

**Zakościelna, Anna / Gurba, Jan /
Kokowski, Andrzej**

**Lubelsko-wołyńskie pogranicze
kulturowe w pradziejach jako klucz do
prahistorii Europy Środkowej**

Archeologia Polski Środkowowschodniej 5, 299-204

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ANNA ZAKOŚCIELNA, JAN GURBA, ANDRZEJ KOKOWSKI

LUBELSKO-WOŁYŃSKIE POGRANICZE KULTUROWE W PRADZIEJACH JAKO KLUCZ DO PRAHISTORII EUROPY ŚRODKOWEJ

Terytorium północnego odcinka pogranicza polsko-ukraińskiego zajmuje kluczowe miejsce na mapie archeologicznej nie tylko Polski i Ukrainy ale też całej Europy Środkowej. Znajdujące się w środku Europy obszary województw lubelskiego, chełmskiego i zamojskiego z jednej strony oraz wołyńskiego i rówieńskiego z drugiej, obejmujące Wyżynę Lubelską i Wołyńską, nizinne Małe Mazowsze, a także Zachodnie i Wołyńskie Polesie, znajdują się na skrzyżowaniu głównych regionów fizjograficznych Europy. Tworzą je: liniowo tu przebiegająca granica rozdzielająca równoleżnikowo dwie strefy krajobrazowe – nizinną i wyżynną, oraz szeroki pas rubieży wyznaczony od samego początku holocenu, przede wszystkim przez elementy klimatyczne Europy – oceaniczną i kontynentalną¹.

Działalność człowieka uzależniona była zawsze od czynników środowiska naturalnego i charakteru własnej aktywności. W krajobrazie niżowym przez długie tysiąclecia podstawą gospodarki było myślistwo, rybołówstwo i zbieractwo, a od początków neolitu – sezonowe pasterstwo. W krajobrazie wyżynnym natomiast szybko zaczyna przeważać gospodarka rolna.

W szerokim pasie pogranicza klimatycznego występują stanowiska archeologiczne nawiązujące z jednej strony do kręgów kulturowych związanych ze strefą pasa wyżyn i Niżu, z drugiej do kręgów wywodzących się z Europy Zachodniej lub Wschodniej. W materiałach archeologicznych pierwszy, prezentujący się przede wszystkim od początku neolitu, miał podłoże gospodarcze, w drugim odzwierciedlała się presja wielkich obszarów strefy leśnej (i leśnostepowej) oraz stepowej Wschodniej Europy². Na rubieży tych obszarów spotykać będziemy też materiały o mieszanym charakterze, z dość wyraźnymi cechami lokalnymi. Równocześnie ziemie Lubelszczyzny i Wołynia leżą na przebiegu głównego zwiężenia ładu europejskiego, tzw. pasażu bałtycko-czarnomorskiego³, którym przemieszczały się, omijając Kar-

paty, w różnych okresach pradziejów rozmaite grupy ludnościowe.

Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych na terenie Lubelszczyzny, szczegółowo analizowane na tle materiałów z ziem polskich⁴ w znaczący sposób uzupełniają obraz pradziejów tej części Europy. W niektórych wypadkach wydaje się konieczna ich szersza weryfikacja pod kątem związków z Polesiem i Wyżyną Wołyńską. Niestety mimo bezpośrednich podobieństw kulturowych i tradycji osadniczych⁵ najpoważniejsze syntezy pradziejów Polski i Ukrainy obejmują jedynie obszary własnego kraju, w większości nie wychodząc poza obręb granicy państwowej⁶. Tymczasem wspólnie mamy do rozwiązania wiele problemów dotyczących zagadnień najstarszych dziejów Lubelszczyzny i Wołynia, po początki formowania się państwa polskiego i Kijowskiej Rusi. Bez współpracy z badaczami ukraińskimi nie rozwiążemy wielu węzłowych zagadnień, dla których niewystarczające są wyniki osiągnięte po polskiej stronie Bugu. Ze względu na niewielką ilość przeznaczonych nam miejsc zasygnalizujemy tylko te problemy, którymi w naszej ocenie powinniśmy zająć się na początku.

Przed powstaniem średniowiecznej państwowości polskiej i ukraińskiej, których historia liczy już ponad 1000 lat, ziemie tej części Europy zasiedlane były w cią-

⁴ J. Libera, *Zarys historii badań starszej i środkowej epoki kamienia na Lubelszczyźnie*, APŚ, t. 1: 1996, s. 223-225; A. Zakościelna, *Badania nad kulturami pochodzenia południowego na Lubelszczyźnie*, tamże, s. 227-231; J. Nogaj-Chachaj, *Wkład Katedry Archeologii w badania nad młodszym neolitem*, tamże, s. 233-234; H. Taras, *Problematyka badawcza epoki brązu i początków epoki żelaza*, tamże, s. 241-243; Z. Biczkańska, *Wkład Katedry Archeologii UMCS w poznanie kultury trzcinieckiej*, tamże, s. 245-248; A. Kokowski, *Badania nad okresem przedrzymskim, okresem rzymskim i wczesnym okresem wędrówek ludów*, tamże, s. 249-253; W. Szymański, *Wkład Katedry Archeologii UMCS w poznanie starszych faz wczesnego średniowiecza (VI-pierwsza połowa X w.)*, tamże, s. 255-259; S. Hoczyk-Siwkova, *Stan badań osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Wyżynie Lubelskiej i Roztoczu (VI-X w.)*, tamże, s. 261-265.

⁵ Por. próbcę: J. Nogaj, J. Brzozowski, P. Lis, *Atlas kultur neolitycznych obszaru między środkową Wisłą a Stuczą*, Lub. Mat. Arch., [t. 1:] 1985, s. 20-30.

⁶ Por. *Prahistoria ziem polskich*, red. W. Hensel, Wrocław, t. 1: 1975 - t. V: 1981; W. Hensel: *Polska starożytna*, wyd. 3, Warszawa 1988; *Pradzieje ziem polskich*, red. J. Kmiecicki, Warszawa 1989, t. 1, cz. 1-2; *Archeologija Ukrainy SSR*, red. I. I. Artemenko, Kiev, t. 1: 1985 - t. 3: 1996; *Archeologija Prykarpatt'ja, Wołyni i Zakarpatt'ja*, red. A. P. Černyš, Kiev, t. 1: 1987 - t. 3: 1990.

¹ Por. J. Gurba, *Archeologia ziemi chełmskiej*, R. Chełm., t. 1, s. 319-321.

² A. Koško, *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątewska*, Poznań 1981, s. 163-167.

³ J. Wojtanowicz, *Europa Środkowa w podziale fizyczno-geograficznym kontynentu*, [w:] *Ogólnopolski Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Referaty i postery*, Lublin 1994, s. 34-37.

го, щоб опрацювати програми охорони та визначити їхнє місце в культурній політиці держави, спланувати порядок пріоритетів, здійснювати дослідницькі цілі, як також одержувати громадське схвалення для сукупності охорони культурної спадщини.

Цим процесом є застосований в 1978 року метод загальної реєстрації археологічних становищ, що його звать Археологічним знімком Польщі (АЗП), англ. Polish Archaeological Record (PAR), нім. Archäologische Geländeaufnahme Polens (AGP), франц. La Carte Archeologique Polonaise (CAP).

Основою цього методу є місцеві поверхневі дослідження. Спираючися на них та на верифікацію досюгочасного запасу знань про пам'ятки в архівах, збірках і колекціях та в дотичній літературі – твориться державний запас обліку й опису археологічних джерел за допомогою способу, котрий від основи був опрацьований як стандарт для всієї країни. Посилаючися на багатолітні традиції польських поверхневих досліджень, метод АЗП застосовує уніфікований спосіб ведення кількоособовими колективами місцевої проспекції в межах штучно виділених просторових одиниць (коло 37-41 кв. км). Ціла Польща покрита мережею АЗП, яку складають біля 8500 таких одиниць, що їх називають районами АЗП. Дослідження, отже, розкладаються рівномірно в межах цієї мережі та не роблять своїм предметом перш за все тільки ці місцевості, які в доісторичні часи годилися під поселення. Дослідження охоплюють всю територію країни, даючи в міру вірогідний образ розміщення археологічних фактів, які піддаються спостереженню – аж по ХІХ століття. Цей образ картографічно оформлений на картах районів у масштабі 1 : 25 000. Сформалізовано також запис інформації на спеціально підготовлених Реєстраційних листках археологічного становища (РЛАС). Такого роду листок охоплює десять тематичних відділів згуртованих у три проблемні групи: локалізацію, фізіографію положення становища і його культурні риси та стан збереження і консерваторські пропозиції.

Введення уніфікованого методу поверхневих досліджень у загальнодержавному масштабі дозволяє творити репрезентативну збірку джерел з порівняними властивостями для потреб реконструкції образу часово диференційованого заселення великих за простором територій. Поверхневі дослідження, що мають характер систематичного вивчення терену, супроти дедалі більшої загрози для археологічних становищ є безсумнівно швидким та вигідним методом, у певному обсязі навіть і конкурентним у відношенні до пунктового дослідження території шляхом застосування коштовних і повільних розкопкових технік.

Дослідження АЗП – це не лише важливе мериторичне завдання для середовища археологів. Це також велике організаційне зусилля цього ж середовища. Дослідження фінансуються з центрального бюджету, головню відомством культури та мистецтва. Нагляд здійснює археологічна консерваторська служба і консультативні колективи в кожному з 49 воевідств та Археологічний відділ Центру документації пам'яток у Варшаві. Останнім часом, у 1996 році, після покликання Головного археолога країни в Бюро генераль-

ного консерватора пам'яток, створено Колектив у справах АЗП при Міністрі культури і мистецтва. У дослідженнях беруть участь археологи, що працюють у різних археологічних установах.

Незадовільні висліди перших років досліджень АЗП вказують безсумнівно роль необхідного доосвічування учасників досліджень, особливо в обсязі картографії та теорії наукової інформації (в аспекті архівування всякого роду археологічної документації), як також застосування спільної термінології.

Більше 500 археологів пройшли центральний вишкіл. З них коло 300 виспеціалізувалися та на постійно зв'язалися з роботами на місцях і в архівах у межах окремих мезо- та макрорегіонів. Центральню були теж організовані часті з'їзди консерваторів. На цих з'їздах установлювалося стисле тлумачення виконавських рекомендацій, котрі не завжди були ясно й однозначно викладені в інструкції. Стосується це також і основного питання, а саме обов'язку поступового включення актуальних карт масштабом 1 : 10 000 (у так званій системі 65) для всіх виявлюваних становищ. Локалізація становищ у цій системі їхнього картографічного оформлення на карті – найбільш вірогідна й об'єктивна інформація поверхневих досліджень АЗП. Введена на початку досліджень карта в масштабі 1 : 25000 показала недостатньою з огляду на її зміст, що походить із кінця 50-их років, та брак посилення на загальнодержавну, стосовану в географії та геодезії мережу.

Щорічно реалізувалися дослідження 500-600 районів, з 1990 року їхня кількість – з огляду на нестачу коштів – зменшилася і тепер досягає 200-300. Проте, безсумнівно, поправилася їхня мериторична сторона.

У сумі дослідженнями охоплено вже три чверті поверхні країни, збільшуючи кількість археологічних становищ у шість разів – до загальної кількості біля 300 000.

Таке детальне дослідження території дало дуже добрі підстави для опініювання державних планів загосподарювання простору, в тому й теренів зайнятих під такі інвестиції, як транзитний газопровід чи сітка автострад і експресових доріг.

У дослідженнях поселення метод АЗП виявився чудовим шляхом виявлення теренів, де зібрані численні поселенські скупчення як часово відмінні просторові залишки людської діяльності. Дозволяють вони глибше вивчити проблему використання натурального середовища та демографічні переміни. Цей метод причинився також до здійснення окремих відкриттів; видний приклад вищесказаному – відкриття неподалік міста Ельблонгу пруського торговельного центру відомого з писаних джерел як Трусо, за яким шукали більше ста років.

Запровадження для потреб АЗП власної комп'ютерної програми під назвою *Система АЗП*, зробило можливим створення комп'ютерного банку даних про зареєстровані археологічні становища в Польщі. Дозволяє це вже тепер використовувати зібрані інформації для багатонапрямкових, прийнятих раніше цілей.

thumaczył Piotr Siwicki

LITERATURA

- B i b l i o t e k a Muzealnictwa i Ochrony Zabytków (praca zbiorowa), seria B, t. 44 (w druku).
- G a d a m e r H. G.
1989 *Das Erbe Europas*, Frankfurt am Main.
- J a s k a n i s D.
1987 *La Carte Archeologique Polonaise: Theorie et Pratique*, „Nouvelles de l'Archeologie” Paris, z. 28, s. 42-52
1992 *Polish National Record of Archaeological Sites – General Outline*, [w:] *Sites and Monuments, National Archaeological Records*, København, s. 81-88.
- К о н о р к а М.
1979 *Instrukcja wypełniania Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego*, Warszawa.
1981 *Ośrodek Dokumentacji Zabytków – Instrukcja wypełniania Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego*, [w:] *Zdjęcie Archeologiczne Polski*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. 46 s. 40-49.
- K o w a l c z y k J.
1974 *Badania powierzchniowe palącym zadaniem archeologii*, WA, t. 39, s. 28-31.
- K r u k J.
1981 *Kilka uwag o znaczeniu poszukiwań powierzchniowych w badaniach nad geografią osadnictwa pradziejowego*, [w:] *Zdjęcie Archeologiczne Polski*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. 46, s. 115-120.
- M a z u r o w s k i R.
1974 *Możliwości poznawcze badań powierzchniowych*, WA, t. 39, s. 32-39.
1979 *Karta Archeologiczna Badań Powierzchniowych*, Warszawa-Wrocław.
- W o y d a S.
1974 *O pracach nad zdjęciem archeologicznym terenu Mazowsza i Podlasia*, WA, t. 39, s. 44-47.

ДАНУТА ЯСКАНІС

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗНІМОК ПОЛЬЩІ, ТОБТО ПРО ПОСТІЙНУ ПОТРЕБУ
В УДОСКОНАЛЮВАННІ ДОСЛІДНИЦЬКИХ МЕТОДІВ У АРХЕОЛОГІЇ**

Ще перед можливим, політичним оформленням об'єднаної Європи, її духовна єдність видається мені реальністю, котра в свідомості різноманітності цієї нашої Європи знаходить своє найглибше обґрунтування. Найвидніша ознака стану, в якому Європа стає свідомою самої себе, як мені здається, те, що в суперництві культур та їхньому обміні вона зберігає суттєві прикмети живих традицій. Брати участь у цьому – тривалий внесок, що його гуманітарні науки мусять зробити не лише для майбутнього Європи, але й для майбутнього людини.
Hans Georg Gadamer, *Das Erbe Europas*, 1989

Цей погляд творця герменевтичної філософії надзвичайно істотний у добу неспокійних дискусій над суттю сучасної європейськості та мінливістю рівня схвалення чи несхвалення ідеї об'єднаної Європи. Дає-бо він напрямок пошукам усіх тих цінностей та ідеалів, які були біля джерел формування модерних європейських суспільств і можуть далі відігравати неабияку роль у добу сьогodнішніх цивілізацій.

Кожна сучасна людина має активне відношення до минулого. В одних це проявляється через переживання минулого, в інших ще й через професіональне його вивчення. У середовищі археологів не потрібно пригадувати, що в тих других – до котрих можна зарахувати і нас – обов'язок реконструювати минуле з метою збагачення теперішнього та пригадування про тяглість людської культури. З багатьох практичних цілей ця мабуть найважливіша. Археологія зі своїм методом виявлення й вивчення джерел викликає

найглибші емоції, даючи відчуття тяглість загальнолюдської традиції, а також тотожності місця, регіону і країни.

Вводячи рефлексію над поняттям сенсу європейськості у відношенні до спільності намірів археологічного середовища, зробила я це свідомо задля окреслення вирішального фактора, котрий дає шанс охороні археологічної спадщини. Є це, безсумнівно, рівень освіченості суспільства, рівень його знань та культури і – що з цього випливає – обсяг його потреб та повага до громадських норм. Без відповідної суспільної свідомості навіть найкращі законодавчі приписи мертві.

Промоція суспільної свідомості, як стратегічного елементу так званої зінтегрованої охорони пам'яток, відіграє незмірно важливу роль у ліквідації загроз для археологічної спадщини – загроз, що випливають із темпу життя й технічних та економічних перетворень кінця двадцятого сторіччя. Ця проблема розглядається як першорядна двома міжнародними конвенціями: Хартією охорони та управління археологічною спадщиною Міжнародного комітету управління археологічною спадщиною (ICAHN ICOMOS) та Європейською конвенцією Про охорону археологічної спадщини – Ради Європи.

На цей виклик Польща відповіла опрацюванням нового методу дослідження території, котрий став модерною основою творення в археології загальнодоступної наукової інформації.

Процес ідентифікації пам'яток (тобто списання їх, окреслення, де вони знаходяться та повне, в міру можливості, групування пам'яток) дає нині раціональні підстави для то-

Tab. 1. Stan badań AZP na przykładzie kilku wybranych województw.

Stan na koniec 1995 roku	Biała Podlaska	Chelmu	Lublin	Przemyśl	Zamość
Liczba obszarów AZP	141	102	179	116	184
Liczba przebadanych obszarów AZP	106	71	119	63	128
Liczba nie przebadanych obszarów AZP	35	31	60	53	56
Powierzchnia przebadana (%)	75	70	67	54	70
Liczba stanowisk	2522	7572	6323	4319	8602
Liczba stanowisk odkrytych metodą AZP	2276	7380	5196	3579	8221

Mimo tego poglądu w badaniach osadniczych, metoda AZP będąca metodą rozpoznawania równomiernego, okazała się świetną drogą do wykrycia terenów o kumulacji skupisk osadniczych jako różnych czasowo reliktywów przestrzennych działalności ludzkiej. Pozwalają one na pogłębienie studiów nad zagadnieniem wykorzystywania środowiska naturalnego oraz nad przemianami demograficznymi. Równolegle do nich AZP przynosi także bogatą informację o terenach pozbawionych osadnictwa, których typologię trzeba będzie w przyszłości opracować, analizując przyczyny adaptacji człowieka do takich, a nie innych warunków otoczenia.

Rezultaty dotychczasowych badań AZP najszybciej zaczęły być jednak wykorzystywane w pracach konserwatorskich. Stosowanie uproszczonej analizy wybranych elementów i kart KESA daje bowiem podstawę do terenowych interwencji. Nie sposób tu pominąć znaczenia, jakie w systemie ochrony i zarządzania dziedzictwem archeologicznym odgrywa AZP, eksponując jego wartości i osiągnięte wyniki na rzecz planowania przestrzennego, w tym także terenów zajętych pod takie inwestycje, jak gazociąg tranzytowy czy sieć autostrad i dróg ekspresowych. Te wielkie inwestycje objęły już wiele regionów kraju i zrodziły wiele pilnych zadań dla służb konserwatorskich, które bazując na dotychczasowych wynikach AZP, planują tam, gdzie to niezbędne, podjęcie powierzchniowych badań wtórnych, poszerzonych szczegółową inwentaryzacją oraz badaniami wykopaliskowymi – ratowniczymi i interwencyjnymi (ryc. 9, tab. 1).

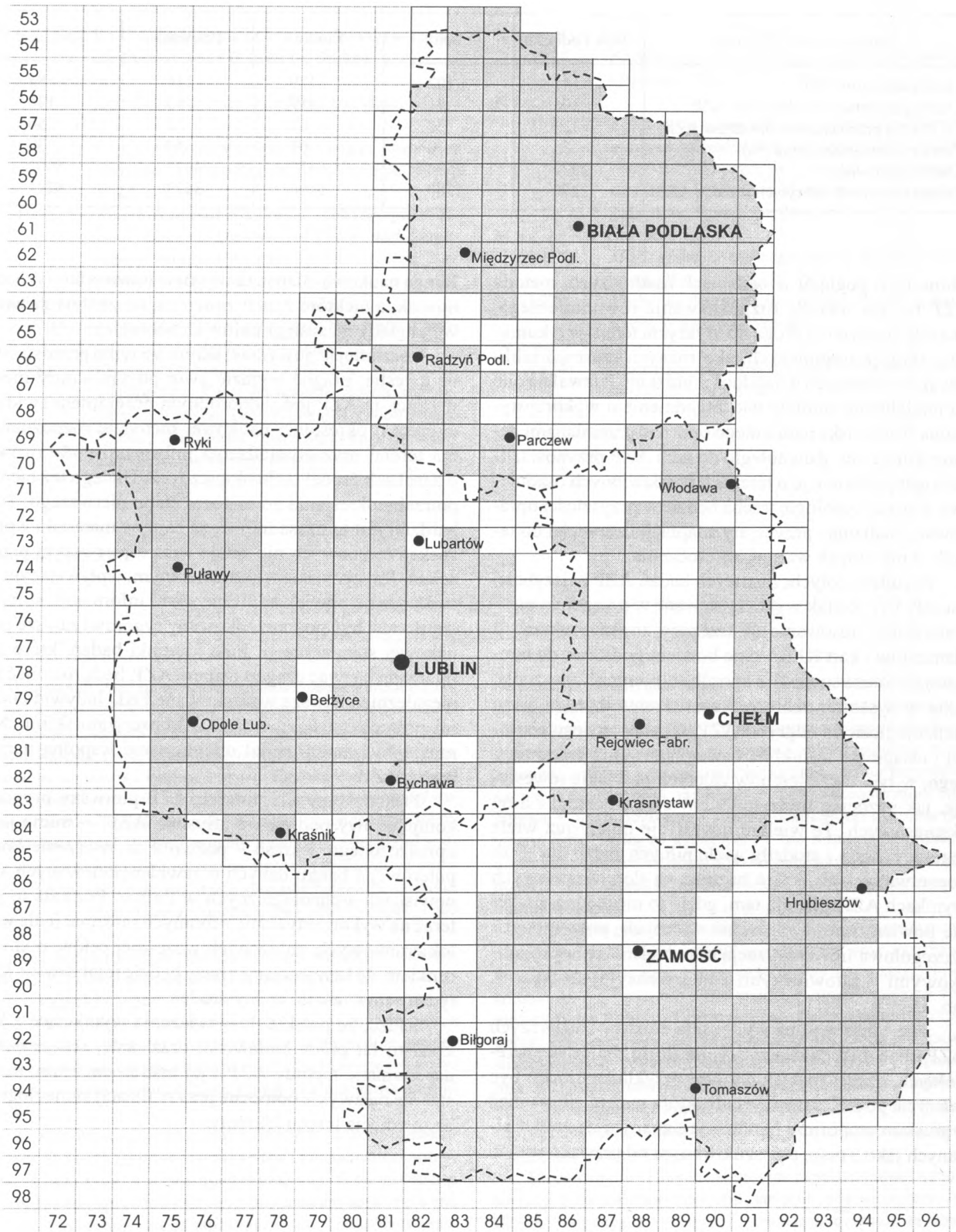
Nie miejsce tu na wyliczanie efektów badawczych AZP, choć metoda ta przyczyniła się do znalezisk szczególnie ciekawych, czego spektakularnym przykładem może być odkrycie pod Elblągiem osady, którą można utożsamiać z pruskim emporium handlowym znanym ze źródeł pisanych jako Truso, a poszukiwanym od przeszło stu lat.

Rangą naukową odznacza się wiele nowo odkrytych stanowisk, a niektóre z nich zmieniają nasze dotychczasowe poglądy na zasięgi kultur archeologicznych.

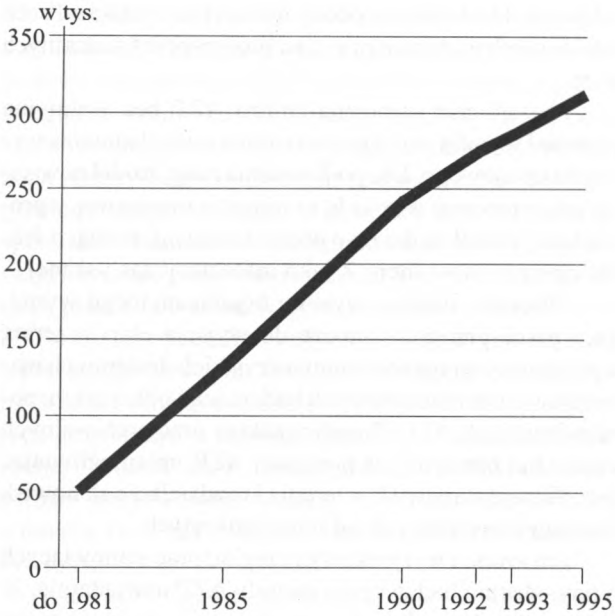
Reasumując powyższe, skrótnie tylko przedstawione kwestie, pragnę wyrazić swój pogląd natury metodycznej, iż AZP jest jednorodnym programem ewidencyjnym o określonej naukowej metodzie rozpoznawania terenu oraz gromadzenia informacji podstawowej o zasobach źródeł archeologicznych. Dlatego też nie ma potrzeby określania go mianem etapu pierwszego. Tym bardziej jest to uzasadnione, że napływ materiału z prospekcji terenowych nie ustaje wraz z pierwszym przejściem. Jest zjawiskiem permanentnym, wpływającym na sukcesywne powiększanie się stanu informacji, których zapis musi być podporządkowany rygorowi zawsze jednakowej standaryzacji. Inne kierunki badań, które zamierzano nazwać drugim etapem AZP, będą rozwijać się niezależnie i zawsze warunkowane będą indywidualnymi potrzebami badawczymi i konserwatorskimi. Nie muszą być zatem nadal obejmowane wspólną nazwą badań AZP.

Zastosowany dla potrzeb AZP pierwszy program komputerowy pod nazwą „System AZP” – mimo jego uproszczonego zakresu – pozwolił na tworzenie komputerowego banku danych o zewidencjonowanych stanowiskach archeologicznych w Polsce. Pozwala to już teraz na wykorzystywanie zebranych informacji dla wielokierunkowych, założonych wcześniej celów, pod warunkiem, że korzystający z bazy będzie miał zawsze krytyczny stosunek do oceny źródeł.

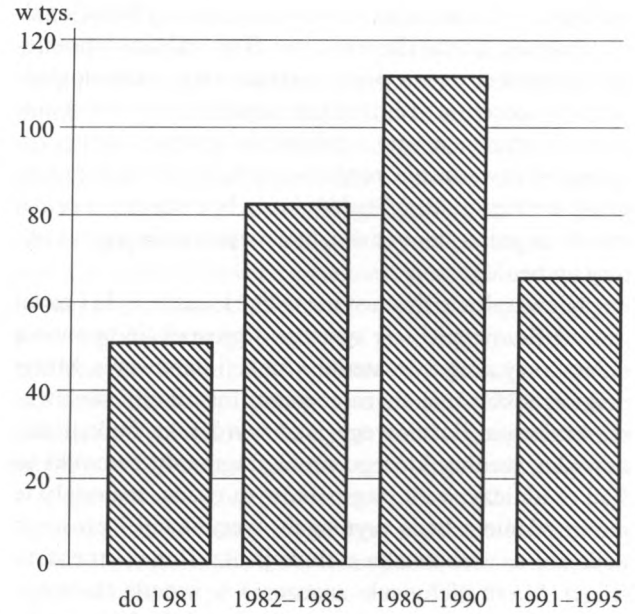
Sądzę, że polskie doświadczenia wynikające z kilkunastu lat pracy badawczej oraz stałe, sukcesywnie usprawniane metody AZP i jej instrumentarium, mogą stać się niezwykle pomocne przy realizacji archeologicznego zdjęcia terenu Ukrainy.

Ryc. 9. Stan zaawansowania prac AZP (obszary zakreskowane) w woj. białkopodlaskim, chełmskim, lubelskim, zamojskim (rys. M. Juran).

Ryc. 7. Przyrost dokumentacji ewidencji stanowisk archeologicznych w archiwach KZA.

Ryc. 8. Obraz przyrostu dokumentacji ewidencji stanowisk archeologicznych do archiwów konserwatorskich w ciągu pięcioleci.

tylko wielki wysiłek merytoryczny środowiska archeologów polskich, w tym centralnego ośrodka ewidencji zabytków oraz służby konserwatorskiej, ale także ogrom prac organizacyjnych oraz porządkujących naszą dotychczasową wiedzę archeologiczną o terenie.

Podobnie, jak inne prace nad ewidencją zabytków w Polsce, prace AZP były finansowane centralnie. Jednak tylko AZP zostało uznane za program resortowy, a ostatnio nawet za program rządowy. Zmieniały się jednak możliwości finansowania badań. W miejsce realizowanych do 1989 r. 500-650 obszarów AZP rocznie, liczba ich malała, a w 1995 r. osiągnęła cyfrę 130 obszarów. Trzeba zaznaczyć, że pewien ich procent finansowany był już przez samorządy lokalne.

4. WYNIKI

W sumie badaniami AZP objęto już ponad 3/4 powierzchni kraju, a w ich wyniku nastąpił sześciokrotny wzrost liczbowy stanowisk – i osiągnął stan ponad 300 000 (ryc. 6-8).

Pomimo wielu jeszcze niedociągnięć można z całą odpowiedzialnością stwierdzić, że po osiemnastu latach realizacji AZP stworzyliśmy potężny, o podstawowym znaczeniu dla archeologii i jej dalszego rozwoju dział informacji o dziedzictwie archeologicznym na części przebadanego terytorium kraju.

Wprowadzenie ujednoczonej metody systematycznych badań powierzchniowych w skali ogólnokrajowej jest niewątpliwie nową jakością, która pozwala na tworzenie reprezentatywnego zbioru źródeł o cechach porównywalnych dla potrzeb rekonstrukcji obrazu zasie-

dlania – zróżnicowanego czasowo – na dużych przestrzennie terytoriach. Badania powierzchniowe AZP o charakterze systematycznego rozpoznawania terenu w obliczu narastającego wciąż zagrożenia dla stanowisk archeologicznych są niewątpliwie także metodą szybką i opłacalną, a nawet w pewnym zakresie konkurencyjną w stosunku do punktowego rozpoznawania terenu drogą kosztownych i powolnych technik wykopaliskowych. Przypomnieć tu można opinię J. Kruka (1981) który w pracach nad geografią osadnictwa na lessach Małopolski uznał rozpoznawanie powierzchniowe za podstawowy instrument badawczy, niezależnie od konieczności uzupełniania go sondażami, czy większymi rozkopywaniami. Zebrane doświadczenia terenowe powinny zatem ułatwić dobór stanowisk do badań szczegółowych o charakterze wykopaliskowym, które powinny odpowiadać rzeczywistym potrzebom badawczym oraz następować według wypracowanych kryteriów, w tym kryterium oszacowania wartości poznawczej stanowiska.

Uproszczony obraz osadnictwa uzyskiwany w prospekcji terenowej AZP, będącej pierwszym, podstawowym przejściem terenu, może być przybliżony do rzeczywistego. Punktem wyjścia muszą jednak być wszechstronne analizy sieci osadniczej w następujących po sobie etapach zasiedlania, skonfrontowane nie tylko z warunkami zdeterminowanymi przez środowisko naturalne, ale także z warunkami wykrywalności źródeł. Obserwacje terenowe poświadczają pogląd, że selektywne niszczenie źródeł jest wynikiem zróżnicowania samych stanowisk. W największym stopniu destrukcji ulegają ślady osadnictwa okresowego, jako mało ustabilizowane.

ne kryteria dla ich wyróżniania, najczęściej funkcjonalne, chronologiczne i historyczne. Brak spójności pomiędzy arbitralną oceną pojęcia stanowiska archeologicznego w oparciu o źródła archeologiczne a oceną stanowiącą interpretację – np. o źródła historyczne – były przyczyną wprowadzania nieporównywalnych cech przedmiotu ewidencji. Przykładem może być uznanie *a priori* miasta za jedno stanowisko, bez rozpoznania jego struktury archeologicznej.

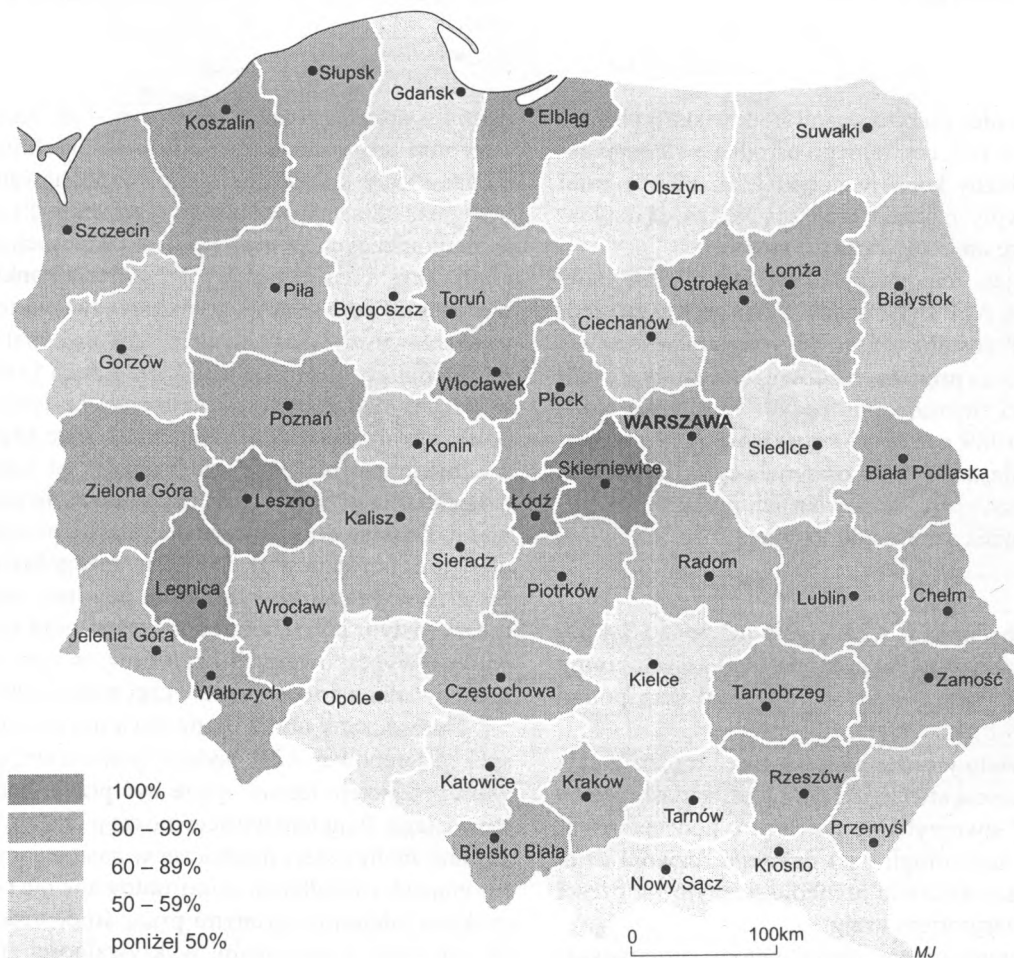
Niewątpliwie dyskusyjną wciąż kwestią było i nadal jest zdefiniowanie – w oparciu o prospekcję terenową i ułamkowy z reguły materiał – funkcji stanowiska. Mimo podporządkowania się zaleceniom Instrukcji i stosowania kryterium ilościowego jako wyróżnika funkcji stanowiska, według którego np. 3 fragmenty ceramiki to ślad osadniczy, a 20 fragmentów to osada, materiały te moim zdaniem będą wymagały weryfikacji i prostego podziału na stanowiska o funkcji określonej i nieokreślonej. Ma to niebywale znaczenie w świetle zbierania zwłaszcza materiałów nowożytnych, aż do XIX wieku

włącznie. Uzależnienie oceny funkcji stanowiska od cech ilościowych materiału przynosi duży procent nietrafnych ocen.

Wartość merytoryczną zbioru AZP bez wątpienia podniósł wymóg w większym stopniu uwzględniania wywiadu terenowego. Dla podkreślenia rangi źródeł powstających w procesie wywiadu z ludnością miejscową, wprowadzony został do działu o pochodzeniu informacji o źródle nowy symbol litery Z jako informacji zasłyszanej.

Wreszcie dużego wysiłku organizacyjnego wymagały prace przygotowawcze do wyjścia ekip w teren, a polegające na opracowaniu wszystkich dostępnych materiałów o dotychczasowych badaniach i odkryciach, poprzedzających AZP. Żmudny zakres prac archiwalnych często był pomijany na początku AZP, uniemożliwiając weryfikację stanowisk w terenie i rozdzielanie stanowisk dawniej rozpoznanych od nowo odkrytych.

Ten krótki i wrywkowy przegląd prac stanowiących o powodzeniu badawczym metody AZP uświadamia, że osiemnaście lat realizacji programu ewidencyjnego to nie

Ryc. 6. Stan realizacji AZP w poszczególnych województwach do 1995 roku, etap podstawowy (oprac. D. Jaskanis, rys. M. Juran).

Centralne finansowanie badań AZP przez resort kultury i sztuki w oparciu o własny, specjalnie opracowany cennik, niewątpliwie było czynnikiem wspomagającym w egzekwowaniu bardziej efektywnych wyników prac, które wykonywane były w ramach honorariów. Wzmoczona ocena prac w centrali oraz rozszerzony, a raczej pogłębiony zakres wymagań w stosunku do wykonawców spowodował samoistne wyeliminowanie tych, którzy nie mogli sprostać podjętemu zadaniu. Spośród przeszkolonych ponad 500 archeologów, pozostało obecnie około 300 osób wyspecjalizowanych i związanych na stałe z pracami terenowymi oraz archiwalnymi poszczególnych mezo- i makroregionów. Wykryształowanie się stałych grup badaczy regionalnych miało zasadnicze znaczenie dla całokształtu i wiarygodności badań oraz możliwości weryfikowania naszej dotychczasowej wiedzy o terenie. Od 1984 r. badania metodą AZP przestały być żywiołem.

Niezbędne przy tym okazały się wielokierunkowe działania pochodne, a mianowicie na wielką skalę porządkowanie zasobów archiwalnych służby konserwatorskiej, ujednoczenie zasad przekazywania do tychże archiwów dokumentacji z każdego badania wykopaliskowych, sporządzanie brakujących opracowań inwentaryzacyjnych, w tym w dużym stopniu planów wartościowych dla grodzisk, pól kurhanowych oraz innych stanowisk o formach plastycznych, przygotowanie do druku szczegółowych spisów siedmiu kolekcji zabytków gromadzonych przez instytuty i katedry uniwersyteckie. Nawet akta o znaczeniu prawn-administracyjnym w postaci wpisów do rejestru zabytków wymagały wieloletniego porządkowania oraz korelacji z ewidencją gruntów, co w efekcie doprowadziło do powstania po 8 latach Atlasu obiektów archeologicznych wpisanych w Polsce do rejestru zabytków.

Pośród tych pobieżnie tylko przedstawionych tu form pracy niewątpliwie na plan pierwszy wysuwa się aspekt edukacyjny archeologicznej służby konserwatorskiej, która – jak już wspomniałam – została zobowiązana do organizacji AZP na terenie poszczególnych województw. W tym celu w 1985 r. założyłam przy ODZ w Warszawie Studium Konserwatorstwa Archeologicznego, które swym programem objęło metodykę i techniki badań terenowych na różnego typu stanowiskach, sposoby sporządzania i archiwizowania dokumentacji, kartografię, teorię informacji naukowej oraz informatykę. Zakres zajęć w ramach Studium wzbogacały częste zjazdy konserwatorskie, na których ustalano ścisłą interpretację zaleceń wykonawczych, które – jak wyżej nadmieniłam – nie zawsze były jasno i jednoznacznie wyłożone w instrukcji.

Dotyczy to przede wszystkim kwestii podstawowej, a mianowicie obowiązku – który wprowadziłam od 1981 r. – sukcesywnego włączenia aktualnych map w skali 1:10 000 (w tzw. układzie 65) dla wszystkich odkrywanych stanowisk, czego instrukcja w ogóle nie prze-

widziała. Wprowadzona na początku badań mapa w skali 1:25 000 okazała się niewystarczająca ze względu na jej treść pochodzącą z lat pięćdziesiątych i brak nawiązania do siatki ogólnopństwowej. Podkład mapy w układzie 65 stał się obecnie obowiązkowym standardem kartograficznym AZP, który pozwolił na połączenie kartowanych stanowisk z przestrzenią geograficzną, a nie jedynie z formatem A-4 wycinka mapy na papierze. Siatka bowiem zaprojektowana specjalnie dla AZP nie posiada żadnego nawiązania do innych siatek funkcjonujących w kartografii ze współrzędnymi geodezyjnymi lub geograficznymi. Ma to także podstawowe dzisiaj znaczenie dla komputerowego oprogramowania AZP w programach międzynarodowych, w tym także w geograficznym programie GIS oraz w zastosowaniu wprowadzanego już w kraju nowego odwzorowania – układu 42.

Lokalizacja stanowisk w tym systemie kartowania ich na mapie jest najbardziej wiarygodną oraz obiektywną informacją badań powierzchniowych AZP. Dzięki wprowadzonym zmianom podstawowym i wprowadzeniu współrzędnych w układzie topograficznym 65, AZP wyzwoleło się z izolacji i jest tworzywem o powszechnej dostępności dla wielu dyscyplin naukowych oraz wielu służb terenowych. Nawiązywanie położenia stanowiska do ewidencji gruntów stało się obligatoryjnym obowiązkiem dla stanowisk wpisywanych do rejestru zabytków, oraz położonych w miejscach zurbanizowanych, dla pozostałych jedynie zaleceniem do stosowania. Wiele jednak województw wprowadziło numerację działek ewidencji gruntu do praktyki dla wszystkich stanowisk.

Niezależnie od inicjatyw centralnych rodziły się w tych latach inicjatywy regionalne, czego przykładem mogą być dodatkowe wojewódzkie instrukcje AZP, omawiające na przykład sposoby prowadzenia kwerend z uwagi na bogactwo materiałów i dwujęzyczność zapisów (polski i niemiecki, polski i rosyjski), korzystania z map, wprowadzania na mapy granic własnościowych wsi, metrykowania zabytków, czy też definiujące hierarchię utrudnień obserwacji terenowej.

Obok prac nad tworzeniem poprawnej kartografii dla AZP, interpretacji wymagały kwestie związane z ustaleniem przesłanek dla wyróżnienia samego przedmiotu ewidencji określanego mianem stanowiska archeologicznego. Nie zostały one bowiem w należyтым stopniu zinterpretowane przez Instrukcję dla dużych założeń przestrzennych, przede wszystkim rozległych kompleksów produkcyjnych i obiektów osadniczych. Skomplikowane dla potrzeb ewidencji i objęcia pojęciem stanowiska archeologicznego stały się obiekty związane z eksploatacją górniczą krzemienia, eksploatacją srebra, złota z setkami szybów, wypluczek, kopczyków i systemami nawadniającymi, a także obiekty hutnictwa szkła i żelaza oraz obiekty znajdujące się w obrębie układów miejskich z zabudową zwartą i otwartą.

Definicja stanowiska archeologicznego określona Instrukcją powodowała, że w praktyce wprowadzano róż-

Ryc. 5. Ekipa archeologów pod kierunkiem J. Jaskanisa prowadząca badania powierzchniowe na Suwalszczyźnie w 1979 r. (fot. T. Biniewski).

miast największe cztery województwa: olsztyńskie o pow. 12 327 km² ma 328 obszarów, suwalskie o pow. 10 490 km² ma 175 obszarów, bydgoskie o pow. 10 349 km² ma 275 obszarów oraz białostockie o pow. 10 055 km² ma 263 obszary.

3. REALIZACJA

Praktyka i wiele lat wdrażania zasad AZP dowiodły, że powszechna ewidencja stanowisk archeologicznych, oparta o metodę zdjęcia terenu sprzężoną z rozpoznawaniem stanu archiwaliów, zbiorów muzealnych, prywatnych, społecznych i instytucjonalnych kolekcji, a także z przeglądem bibliograficznym, jest przedsięwzięciem o dużym stopniu skomplikowania (Biblioteka Muzealnictwa ..., tom LXIV).

Utrudnienie powodował także powszechny charakter wykonawstwa i wynikający stąd różny stopień przygotowania i zaangażowania uczestników badań. Rozpoznawanie bowiem śladów działalności ludzkiej na powierzchni ziemi nie jest zadaniem prostym, jest sztuką, która wymaga długich lat praktyki, obeznania z topografią terenu, z kartografią, a nawet odpowiednich predyspozycji psychicznych badacza (ryc. 5). Dlatego też już w trakcie realizacji badań potrzebne stały się formy organizacyjne, które mogły dać gwarancje, że to tak ważne w obecnej dobie zadanie merytoryczne, które uzyskało rangę programu resortowego, nie stanie się jedynie akcją – jak AZP obiegowo nazwano – ale będzie stałą metodą naukowego rozpoznawania terenu. Wpro-

wadzał je centralnie Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie jako agenda Ministerstwa Kultury i Sztuki powołana do tworzenia centralnej zbiornicy dokumentacji ewidencji zabytków. Kierunek działań Ośrodek oparł o analizę wykonawstwa AZP i o ocenę napływającej z różnych stron polskiej dokumentacji pierwszych lat realizacji programu. Trzeba stwierdzić, że mimo stworzonych szczebli kontrolnych na poziomie wojewódzkich konserwatorów oraz konsultantów, do Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie docierała dokumentacja na niskim poziomie merytorycznym. Okazało się nawet, że istota metody AZP, polegająca na ujednoczonym systemie penetracji i zunifikowanym zapisie, nie była wszędzie jednoznacznie rozumiana. Pojmowaniu szczegółów metody nie sprzyjała także sama Instrukcja, która traktowała zbyt lakonicznie zakres prac, zakres pojęciowy poszczególnych rubryk oraz zakres obowiązków wykonawców. Lektura Instrukcji daje podstawy do stwierdzenia, że ustalając tzw. pierwszy etap AZP, zaniżono wymagania, sądząc, że tylko taką drogą osiągnie się zamierzony cel. Praktyka wykazała, iż było to mylne mniemanie. Sukcesywnie wprowadzane już w trakcie realizacji badań zwiększone wymagania w stosunku do wykonawców spotkały się z aprobatą i stawały się gwarancją osiągania pożądanego poziomu merytorycznego, a także technicznego badań oraz dokumentacji powykonawczej. Ważne było bowiem uświadomienie sobie, że tego typu badań i na taką skalę nikt nie będzie miał już okazji przeprowadzić po raz wtóry.

ODZ		KARTA EWIDENCJI STANOWISKA ARCHEOLOGICZNEGO					A	T	W	P	L					
1 LOKALIZACJA		2 POŁOŻENIE					X	X								
M. DROHICZYN "Kozarówka" GM. loco WOJ. Białystok NR OBSZARU 53-82		Położenie w obrębie jednostek fizjograficznych STREFA NADMORSKA (NADZALEWOWA) w morzu plaża mierzewa skarpa wał ujdymowy DUŻE DOLINY w wodzie terena dna (cz. nadzalewowa) tereny ujęzyczone tereny ogólniejsze MAŁE DOLINY dno doliny stok doliny krawędzie doliny STREFA POZA DOLINAMI równina ob. falisty ob. podgórną ob. górny					Położenie z uwagi na rodzaj ekspozycji TEREN NIEEKSPONOWANY TEREN EKSPONOWANY krawędzie, stoki ukłony i prosta wiatłowania i niewielkie cypła cypła wzniesione wały i garby terenu wzniesienia o ekspozycji okrajowej TEREN OSŁONIĘTY podstawa stołu doliny denudacyjne, struki, larg. prąmy kotłaki, zagłębienia brzołopłucne Jaskinie FORMA SZCZEGÓLNA opis		Położenie z uwagi na stopy i kierunek ekspozycji ekspozycja b. dąta > 15 m ekspozycja dąta 8-15 m ekspozycja uśredniona 4-8 m ekspozycja mała 2-4 m ekspozycja b. mała 2 m stopień ekspozycji w % 0-1% 1-3% 4-7% 8-15% > 15% kierunek ekspozycji N NB E ES S SW W WN X X X X X							
nr stanowiska w miejscowości XIII nr stanowiska na obszarze 13 współrzędne y 180-185 x 145-150 nr licencji III/199		3 DOSTĘPNOŚĆ TERENU					4 KLASYFIKACJA CHRONOLOGICZNO-KULTUROWA ZNALEZISK					5 GLEBA				
niezabudowany /tr. zab./ zabud. las / łąka / park pole orna / łąka tereny rolnicze: porzeczki / spoczynki tereny przemysłowe obedzenie bliźnie właściciel: Jan Chromy		NE funkcja obiektu 1 obóz wojskowy 2 osada 3 osada 4 cmentarzysko 5 cmentarzysko 6 cmentarzysko 7 osada		kultura ówiderska trzcinińska lużycka gr. podkłosz. przeworska wielbarsko- cecelska słowiańska		bliźnia chronologiczna schył. paleol. II ok. EB V ok. EB - Hal. C Hal. D III 2 - rzym. B 2 rzym. C 2 VI-VIII		materiał masowy znaleźtka wyodręb.			planocypła glinałata topfowo-bagnista kamienistość mała średnia duża określenie specjalistyczne					
6 CHARAKTERYSTYKA OPACZAK ST.		7 ZAGRODZENIE		8 WNIOSKI MONO-PRACOWNICZE		9 KARTY STANOWISKA		10 WERYFIKACJA KONSERWATORSKA								
obronność umocnienia bez przeszkód palisady / szańce / wały wały nieznaczące cmentarzysko / nieznaczące jaskinie / nieznaczące inne urządzenia / nieznaczące obóz - stad wiatłoków I ok. 0-5 ha / II ok. 5-15 ha / III ok. 15-30 ha ocena występowania znaleźtka mała średnia duża		istnieje / nie istnieje stała / doraźna przez ludzi / naturę przez roślinność / zwierzęt / społecz. dane dodatkowe		ocena wartości poznawczej stanowiska mała śred. duża niezbędna szczegółowa inwentaryzacja niezbędne badania wykopaliskowe niezbędna interwencja administracyjna dane dodatkowe		narwiska 15.09.1979 mgr D. Jaskanis, mgr K. Biełkowska określił chronologicznie wyżej Z. Szmit, T. Węgrzynowicz, T. Dąbrowska, K. Musianowicz sprawdził		materiały znajdują się w: FMA Warszawa podpis konserwatora Zabytków Archeolog. znak Ośrodka Dokumentacji Zabytków informacje o dalszych losach stanowiska:								

WZ/Oraf. Trzechnica zam. 1361-78 300.000 + 300.000

Ryc. 3. Przykład wypełnionej pierwszej strony Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego.

skala 1:1000

Dane dodatkowe

Ad 1. Badania Z. Szmita
Publ.: Z. Szmit, Badania osadnictwa epoki kamiennej na Podlasiu, "Wiadomości Archeologiczne", t. X, 1929, str. 36 - 117.

Ad 2 - 3. Badania Z. Szmita 1920, 1922 T. Dąbrowska, T. Węgrzynowicz 1969, 70, 1973
Publ. T. Węgrzynowicz, Osadnictwo kultury trzcinińskiej i lużyckiej w Drohiczyń woj. białostockie na stanowisku Kozarówka "WA", t. XLIII, 1978, str. 32 - 47.

Ad 4. Badania T. Dąbrowska, T. Węgrzynowicz 1969, 1970, 1973
Publ.: T. Węgrzynowicz, Cmentarzysko kultury grobów kłoszowych w Drohiczyń woj. białostockie na stanowisku Kozarówka II, "WA", t. XLIII, 1978, str. 49-60.

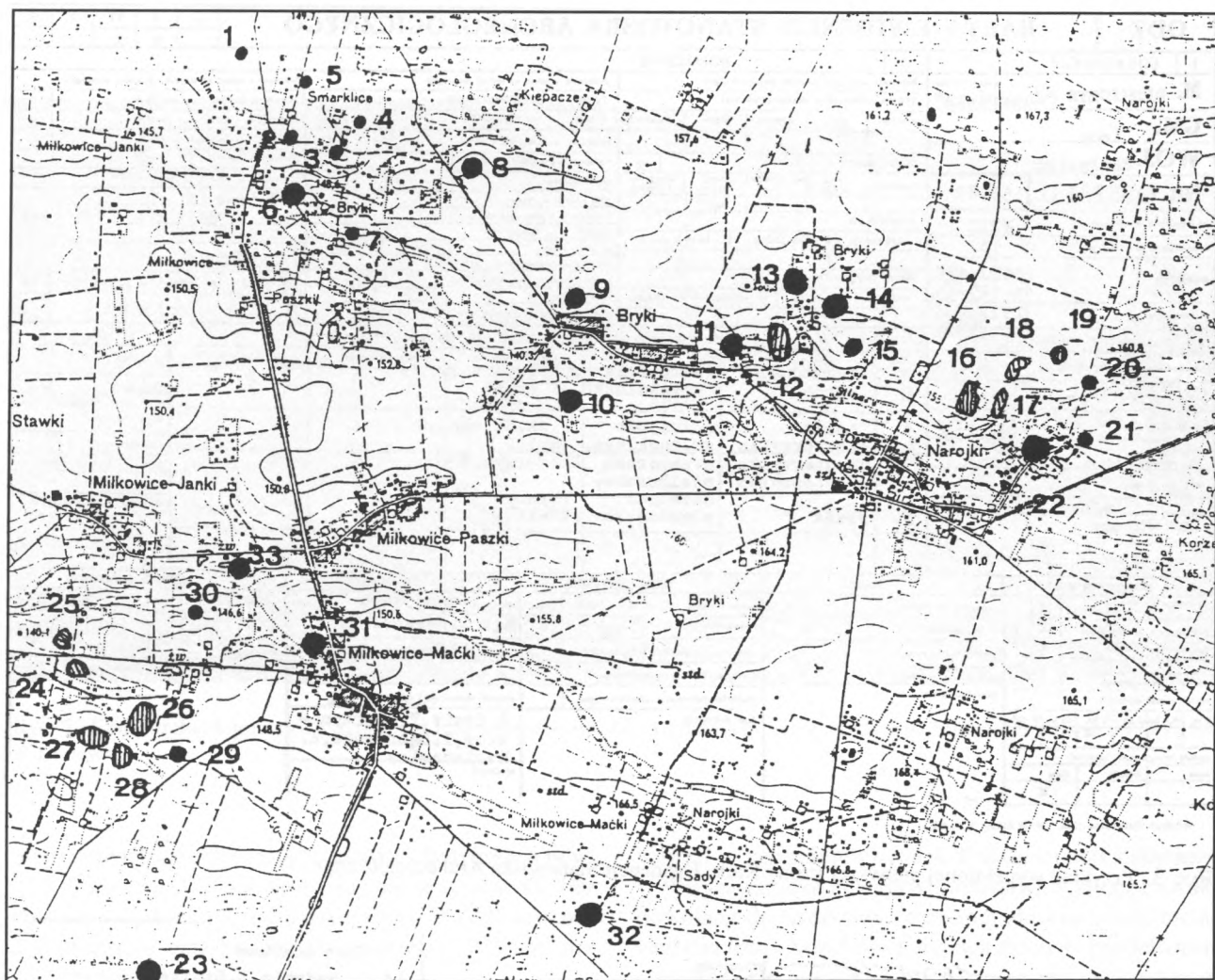
Ad 5 - 6. Badania Z. Szmita 1929, 1922, T. Dąbrowska, T. Węgrzynowicz, 1969, 70, 1973
Publ.: T. Dąbrowska, Cmentarzysko kultury przeworskiej i wielbarskiej na stanowisku "Kozarówka" w Drohiczyń woj. białostockie, "Wiadomości Archeologiczne" XLIII, 1978, s. 62-81.

Ad 7. Badania T. Dąbrowska, T. Węgrzynowicz 1969, 1970, 1973
Publ.: K. Musianowicz, Osadnictwo z VI - VIII wieku w Drohiczyń woj. białostockie, "Wiadomości Archeologiczne", t. XLIII, 1978, s. 83-103.

Zbiory: FMA III/199, V/1480,
III/6191

Informacje o losach stanowiska

Ryc. 4. Przykład wypełnionej drugiej strony Karty Ewidencji Stanowiska Archeologicznego.

Ryc. 2. Lokalizacja stanowisk na obszarze nr 51-82.

nie używania równoległe dwóch rodzajów kart, z których obowiązkową była tylko karta ewidencyjna, w praktyce spowodowało, że piktograficzna karta znalazła zastosowanie w niewielu województwach.

Odpowiedzialność za realizację badań metodą AZP nałożono na służbę konserwatorską, wykonawstwo badań natomiast nabrało charakteru badań powszechnych, opiniowanych przez zespoły konsultacyjne w każdym z 49 województw. Od 1996 r., w którym ustanowiono stanowisko Zastępcy Generalnego Konserwatora Zabytków do spraw Zabytków Archeologicznych, analityką wykonawstwa zajmuje się także specjalnie utworzony Zespół do spraw AZP przy Ministrze Kultury i Sztuki.

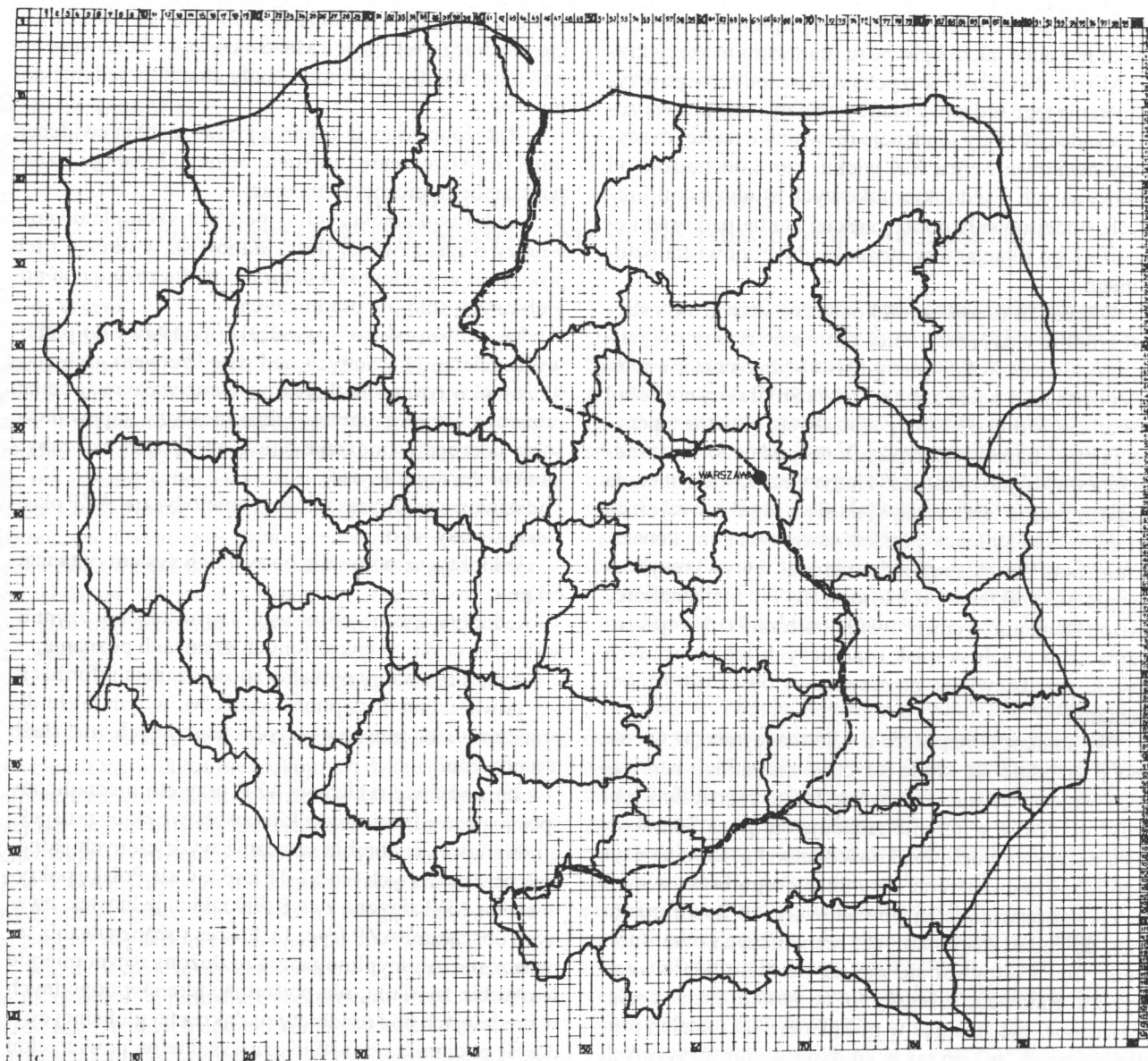
Badaniami AZP objęto od 1978 r. cały obszar kraju, przy czym wdrażanie metody do praktyki odbywało się sukcesywnie w poszczególnych rejonach kraju w ciągu co najmniej 5 następujących lat. Założono przy tym, że metoda rozpoznania i zewidencjonowania wszystkich ujawnionych na powierzchni reliktyw, szczególnie wydiskutowana, jest pierwszym etapem badawczym, po

którym ma nastąpić etap drugi. Jego zakres nie został jednak przygotowany, ani nawet bliżej sprecyzowany.

Wyniki badań metodą AZP pierwszego etapu tworzą zbiór dokumentacji każdego obszaru z osobna, na który składają się:

- mapa obszaru – kartogram w skali 1:25 000 z lokalizacją wszystkich stanowisk (ryc. 2),
- zespół kart Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (ryc. 3, 4),
- analiza opisowa w formie sprawozdania z badań obszaru,
- indeksy stanowisk w układzie alfabetycznym i chronologicznym oraz później już wprowadzone tablice z rysunkami materiału zebranego z powierzchni jako wyznaczników chronologii stanowiska.

Należy nadmienić, że wielkość powierzchni poszczególnych województw jest silnie zróżnicowana, stąd i liczba obszarów AZP do przebadania różni się między sobą. Najmniejsze województwo łódzkie (Łódź) o powierzchni 1 523 km² podzielone jest na 48 obszarów AZP, nato-

Ryc. 1. Podział terenu Polski na obszary AZP.

W stosunku do tej podstawowej jednostki powierzchni terenu, jakim jest obszar AZP, określany jest stopień nasycenia stanowiskami archeologicznymi.

Każde ze stanowisk lokalizowane jest współrzędnymi kartezjańskimi X i Y, a ich wartości podaje się w milimetrach mierząc zawsze wartość X od lewego (zachodniego) boku kartogramu, a wartość Y od dolnego (południowego). Boki obszaru AZP, organizując przestrzeń, wyznaczają granice dla wszystkich poczynań badawczych i rejestracyjnych opartych najpierw o kwerendy różnych typów (publikacje, archiwa, zbiory), a potem o prospekcję terenową jako główne zadanie przynoszące obok odkrywania nowych stanowisk, możliwość weryfikowania dawniej odkrytych (ryc. 2).

Sformalizowany został także zapis informacji na specjalnie przygotowanych Kartach Ewidencji Stanowiska

Archeologicznego (KESA), które stały się obowiązkowe. Karta ta obejmuje dziesięć działów tematycznych, ułożonych w trzy grupy problemowe: lokalizację, fizjografię położenia stanowiska i jego cechy kulturowe oraz stan zachowania i wnioski konserwatorskie (ryc. 3–4). Każda karta, analogicznie do badań na obszarze jest autoryzowana.

Informacje o jej wypełnianiu zawarto w 16-stronicowej Instrukcji sporządzania KESA (M. Konopka, 1979; 1981), zakładając jednak przy tym, że Karta ta ma zawierać minimum danych, które należy uzyskać w trakcie badań powierzchniowych i zalecając jednocześnie używanie w terenie innej karty – Karty Archeologicznych Badań Powierzchniowych o zapisie piktograficznym z trzykrotnie większą ilością możliwości zapisu obserwacji, autorstwa R. Mazurowskiego (1979). Zalece-

1981; R. Mazurowski 1974). To symptomatyczne zjawisko nie obce także było poza granicami naszego kraju². Można stwierdzić, że o potrzebie metodycznego przygotowania tego rodzaju badań systematycznie prowadzonych zdecydowały tendencje rozwojowe naszej dyscypliny naukowej końca XX wieku, która odchodząc od intensywnych i jednokierunkowych studiów kulturowych, podejmowała coraz częściej studia nad osadnictwem i jego relacjami w stosunku do środowiska naturalnego.

Dla badań osadniczych konieczny stawał się materiał źródłowy tworzący zbiór reprezentatywny i w najwyższym stopniu kompletny. Niezbędna stała się wiedza oparta na o wiele szerszej bazie źródłowej niż dotąd posiadana, której podstawy wiązały się głównie z penetracją stref najkorzystniejszych gospodarczo dla osadnictwa w różnych okresach. Tradycyjna bowiem metoda rozpoznawania terenu rozwijała się z reguły w zależności od indywidualnych potrzeb naukowych czy konserwatorskich, przynosząc stale materiał wyrywkowy, nawet nie o charakterze prób losowych. Ten niejednakowy sposób zbadania terenu prowadził nierzadko do rejestrowania sztucznych skupisk osadniczych lub sztucznych pustek, przedstawiając nieprawdziwy obraz historii zasiedlania.

W momencie rozpoczęcia AZP szacowano, iż w ewidencji znajduje się około 15-20% wszystkich istniejących w rzeczywistości stanowisk. Był to sygnał, że większość obiektów w terenie znajduje się poza jakimkolwiek nadzorem i ochroną konserwatorską. Brak należytego rozpoznania terenu i wyniki z tego braki w ewidencji konserwatorskiej powodowały, że dobór stanowisk do badań stacjonarnych, ratowniczych oraz interwencyjnych odbywał się nie na zasadzie właściwego wyboru. Ratowano z reguły to, co zostało już w części zniszczone, nie stosując w pożądaną skalę działań profilaktycznych, w tym także środków administracyjnych i zabezpieczeń prawnych. Był to drugi ważny powód determinujący konieczność jak najszybszego sformułowania standardu metodycznego dla systematycznego rozpoznawania powierzchni ziemi i wcielenia go do praktycznego wykorzystania.

Rolą rzeczowego argumentu, przemawiającego za szybkim zastosowaniem metody ujednoliconego sposobu prowadzenia prospekcji terenowej, były rezultaty eksperymentalnych badań powierzchniowych na zachodnim Mazowszu, które zwiększyły liczbę stanowisk z 80 na ponad 1000 (S. Woyda, 1974). Przyniosły one także nowe jakości, ujawniając nieznaną dotąd – a jeden z największych w Polsce w okresie późnolatańskiego i rzymskiego – ośrodek produkcji żelaza. Te rezultaty pozwoliły na

stwierdzenie, że wszystkie dotychczasowe rekonstrukcje osadnicze tej części Mazowsza były budowane na znikomej wiedzy o terenie i miały charakter jedynie domysłów.

Założono więc, iż celem tej powszechnej ewidencji musi być stworzenie możliwie pełnego katalogu stanowisk archeologicznych dla prac:

- naukowo-badawczych – poprzez skompletowanie wiedzy o rzeczywistej ilości stanowisk w terenie i ich położeniu w środowisku naturalnym dla rozwijania pogłębianych studiów osadniczych,
- konserwatorskich – stwarzając podstawy do planowych działań ochronnych nad dziedzictwem archeologicznym, w tym profilaktycznych oraz w zakresie badań ratowniczych oraz upowszechnieniowych, zapewniając sobie tą drogą wzmocnienie opieki społecznej nad zabytkami archeologicznymi.

Podstawowe natomiast założenia metodyczne AZP określone zostały jako:

- jednolity, wspólny dla wszystkich system organizacji prac,
- jednolity sposób obserwacji i prowadzenia czynności badawczych w nakreślonych granicach poznania,
- jednolity i porównywalny sposób zapisu informacji,
- powszechna dostępność wyników, w tym także dla przedstawicieli innych dyscyplin naukowych oraz służb terenowych.

Za podstawę realizacji AZP przyjęto ujednolicony sposób prowadzenia przez kilkusobowe ekipy prospekcji terenowej w obrębie sztucznie wydzielonych jednostek przestrzennych (ca 37-41 km²). Całą Polskę pokryto siatką AZP złożoną z ca 8 500 takich jednostek, zwanych obszarami AZP (ryc. 1). Proces rozpoznawania terenu został zdyscyplinowany i rozłożony równomiernie w obrębie tej siatki, nie preferując terenów dogodnych w prądziejach pod osadnictwo. Zakres tej globalnej ewidencji obejmuje wszystkie zauważalne na powierzchni ziemi stanowiska archeologiczne, powstałe w wyniku działalności ludzkiej od czasów najdawniejszych, aż po XIX w. włącznie.

Prowadzenie prac terenowych oparto na wykorzystaniu map w skali 1:25 000, na których obszar AZP charakteryzuje się formatem A-4, to znaczy formatem leżącego prostokąta o wymiarach ca 20 x 30 cm. Podział ten zaprojektowano na podkładzie dostępnej wtedy powszechnie mapy topograficznej, pozbawionej jednak siatki geograficznej i topograficznej. Każdy z obszarów ma swoją numerację, na którą składa się numer pasa i słupa ogólnej siatki. Tak więc numeracja pasów (poziom) zamyka się liczbą od 1 do 124, natomiast słupów od 1-96. Nałożenie siatki obszarów na mapy w skali 1:25 000 i pocięcie map na kartogramy zwane obszarami wykonano centralnie. Kartogramy z obrębu poszczególnych województw znajdują się w gestii wojewódzkich konserwatorów, którzy typują kolejność obszarów do badań, jako zadanie dla 3-5 osobowych zespołów badawczych.

² Istnieje bogata literatura na temat nasilonych w latach siedemdziesiątych zainteresowań badaniami powierzchniowymi w Europie, w niektórych krajach wykreowane zostały one do rangi badań samodzielnych w archeologicznym rozpoznawaniu terenu.

DANUTA JASKANIS

ARCHEOLOGICZNE ZDJĘCIE POLSKI, CZYLI O CIĄGŁEJ POTRZEBIE DOSKONALENIA METOD BADAWCZYCH W ARCHEOLOGII

1. WSTĘP

Jeszcze przed wszelkim możliwym, politycznym ukształtowaniem się zjednoczonej Europy, jej duchowa jedność wydaje mi się rzeczywistością – oraz zadaniem, które w świadomości różnorodności tej naszej Europy znajduje swe najgłębsze uzasadnienie. Najbardziej widoczną oznaką stanu, w którym Europa staje się świadoma samej siebie, wydaje mi się to, że we współzawodnictwie i wymianie kultur przechowuje ona istotne cechy żywych tradycji. Uczestniczenie w tym jest trwałym wkładem, który nauki humanistyczne wnieść muszą nie tylko dla przyszłości Europy, ale i dla przyszłości człowieka.

Hans Georg Gadamer, 1989

Ten pogląd twórcy filozofii hermeneutycznej jest niezwykle istotny w dobie niespokojnych dyskusji nad istotą współczesnej europejskości i zmiennością stopnia aprobaty lub dezaprobaty dla idei zjednoczonej Europy. Ukierunkowuje on bowiem poszukiwania tych wartości i ideałów, które tkwiły u źródeł kształtowania się nowoczesnych społeczeństw europejskich i mogą odgrywać dalej istotną rolę w dobie dzisiejszych cywilizacji.

Każdy współczesny człowiek ma aktywny stosunek do przeszłości. U jednych wyraża się on przeżywaniem przeszłości, u innych dodatkowo jej profesjonalnym rozpoznawaniem. W środowisku archeologów nie trzeba przypominać, że na tych drugich – do których i nas należy zaliczyć – spoczywa obowiązek rekonstruowania przeszłości w celu wzbogacenia teraźniejszości i przypomnienia o ciągłości kultury ludzkiej. Z wielu celów praktycznych ten jest chyba najważniejszy. Archeologia ze swoją metodą ujawniania i rozpoznawania źródeł wywołuje najgłębsze emocje dając poczucie ciągłości tradycji ogólnoludzkiej, a także tożsamości miejsca, regionu i kraju.

Wprowadzając refleksję nad pojęciem sensu europejskości w odniesieniu do wspólnoty zamierzeń środowiska archeologicznego, uczyniłam to dla określenia decydującego czynnika, który daje szansę ochronie dziedzictwa archeologicznego. Jest nim bez wątpienia poziom edukacyjny społeczeństwa, poziom jego wiedzy i kultury, a co za tym idzie zakres jego potrzeb i respektowanie norm społecznych. Bez odpowiedniej świadomości społecznej, najlepsze nawet przepisy legislacyjne są martwe.

Promocja świadomości społecznej, jako elementu strategicznego w tak zwanej zintegrowanej ochronie zabytków, odgrywa niezmiernie ważną rolę w niwelowaniu zagrożeń dla dziedzictwa archeologicznego wynikających z tempa życia oraz przeobrażeń technicznych i gospodarczych końca dwudziestego wieku. Problem ten traktowany jest pierwszoplanowo przez dwie międzynarodowe konwencje: Kartę Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym Międzynarodowego Komitetu Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym (ICAHM ICOMOS) oraz Europejska Konwencja o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego Rady Europy¹.

2. METODYKA

Temu wyzwaniu Polska odpowiedziała opracowaniem nowej metody rozpoznawania terenu, która stała się nowoczesną podstawą tworzenia obecnie w archeologii polskiej informacji naukowej o powszechnej dostępności. Proces identyfikacji zabytków, a więc ich spisanie, zlokalizowanie i możliwie pełne sklasyfikowanie, staje się obecnie racjonalną podstawą do opracowania programów ochrony oraz ustalania ich miejsca w polityce kulturalnej państwa, do planowania porządku priorytetów, realizowania celów badawczych, a także do pozyskiwania społecznej aprobaty dla całokształtu ochrony dziedzictwa kulturowego.

Procesem tym jest od 1978 r. zastosowana metoda powszechnej ewidencji stanowisk archeologicznych zwana Archeologicznym Zdjęciem Polski (AZP) – ang. Polish Archaeological Record (PAR), niem. Archäologische Geländeaufnahme Polens (AGP), franc. La Carte Archeologique Polonaise (CAP) – (D. Jaskanis, 1987, 1992).

Metoda ta wyrosła z wieloletnich tradycji, a w szczególności z głębokich zainteresowań badaniami powierzchniowymi i studiami metodycznymi, które ujawniły się w latach siedemdziesiątych w różnych ośrodkach archeologicznych Polski (J. Kowalczyk, 1974; J. Kruk,

¹ Pierwsze tłumaczenie na język polski Międzynarodowej Karty Ochrony i Zarządzania Dziedzictwem Archeologicznym opublikowałam w 1991 r. w Wiadomościach Konserwatorskich, „Biuletyn SKZ” nr 3–4, s. 10, a następnie w 1992 r. w „Biuletynie Działu Archeologicznego Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie «Inf. 2»” nr 3 wraz z także po raz pierwszy publikowanym w tłumaczeniu polskim tekstem Europejskiej Konwencji Rady Europy o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego.

знахідками або несподіваними загрозами. На ділі найчастіше перераховані роди розкопок виступають разом або переходять з одного у другий, напр. інтервенційні дослідження випадково знайденого й нищеного становища переходять часом у багатолітні розкопки, причому в частині становища мають вони характер попередніх рятівних досліджень; у незагроженій частині становища переходять у систематичні стаціонарні дослідження. Ведені останніми роками у середньо-східній Польщі розкопки мають переважно рятівний характер. Навіть тоді, коли починаються з метою розв'язати конкретну дослідницьку проблему, особи, що ведуть розкопки, намагаються як правило вибрати загрожені знищенням становища чи їхні фрагменти. Число досліджуваних розкопковим методом археологічних становищ у середньо-східній Польщі диференційоване (від 30 до 50 річно). Звичайно, ці дослідження мають різний характер, що є результатом дослідницьких та консерваторських потреб

та фінансової спроможності дослідників. Як приклади розкопок можна назвати: Масломенч, становище 15 – систематичні стаціонарні дослідження з елементами попередніх рятівних дослідів, ведені від шістнадцяти сезонів; Кармановіце, становище 35 – дослідження подібного характеру ведені від восьми сезонів; Дахажув, становище 1 – попередні рятівні дослідження; Загорода, становище 26 – попередні рятівні дослідження; Корнаціце, становище 1 – інтервенційні дослідження. Це тільки приклади з-посеред багатьох розкопкових акцій, ведених минулого року різними археологічними установами.

У майбутньому слід стреміти до того, щоби попередні рятівні дослідження охопили якомога найбільше число потенційно загрожених становищ. Служити цьому мали б як юридичні регуляції, так і краща співпраця між дослідниками з різних установ при координації та організації досліджень на місцях.

tłumaczył Piotr Siwicki

Państwowa Służba Ochrony Zabytków – Oddział Wojewódzki w Tarnobrzegu

пам'яток перебрав на себе Центр документування пам'яток у Варшаві.

Крім державних консерваторських служб дуже суттєву роль в охороні археологічних пам'яток з самого початку відіграла діяльність музеїв та археологічних наукових установ, як також різного роду громадських організацій. Серед установ, активних на території Люблінщини, слід назвати передовсім Кафедру археології УМСК у Любліні, окружні музеї у Любліні, Холмі, Замості та Білій-Підляській, регіональні музеї (зокрема у Грубешеві, Томашеві-Люблінському, Краснику), Археологічно-консерваторську робітню Державного підприємства *Робітня консервації пам'яток*.

Сучасна організаційна форма державних консерваторських служб є результатом зробленої 1990 року зміни закону *Про охорону культурних дідь та про музеї* від 1962 року. Тоді-то створено Державну службу охорони пам'яток, що діє як державна спеціальна адміністрація, незалежна від воєвод. Очолює її Генеральний хранитель пам'яток, підчинений Міністру культури і мистецтва. Наприкінці 1995 року встановлено пост заступника Генерального хранителя пам'яток в/с археології, тобто Головного археолога країни. В поодиноких воєводствах діють відділи ДСОП, у структурі котрих знаходиться посада інспектора в/с археології. У переважній більшості воєвств це одноособовий пост, у кількох відділах ДСОП створені Археологічні відділи. До винятків слід зарахувати відділ ДСОП у Любліні, де від кількох років Хранитель археологічних пам'яток влаштований на неповному штаті. У кількох випадках права археологічної інспекції передано археологічним відділам окружних музеїв або спеціалістичним музеям. Особливою установою, яка діє поза структурою ДСОП і займається охороною археологічних пам'яток, є Центр рятівних дослідів, покликаний передовсім для організації, координування та ведення рятівних дослідів археологічних становищ на місцях великих інвестицій, головним чином автострад та доріг скорого руху.

У висліді реорганізації консерваторських служб зникли БДДП та ВАКЦ, які досі забезпечували мериторично Воєвдських хранителів пам'яток у питанні археології. Їхню функцію перебрали частинно Регіональні центри дослідження і охорони культурного середовища, які є місцевими відділеннями Центру документування пам'яток у Варшаві. За умов значного перевантаження ХАП адміністративною діяльністю та – у більшості випадків – ліквідації досючасного організаційного забезпечення, що знаходилося в розпорядженні БДДП і ВАКЦ, нині лише Регіональні центри можуть вести активну діяльність на місцях, особливо тоді, коли в них працюють численні археологи, як це є у випадку люблінського Центру. Також з огляду на це має набрати більшого значення співробітництво КАП з археологами з інших установ, особливо у ділянці обміну інформацією про знайдення та загрозу археологічних становищ, як також організації та ведення рятівних та інтервенційних дослідів.

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТАНОВИЩ

Одним із основних завдань археологічно-консерваторських служб є інвентаризація й облік археологічних становищ. Це ж очевидне: охорона археологічних пам'яток можлива лише по відношенні до об'єктів, місцезнаходжен-

ня яких відоме – принаймні серед розпізнаних хронологій, функцій, пізнавальних вартостей та евентуальних загроз. Знання про наявність та місцезнаходження археологічних становищ робить можливою охорону їх як почерез адміністративно-юридичні дії, так і вписання у Реєстр пам'яток чи записи у проєкті просторового благоустроєння, які накладають на власників та інших осіб, що користуються землею з археологічними становищами, окреслені примусові зобов'язання – а також через розкопкові дослідження становищ.

Інвентаризація й облік археологічних становищ ведуться головню методом поверхневих дослідів які реєструють археологічні об'єкти, що мають свою красвидну форму (городища, вали, насипані холми і т. п.) або проявляються тільки розсіюванням рухомих пам'яток (фрагментів кераміки, костей, кременних та кам'яних виробів і т. п.) на поверхні – також шляхом пошуків в архівах, аналізу топографічних карт і летунських знімків, а відтак верифікацію зібраних інформацій на місці, збирання даних про приватні збірки та випадкові знахідки. Від 1978 року ці дії реалізуються перш за все в рамках програми *Археологічний знімок Польщі*.

Інвентаризаційні роботи не обмежуються однак АЗП. Ведуться також незалежні поверхневі дослідження, як правило, з використанням методів АЗП, на місцях охоплених великими інвестиціями (водоймища, місця добування копалин, автостради й дороги скорого руху, промислові та комунальні інвестиції) з метою означити становища для рятівних дослідів. Проводяться також дії по інвентаризації та верифікації спеціальних категорій археологічних об'єктів, напр. городищ, замчищ, насипаних холмів, копалень кременю або місць експлуатації інших сировин. Напр. у тарнобжегському воєвдстві у роках 1983-1993 ведено інвентаризацію насипаних холмів, у результаті якої тільки з території сандомирсько-опатовських лесів отримано інформацію про три курганові цвинтарища, що нараховували від кількох до понад 30-ти насипаних холмів, про 22 окремі кургани – а крім цього про п'ять здогадних курганових цвинтарищ і одинадцять окремих насипаних холмів. Водночас встановлено, що п'ять об'єктів – які у літературі згадуються як насипані холми – помилково окреслені. Схожі дії проведено також у холмському та замостянському воєвдствах. Їхні результати частинно оприлюднені, частинно же доступні у консерваторських архівах.

РОЗКОПКОВІ ДОСЛІДИ

Особливість охорони археологічних пам'яток проявляється у цьому, що вона головним чином не полягає у консервації, ремонті чи доповнюванні, але передусім у дослідженні археологічних становищ і об'єктів. Дослід цей має як правило нищівний характер, отже, він неповторимий і хоча б з огляду на це мусить вестися надзвичайно дбайливо й докладно. В принципі маємо три роди розкопок: систематичні стаціонарні дослідження, попередні рятівні дослідів та інтервенційні дослідження. Систематичні стаціонарні дослідження ведуться на становищах, які мають велике науково-пізнавальне значення та яким в принципі не загрожує знищення. Попередні рятівні дослідів робляться по відношенні до становищ, яким у близькому майбутньому загрожує знищення; інтервенційні же дослідження це, як правило, невідкладних акцій, пов'язаних із випадковими

МАРЕК ФЛЬОРЕК

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК У СЕРЕДНЬО-СХІДНІЙ ПОЛЬЩІ

ЮРИДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Початки оформленої в окрему установу охорони культурних пам'яток, у цьому археологічних, сягають на польських землях першої половини XIX століття. З одного боку вони пов'язуються з формуванням поглядів щодо потреби охороняти пам'ятки культури та відзеркаленням цих же поглядів у законодавстві, з другого – із громадською діяльністю, що ставила собі за ціль підтримувати польську національну свідомість почерез охорону пам'яток минулого. Зорганізування державних консерваторських служб спершу сталося (вже у половині XIX ст.) у Пруссії та Австрії. У Конгресовому же Королівстві, як і в усій Росії, не дійшло до їхнього виникнення. Їхню роль намагалися частково виконувати громадські організації, передусім Товариство опіки над пам'ятками минулого. Ще наприкінці XIX ст. на територіях, що входили до складу Пруссії та Австрії, сталося відокремлення з комплексу консерваторських служб функції хранителя археологічних (праісторичних) пам'яток. Особливе значення мала модель організації охорони пам'яток у Галичині, де діяв Колектив хранителів пам'яток, від 1914 року перетворений у Крайове консерваторське управління. Досвід набутий в період їхнього існування став значною мірою основою для творення консерваторських служб уже в незалежній Польщі. Паралельно та у зв'язку з формуванням археологічного консерваторства творилися зародки спеціалізованої археологічної музейної справи.

Юридичною основою організованої охорони археологічних пам'яток у Польщі після I світової війни був декрет Регентської Ради від 1918 року *Про опіку над пам'ятками мистецтва і культури*. Спираючися на цей законодавчий акт два роки пізніше при Міністерстві віросповідань та освіти створено установу з назвою *Державний колектив хранителів праісторичних пам'яток*, що мала виконувати функцію центрального консерваторського органу в справах археології. Територію країни поділено на вісім округів, на чолі котрих стали іменовані міністром окружні хранителі. Сучасна середньо-східна Польща увійшла до складу III консерваторського округу з центром у Любліні; цей округ, очолюваний Міхалом Древром, охоплював тодішні воєводства: люблінське і волинське. Самостійною установою ДК ХПП залишався до 1928 року, коли-то включено його у новостворений Державний археологічний музей у Варшаві, задуманий як центральний археологічний осередок по теренових дослідженнях і консерваторській роботі. Система консерваторської діяльності ДАМ на місцях спиралась на роботу кільканадцяти делегатів, що виконували обов'язки археологічних хранителів у своїх округах, подібно до того, як це було із ДК ХПП. Делегатом у люблінському окрузі став М. Древро. Слід звернути увагу на те, що після заснування ДАМ ранг археологічних хранителів відносно знизився: вони перестали бути державними службовцями, яких призначував міністр, стали натомість працівниками музею; з другого ж боку покращав у них мериторичний та організаційний рівень.

Сформовані у тридцять років організаційні структури діяли – не враховуючи воєнної перерви – до 1951 року, коли у Головній дирекції музеїв та охорони пам'яток у Міністерстві культури і мистецтва виник Відділ археології, який перебрав від ДАМ завдання по археологічному консерваторству. Роботи на місцях Відділ проводив через своїх делегатів, що діяли у різних воєводствах. У певному обсязі привернено стан з років 1920-1928. Функцію делегата – експерта МКіМ в/с археологічних пам'яток у люблінському та келецькому воєводствах до 1963 року виконував Ян Гурба.

Чергові зміни сталися після 1956 року. Вони пов'язувалися із влаштуванням на роботу у воєвідських управліннях археологів на штатах хранителів в/с археологічних пам'яток, підчинених воєвідським хранителям пам'яток, за умов одночасного зменшення числа археологів на штатах МКіМ. Остаточна форма організації державних консерваторських служб – яка залишилася аж до проведеної 1990 року реформи – була окреслена схваленим у 1962 році законом *Про охорону культурних дідь та про музеї*. Особливий характер охорони археологічних пам'яток спричинював однак, що попри створені законом загальні організаційні рамки організація археологічного консерваторства виглядала по-різному в поодиноких воєводствах. Археологи-хранителі були на штатах воєвідських управлінь, підчинених відомствам Бюро дослідження та документування пам'яток, археологічних і окружних музеїв. У кількох воєводствах створено Воєвідські археологічно-консерваторські центри, що мали режим роботи схожий на принципи, за якими діяли – Бюро документування, проте займалися виключно археологічною проблематикою. Знову ж, отже, ранг археологічних хранителів знизився – вони переважно не були навіть працівниками воєвідських управлінь, але установ меншого значення. У Любліні 1975 року створилася виняткова організаційна форма: на основі порозуміння між Люблінським Воєводою та Ректором Університету ім. Марії Склодовської-Кюрі, спираючися головним чином на кадри вищезгаданого вузу, покликано Археологічний дослідно-консерваторський центр. До мериторичного обсягу діяння Центру входили м. ін. навчання археологічно-консерваторських і музейних працівників для потреб Люблінщини, ведення рятівних і консерваторських дослідів, збирання й опрацювання документації археологічних становищ та підготовка консерваторських опіній та рекомендацій щодо охорони археологічних пам'яток. Після адміністративної реформи країни у 1975 році територіальний обсяг діяльності АДКЦ, який спочатку охоплював всю Люблінщину (себто всі новостворені воєводства – люблінське, холмське, замостянське, білопідляське), разом із влаштуванням археологів на роботу в нових воєводствах – обмежився виключно люблінським воєводством у нинішніх його межах. Чимала група молодих археологів попала у Замостя, де завдяки зичливості і зрозумінню властей у початку 80-их років створено Воєвідський археологічно-консерваторський центр. На центральному рівні, після практичної ліквідації Відділу археології МКіМ, роль координатора охорони археологічних

ne, wyprzedzające badania ratownicze oraz badania interwencyjne. Systematyczne badania stacjonarne prowadzone są na stanowiskach o dużym znaczeniu naukowo-poznawczym, z zasady niezagrażonych zniszczeniem. Wyprzedzające badania ratownicze podejmowane są w stosunku do stanowisk zagrożonych zniszczeniem w bezpośredniej przyszłości, natomiast badania interwencyjne mają zazwyczaj charakter doraźnych akcji w związku z odkryciami przypadkowymi bądź niespodziewanymi zagrożeniami. W praktyce najczęściej wyróżnione kategorie rodzajów badań wykopaliskowych nakładają się na siebie bądź przechodzą jedne w drugie, np. badania interwencyjne na odkrytym przypadkowo i niszczonej stanowisku przechodzą często w wieloletnie badania wykopaliskowe, przy czym na części stanowiska mają one charakter ratowniczych badań wyprzedzających, natomiast na części niezagrażonej systematycznych badań stacjonarnych. Ponadto ze względu na zakres i cel prowadzonych prac można wyróżnić badania sondażowe i rozpoznawcze, których zadaniem jest zazwyczaj zorientowanie się w charakterze i stopniu zniszczenia stanowiska oraz określenie dalszego sposobu postępowania.

Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie Polski środkowowschodniej prowadzone są przez różne instytucje: placówki uniwersyteckie (głównie Katedrę Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, w mniejszym zakresie Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego), Instytut Archeologii i Etnologii PAN, muzea okręgowe (w Lublinie, Chełmie, Zamościu, Białej Podlaskiej, Sandomierzu) i regionalne (w Kraśniku, Hrubieszowie, Tomaszowie Lubelskim, Łęcznej, Kazimierzu Dolnym), służby konserwatorskie (Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków Archeologicznych i Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Krajobrazu Kulturowego w Lublinie) oraz – na zlecenie Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków bądź inwestorów różnego rodzaju prac ziemnych i budowlanych – licznie powstałe w ostatnich kilku latach firmy świadczące usługi archeologiczne. Liczba badanych wykopaliskowo stanowisk archeologicznych jest zróżnicowana i wynosi od 30 do 50 rocznie. Głównym obszarem aktywności terenowej archeologów jest wschodnia część regionu – Kotlina Hrubieszowska i tereny z nią sąsiadujące. Położonych jest tu prawie 35% wszystkich stanowisk archeologicznych badanych w ostatnich 5 latach (por. mapa). Oczywiście badania te mają różny charakter, co wynika zarówno z potrzeb badawczych i konserwatorskich jak i możliwości finansowych, jakimi dysponują badacze. Prace wykopaliskowe prowadzone w ostatnich latach mają w przeważającej większości charakter ratowniczo-zabezpieczający. W niektórych wypadkach były to jedynie krótkotrwałe, doraźne prace interwencyjne ograniczające się do wyeksplorowania pojedynczych bądź uszkodzonych obiektów, w niektórych natomiast wieloletnie kampanie wykopaliskowe. Część badań przy obiektach architektonicznych podjęto w związku z prowadzo-

nymi pracami remontowymi i konserwatorskimi. Jedyne niewielka część prac wykopaliskowych prowadzona była w ramach programów naukowo-badawczych realizowanych przez wyższe uczelnie bądź PAN. Nawet jednak gdy podejmowano je w celu rozwiązania konkretnego problemu badawczego, typując obiekty do badań stara się w jak największym stopniu uwzględnić aspekt konserwatorski, wybierając stanowiska bądź ich części zagrożone zniszczeniem. Jako przykłady podejmowanych w ostatnich latach badań wykopaliskowych różnych typów można wymienić: Masłomęcz stan. 15 – systematyczne badania stacjonarne z elementami wyprzedzających badań ratowniczych prowadzone od 16 sezonów; Karmanowice stan. 35 – badania o podobnym charakterze, prowadzone od 8 sezonów; Dacharzów stan. 1 – wyprzedzające badania ratownicze; Zagroda stan. 26 – wyprzedzające badania ratownicze; Kornacice stan. 1 – badania interwencyjne. Są to tylko przykłady spośród wielu akcji wykopaliskowych prowadzonych przez różne instytucje archeologiczne. Wyniki badań są systematycznie i na bieżąco publikowane co zwalnia od szczegółowego ich wymieniania²³.

Należy w przyszłości dążyć do objęcia wyprzedzającymi badaniami ratowniczymi jak największej liczby potencjalnie zagrożonych stanowisk. Służyć temu winny zarówno uregulowania prawne jak i lepsza współpraca między badaczami z różnych instytucji przy koordynacji i organizacji prac terenowych. Wydaje się, że dobrym przykładem jest tu współpraca między Konserwatorem Zabytków Archeologicznych w Tarnobrzegu a Katedrą Archeologii UMCS w Lublinie. Funkcję instytucji organizującej i koordynującej prace badawcze i konserwatorskie o randze i zasięgu ponadwojewódzkim powinien w większym stopniu niż dotychczas pełnić Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie, współdziałając ściśle z Katedrą Archeologii UMCS. Ta z kolei, z racji swego potencjału organizacyjnego i intelektualnego winna stanowić zaplecze merytoryczne dla konserwatorów archeologicznych i badaczy z innych instytucji. Jest to szczególnie ważne z uwagi na mającą nastąpić w najbliższej przyszłości kolejną reorganizację służb konserwatorskich, w wyniku której podporządkowane zostaną one administracji wojewódzkiej i zmienione zostanie m.in. usytuowanie Konserwatorów Zabytków Archeologicznych oraz ponownie obniżona ich ranga.

²³ Należy tu m.in. wymienić publikowane corocznie (do 1995 roku) „Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS”, następnie wydawane przez ośrodki archeologiczne w Chełmie i Zamościu: „Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim”, „Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim”, „Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim”, a także „Informator Archeologiczny”, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, a przede wszystkim powstałą w 1996 roku z inicjatywy całego środowiska archeologicznego regionu „Archeologię Polski Środkowowschodniej”.

są ochroną prawną poprzez wpis do Rejestru Zabytków. W pięciu województwach Polski środkowowschodniej do Rejestru Zabytków wpisano dotychczas prawie 250 stanowisk. Inną formą ochrony prawnej zabytków archeologicznych jest wprowadzanie odpowiednich zapisów w planach zagospodarowania przestrzennego różnych szczebli. Umożliwia to, z jednej strony, egzekwowanie takich form użytkowania bądź zagospodarowania terenu, które nie niszczą obiektów archeologicznych, z drugiej zaś, gdy istnieje bezpośrednie zagrożenie zniszczeniem stanowisk, podjęcie na nich wyprzedzających badań ratowniczych.

Dotychczas na terenie Polski środkowowschodniej nie został utworzony żaden rezerwat archeologiczny bądź archeologiczno-architektoniczny, podobny do tych jakie istnieją w innych regionach kraju, np. na Śląsku czy Wielkopolsce lub na Pomorzu²¹. A przecież nie brak tu obiektów – np. wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie-Czerwieniu, cmentarzyska kurhanowe w Guciwie, Bondyżu i Białce, Gródek Nadbużny, Stołpie, tzw. Górka w Chełmie i inne – których ranga i stan zachowania predestynowałyby do objęcia tego rodzaju najwyższą formą ochrony, a jednocześnie udostępnienia. Zbyt małą wagę, wydaje się również, archeologiczne służby konserwatorskie przywiązują do możliwości uwzględnienia problematyki ochrony zabytków archeologicznych przy tworzeniu parków krajobrazowych i obszarów chronionego krajobrazu.

Inną formą bezpośredniej ochrony stanowisk archeologicznych są inspekcje i nadzory konserwatorskie. Pozwalają one na bieżącą orientację w stanie zachowania stanowisk archeologicznych i ewentualnych istniejących zagrożeniach, a w razie potrzeby na wstrzymywanie z urzędu prac budowlanych i ziemnych niszczących obiekty archeologiczne lub podejmowanie przy nich doraźnych badań ratowniczo-zabezpieczających. Docelowo nadzorami konserwatorskimi powinny być objęte wszystkie tereny, gdzie prowadzone są prace ziemne, budowlane bądź innego rodzaju, mogące powodować zniszczenie istniejących na nich, bądź potencjalnie mogących się znajdować, zabytków archeologicznych. Szczególnie ważne jest prowadzenie stałych nadzorów i inspekcji na terenie miast zabytkowych. Przykładami miast, gdzie prowadzenie stałych nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi i budowlanymi zostało pozytywnie rozwiązane, są m.in. Chełm, Lublin, Kazimierz Dolny, Kraśnik, Zamość. Nie ma natomiast od kilku lat stałych nadzorów archeologicznych w Sandomierzu, nie prowadzone są one również na terenie innych historycznych miast województwa tarnobrzeskiego, co wynika

zarówno ze słabości tamtejszego środowiska archeologicznego i konserwatorskiego, jak i braku zrozumienia ze strony władz samorządowych i społeczeństwa.

Z inspekcjami i nadzorami archeologicznymi związany jest jeszcze inny rodzaj działalności konserwatorskiej, a mianowicie obsługa i weryfikacja zgłoszeń o odkryciach przypadkowych obiektów bądź zabytków archeologicznych. Należy stwierdzić, że liczba zgłoszeń dokonywanych do placówek muzealnych, naukowych i służb konserwatorskich o przypadkowych odkryciach zabytków archeologicznych jest znacznie niższa od liczby faktycznych tego typu odkryć. Wynika to z różnych przyczyn, z których dwie wydają się być najważniejsze: po pierwsze, obawa przed ewentualnymi konsekwencjami zgłoszenia, np. wstrzymaniem przez Konserwatora prac ziemnych lub budowlanych, po drugie zaś, niska świadomość znaczenia zabytków archeologicznych, czasami wręcz całkowita niewiedza na ich temat²².

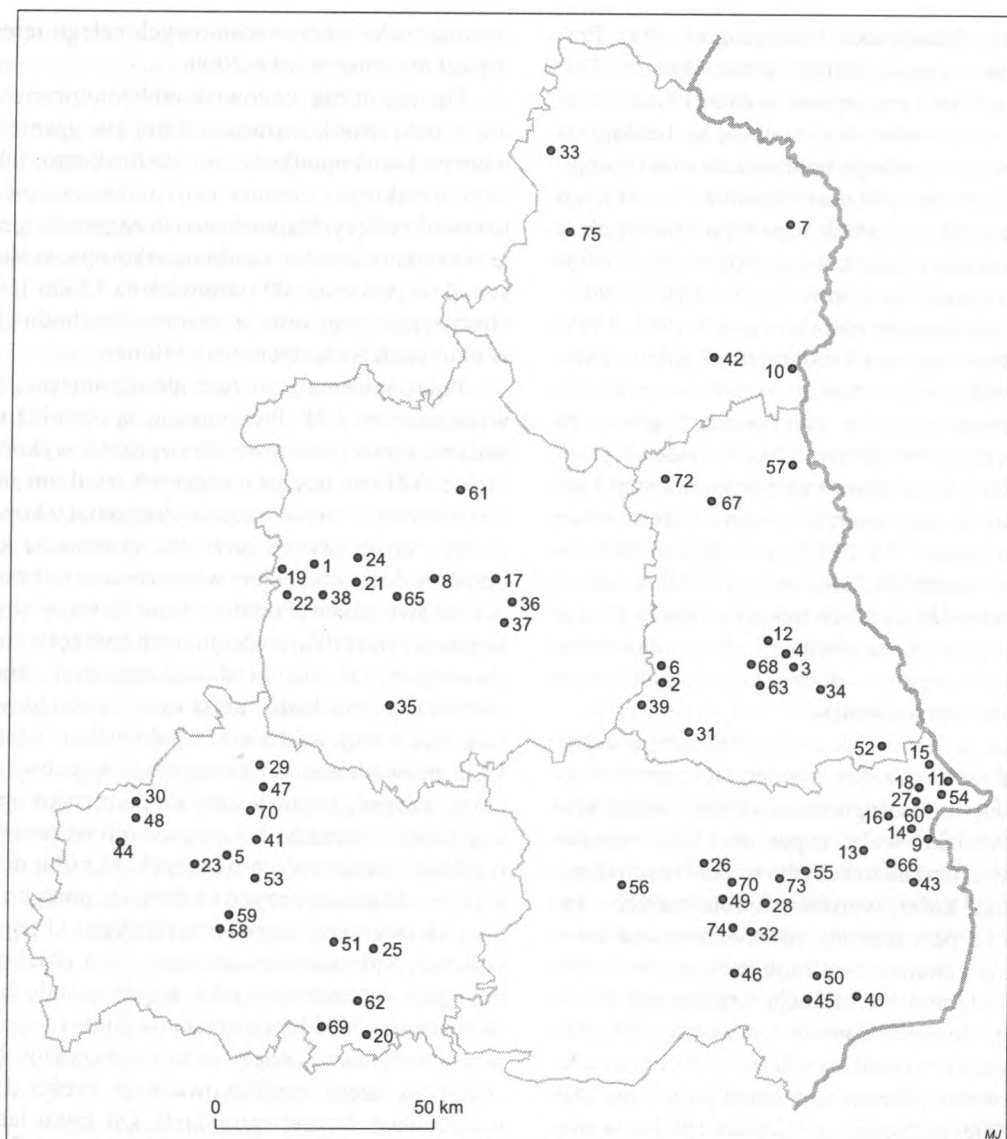
Z odkryciami przypadkowymi wiąże się problem działalności różnego rodzaju „archeologów – amatorów” i „poszukiwaczy skarbów”, penetrujących, często przy pomocy profesjonalnego sprzętu, głównie detektorów metali, znane stanowiska archeologiczne bądź miejsca ich potencjalnego występowania. Proceder ten ze szczególną intensywnością ujawnia się we wschodniej części regionu, gdzie występują bogato wyposażone cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich, chociaż coraz liczniejsze przypadki rabunkowej eksploracji obiektów archeologicznych znane są również z innych terenów. Całkowita likwidacja tego typu działalności poszukiwawczej jedynie poprzez formalne zakazy (przy pomocy przepisów karnych) nie wydaje się możliwa. Tym niemniej służby konserwatorskie muszą jak najszybciej wypracować sposób elastycznego, a jednocześnie skutecznego przeciwdziałania negatywnym skutkom takiej działalności, m.in. poprzez nawiązanie współpracy, a przynajmniej kontaktów informacyjnych ze stowarzyszeniami grupującymi osoby prowadzące tego typu poszukiwania i zajmujące się handlem znaleziskami.

Badania wykopaliskowe

Specyfika ochrony zabytków archeologicznych tym różni się od innych, że polega nie na konserwacji, reparaacji czy uzupełnianiu, lecz przede wszystkim na badaniu stanowisk i obiektów archeologicznych. Ponadto badanie to ma zazwyczaj charakter niszczący, jest zatem niepowtarzalne i choćby z tego względu musi być prowadzone z niezwykłą starannością i dokładnością. Wyróżnia się zasadniczo trzy rodzaje archeologicznych badań wykopaliskowych: systematyczne badania stacjonar-

²¹ Ostatnia wielka akcja edukacji społeczeństwa w zakresie zabytków archeologicznych, ich ochrony i znaczenia do poznania przeszłości miała miejsce przy okazji obchodów milenijnych w latach sześćdziesiątych. Wydaje się, że kolejną taką okazją może być rocznica śmierci świętego Wojciecha i 1000-lecie Zjazdu Gnieźnieńskiego.

²² Pomijamy tu utworzony w 1938 roku rezerwat prahistoryczny na terenie kopalni krzemienia pasiastego w Rudzie Kościelnej-Borowni w województwie tarnobrzeskim, który nie został reaktywowany po wojnie, a samo stanowisko jest chronione obecnie tylko poprzez wpis do Rejestru Zabytków.

Ryc. 1. Miejscowości, w których w latach 1991–1995 prowadzono archeologiczne badania wykopaliskowe o charakterze ratowniczym, sondażowym bądź badawczo-konserwatorskim: 1 – Bochothnica, woj. lubelskie; 2 – Borowica, woj. chełmskie; 3 – Chełm, woj. chełmskie; 4 – Chełm-Bielawin, woj. chełmskie; 5 – Dacharzów, woj. tarnobrzeskie; 6 – Dobryniów, woj. chełmskie; 7 – Dobryń Mały, woj. białkopodlaskie; 8 – Garbów, woj. lubelskie; 9 – Gródek, woj. zamojskie; 10 – Hanna, woj. białkopodlaskie; 11 – Horodło, woj. zamojskie; 12 – Horodyszcze, woj. chełmskie; 13 – Hostynne, woj. zamojskie; 14 – Husynne, woj. zamojskie; 15 – Hrebennie, woj. zamojskie; 16 – Hrubieszów, woj. zamojskie; 17 – Jakubowice Murowane, woj. lubelskie; 18 – Janki Dolne, woj. zamojskie; 19 – Janowiec, woj. lubelskie; 20 – Jeżowe, woj. tarnobrzeskie; 21 – Karmanowice, woj. lubelskie; 22 – Kazimierz Dolny, woj. lubelskie; 23 – Kleczanów, woj. tarnobrzeskie; 24 – Klementowice, woj. lubelskie; 25 – Kłyżów, woj. tarnobrzeskie; 26 – Kolonia Bortatycze, woj. zamojskie; 27 – Kolonia Husynne, woj. zamojskie; 28 – Komarów, woj. zamojskie; 29 – Kopiec, woj. tarnobrzeskie; 30 – Kornacie, woj. tarnobrzeskie; 31 – Krasnystaw, woj. chełmskie; 32 – Krynice, woj. zamojskie; 33 – Krzywoń, woj. białkopodlaskie; 34 – Leszczany, woj. chełmskie; 35 – Leszczyna, woj. lubelskie; 36 – Lublin, woj. lubelskie; 37 – Lublin-Dąbrowa, woj. lubelskie; 38 – Łąki, woj. lubelskie; 39 – Łopiennik, woj. chełmskie; 40 – Łubcze, woj. zamojskie; 41 – Łukawa Kościelna, woj. tarnobrzeskie; 42 – Łyniew, woj. białkopodlaskie; 43 – Maślomecz, woj. zamojskie; 44 – Mydlów, woj. tarnobrzeskie; 45 – Nedeżów, woj. zamojskie; 46 – Niemirówek, woj. zamojskie; 47 – Nowy Rachów, woj. tarnobrzeskie; 48 – Opatów, woj. tarnobrzeskie; 49 – Pniówek, woj. zamojskie; 50 – Podlodów, woj. zamojskie; 51 – Pysznica, woj. tarnobrzeskie; 52 – Raciborowice Kolonia, woj. chełmskie; 53 – Sandomierz, woj. tarnobrzeskie; 54 – Strzyżów, woj. zamojskie; 55 – Swaryczów, woj. zamojskie; 56 – Szczepieszyn, woj. zamojskie; 57 – Szuminka, woj. chełmskie; 58 – Tarnobrzeg, woj. tarnobrzeskie; 59 – Tarnobrzeg-Dzików, woj. tarnobrzeskie; 60 – Teptiuków, woj. zamojskie; 61 – Trójnia, woj. lubelskie; 62 – Ulanów, woj. tarnobrzeskie; 63 – Wierchowiny, woj. chełmskie; 64 – Wilczyce, woj. tarnobrzeskie; 65 – Wojciechów, woj. lubelskie; 66 – Wronowice-Paprzyca, woj. zamojskie; 67 – Wytuczno, woj. chełmskie; 68 – Zagroda, woj. chełmskie; 69 – Zalesie, woj. tarnobrzeskie; 70 – Zamość, woj. zamojskie; 71 – Zawichost, woj. tarnobrzeskie; 72 – Zienki, woj. chełmskie; 73 – Zubowice, woj. zamojskie; 74 – Żdanów, woj. zamojskie; 75 – Żerocin, woj. białkopodlaskie.

(Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego). Prawidłowe, zgodne z opracowanymi przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków i przyjętymi w całej Polsce zasadami, prowadzenie ewidencji stanowisk archeologicznych wymaga wcześniejszego uporządkowania istniejących zasobów archiwalnych oraz zebrania i weryfikacji informacji o znanych obiektach tego typu. Szczególnie istotna jest zwłaszcza ewidencja i inwentaryzacja stanowisk archeologicznych na terenie miast zabytkowych¹⁶. Jako pierwsza, opracowana została w latach 1987–1989, tzw. „Mapa Archeologiczna Sandomierza”, gdzie zostały zebrane wszelkie informacje nt. obiektów archeologicznych na terenie miasta w jego obecnych granicach administracyjnych, prowadzonych badań i odkryć przypadkowych, miejsc przechowywania dokumentacji i zabytków ruchomych oraz uporządkowano nazewnictwo i numerację stanowisk¹⁷. W 1992 r. podobne opracowanie wykonano również dla Tarnobrzegu¹⁸. Pełne rozpoznanie źródeł archeologicznych posiadają także Chełm i Zamość. Należy liczyć, że również Lublin – najstarsze i największe miasto regionu – doczeka się w najbliższym czasie podobnego opracowania.

Inwentaryzacja stanowisk archeologicznych odbywa się głównie metodą badań powierzchniowych rejestrujących obiekty archeologiczne o własnej formie krajobrazowej (grodziska, wały, kopce itp.) bądź manifestujące się jedynie rozrzutem zabytków ruchomych (fragmentów ceramiki, kości, wyrobów krzemienych i kamiennych itp.) na powierzchni, również poprzez kwerendy archiwalne i analizy map topograficznych i zdjęć lotniczych, a następnie weryfikację uzyskanych informacji w terenie, zbieranie danych o prywatnych kolekcjach i odkryciach przypadkowych. Od 1978 r. działania te są realizowane głównie w ramach programu „Archeologiczne Zdjęcie Polski”. Do końca 1993 r. w pięciu województwach Polski środkowowschodniej (białskopodlaskie, chełmskie, lubelskie, tarnobrzescie, zamojskie) przebadano 563 tzw. obszary AZP, tj. ponad 60% ich powierzchni. W latach 1994–1995 nastąpiło pewne zahamowanie badań AZP spowodowane brakiem środków finansowych. Jednak od tego roku, dzięki uznaniu „Archeologicznego Zdjęcia Polski” za rządowy program konserwatorsko-badawczy Ministerstwa Kultury i Sztuki i związanym z tym przyznaniem dodatkowych środków finansowych na jego realizację, było możliwe wyraźne zintensyfikowanie prac terenowych. Jeśli wysokość nakładów finansowych zostanie utrzymana, można się spodziewać, że I etap realizacji AZP, tj. rozpoznanie

metodą badań powierzchniowych całego terenu, zostanie zakończony w roku 2000.

Ogólną liczbę stanowisk archeologicznych na terenie Polski środkowowschodniej (w granicach województw białskopodlaskiego, chełmskiego, lubelskiego, tarnobrzesciego i zamojskiego) można szacować na około 60–65 tysięcy. Największe ich zagęszczenie występuje na terenie lessów sandomiersko-opatowskich (maksymalnie powyżej 500 stanowisk na 35 km²), w Kotlinie Hrubieszowskiej oraz w rejonie wychodni krzemieni w okolicach Świeciechowa i Glinian.

Prace inwentaryzacyjne nie ograniczają się jednak wyłącznie do AZP. Prowadzone są również niezależne badania powierzchniowe, zazwyczaj z wykorzystaniem metod AZP, na terenach objętych wielkimi inwestycjami (zbiorniki wodne, miejsca eksploatacji kopalni, autostrady i drogi szybkiego ruchu, inwestycje komunalne i przemysłowe itp.) celem wytypowania stanowisk do badań ratowniczych. Podejmowane są także akcje inwentaryzacji i weryfikacji specjalnych kategorii obiektów archeologicznych, np. grodzisk, zamczysk, kopców, kopalni krzemienia bądź miejsc eksploatacji innych surowców. Np. w województwie tarnobrzescim w latach 1983–1993 prowadzono inwentaryzację kopców, w wyniku której jedynie z terenu lessów sandomiersko-opatowskich uzyskano informacje o 3 nieznanymi wcześniej cmentarzyskach kurhanowych liczących od kilku do ponad 30 kopców, 22 pojedynczych kurhanach, ponadto 5 domniemanych cmentarzyskach kurhanowych i 11 pojedynczych kopcach. Jednocześnie ustalono, że 5 obiektów występujących w literaturze jako kopce zostało błędnie tak określonych.¹⁹ Podobne działania miały miejsce również w województwach chełmskim i zamojskim. Ich wyniki zostały w części opublikowane, w części dostępne są w archiwach konserwatorskich. Od kilku lat prowadzi się również ewidencję prywatnych kolekcji i zbiorów zabytków archeologicznych, zaś same zabytki są systematycznie publikowane²⁰.

Działalność administracyjno-prawna, inspekcje i nadzory archeologiczne

Najwartościowsze stanowiska archeologiczne, w tym wszystkie o własnej formie krajobrazowej, obejmowane

¹⁶ M. Florek, *Problem wydzielania i ewidencji stanowisk archeologicznych na terenie miast zabytkowych (na przykładzie Sandomierza)*, MSROA, t. 16, 1995, s. 165–172.

¹⁷ M. Florek, *Mapa Archeologiczna Sandomierza*, Tarnobrzeg 1989, mps PSOZ Tarnobrzeg.

¹⁸ M. Florek, *Mapa Archeologiczna Tarnobrzegu*, Tarnobrzeg 1992, mps PSOZ Tarnobrzeg.

¹⁹ M. Florek, *Cmentarzyska kurhanowe i kopce na lessach sandomiersko-opatowskich. Stan badań. Charakterystyka. Próba określenia chronologii i funkcji*, MP SOA, Rzeszów 1994, s. 251–279.

²⁰ zob. m.in.: B. Bargieł, J. Libera, *Dwie kolekcje zabytków archeologicznych z okolic Beszowej i Turobina*, Lub. Mat. Arch., t. 3, 1990, s. 113–150; B. Bargieł, J. Libera, *Zabytki archeologiczne z okolic Piotrowic Wielkich*, Spr. UMCS w 1994 roku, Lublin 1995, s. 32–35; A. Bronicki, *Późnoneolityczne i wczesnobrązowe toporki kamienne z obszaru województwa chełmskiego*, Lub. Mat. Arch., t. 6, 1991, s. 297–340; M. Florek, *Kolekcja zabytków archeologicznych z okolic Wojciechowiec, gm. loco, woj. tarnobrzescie*, MSROA, t. 16, 1995, s. 13–22; J. Libera, *Neolityczne i wczesnobrązowe zabytki z okolic Krzemienia, woj. tarnobrzescie*, Spr. UMCS w 1990 roku, Lublin 1990, s. 66–69; E. Prusicka, *Dwa toporki kamienne z Mokrego, gm. Zamość*, APŚ, t. 1, 1996, s. 195–196.

W przeważającej większości województw jest to stanowisko jednoosobowe, w kilku oddziałach PSOZ utworzono Wydziały Archeologiczne. W kilku wypadkach uprawnienia inspekcji archeologicznej przekazano działom archeologicznym muzeów okręgowych lub muzeom specjalistycznym.

Odrębną, działającą poza strukturami PSOZ instytucją zajmującą się ochroną zabytków archeologicznych miał być Ośrodek Ratowniczych Badań Archeologicznych, powołany przede wszystkim do organizacji, koordynowania i prowadzenia badań ratowniczych stanowisk archeologicznych na terenach wielkich inwestycji, głównie autostrad i dróg szybkiego ruchu. W wyniku reorganizacji służb konserwatorskich likwidacji uległy Biura Badań i Dokumentacji Zabytków i Wojewódzkie Ośrodki Archeologiczno-Konserwatorskie, stanowiące dotychczas zaplecze merytoryczne Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków w dziedzinie archeologii. Ich funkcje przejęły częściowo Regionalne Ośrodki Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, będące oddziałami terenowymi Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Przy znacznym obciążeniu KZA działalnością administracyjną oraz, w większości wypadków, likwidacją dotychczasowego zaplecza organizacyjnego jakim dysponowali oni w BBiDZ-tach i WOA-K-ach, obecnie jedynie Ośrodki Regionalne mogą prowadzić aktywną działalność konserwatorsko-badawczą i terenową, zwłaszcza gdy, tak jak Ośrodki w Lublinie czy Kielcach, zatrudniają kilku archeologów. Ochrona zabytków archeologicznych stanowi jednak w większości wypadków margines działalności merytorycznej Ośrodków Regionalnych, bądź – tak jak w przypadku ośrodka rzeszowskiego – problematyka ta jest zupełnie poza sferą ich zainteresowań. Z Ośrodków obejmujących swoim zasięgiem Polskę środkowowschodnią, jedynie ROSiOŚK w Lublinie przejawia żywe zainteresowanie problematyką archeologiczną. Z tych względów większego znaczenia musi nabierać współpraca KZA z archeologami z innych instytucji (muzeów, uniwersytetów, PAN), zwłaszcza w zakresie przepływu informacji o odkryciach i zagrożeniach stanowisk archeologicznych, jak również organizacji i prowadzenia badań ratowniczych i interwencyjnych. W ostatnich latach szczególnie istotne znaczenie miała współpraca służb konserwatorskich województw Polski środkowowschodniej z Katedrą Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytutem Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutami Archeologii i Etnologii PAN (d. IHKM PAN) z Warszawy i Krakowa, muzeami okręgowymi w Lublinie, Zamościu i Chełmie oraz muzeami regionalnymi z Kraśnika, Hrubieszowa, Tomaszowa Lubelskiego, ostatnio również Łęcznej. W przypadku współpracy Katedry Archeologii UMCS w Lublinie i służb konserwatorskich województwa tarnobrzeskiego została ona nawet sformalizowana podpisaniem odpowiedniego porozumienia¹³.

2. OCHRONA ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH W POLSCE ŚRODKOWOSCHODNIEJ W LATACH 1991–1996

Teren Polski środkowowschodniej należy do najbardziej interesujących pod względem archeologicznym z uwagi na liczbę stanowisk, ich zróżnicowanie chronologiczne, kulturowe i funkcjonalne oraz reprezentowane przez nie wartości poznawcze. Znajdują się tu stanowiska archeologiczne praktycznie wszystkich kategorii – poza podwodnymi i jaskiniowymi – pochodzące ze wszystkich okresów od paleolitu środkowego po czasy nowożytny, w tym szereg stanowisk eponimicznych, które stały się podstawą do wyróżnienia kultur, grup bądź faz chronologicznych (np.: Masłomęcz, Mierzanowice, Ulwówek, Strzyżów, Złota, Samborzec, Czerniczyń i inne). Reprezentują one prawie wszystkie jednostki kulturowe znane z Europy Środkowej i Wschodniej. Stąd ogromne znaczenie rozpoznania zasobów i ochrony zabytków archeologicznych na tym terenie, zarówno w sensie prowadzenia prac badawczych, jak też i działań stricte konserwatorskich.

Rejestracja, inwentaryzacja i ewidencja stanowisk archeologicznych

Jednym z podstawowych zadań archeologicznych służb konserwatorskich jest inwentaryzacja i ewidencja stanowisk archeologicznych¹⁴. Jest bowiem oczywiste, że ochrona zabytków archeologicznych jest jedynie możliwa w przypadku obiektów o znanej lokalizacji i przynajmniej ogólnie rozpoznanych, chronologii, funkcji, wartościach poznawczych i ewentualnych zagrożeniach. Wiedza o istnieniu i lokalizacji stanowisk archeologicznych umożliwia ich ochronę zarówno poprzez działania administracyjno-prawne, jak wpis do Rejestru Zabytków czy zapisy w planach zagospodarowania przestrzennego nakładające określone rygory na właścicieli i użytkowników terenów ze stanowiskami archeologicznymi, jak i poprzez podjęcie na nich badań wykopaliskowych.

Prace przy inwentaryzacji stanowisk archeologicznych w Polsce środkowowschodniej zapoczątkował już w okresie międzywojennym M. Drewko, później zaś kontynuował S. Nosek i inni badacze z ośrodka lubelskiego¹⁵. Od końca lat siedemdziesiątych inwentaryzacja i ewidencja stanowisk archeologicznych prowadzona jest głównie metodami wypracowanymi przy realizacji Archeologicznego Zdjęcia Polski, przy użyciu kart KESA

¹³ M. Florek, *Współpraca Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Tarnobrzegu z Katedrą Archeologii UMCS (1984–1990)*, A Listy, nr 3 (37), 1992, s. 1–7; zob. też J. Gurba, *Rola...*, s. 50.

¹⁴ M. Konopka, *Ochrona...*, s. 23–26; zob. także *Archeologiczne Zdjęcie Polski*, red. M. Konopka, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Warszawa 1981.

¹⁵ S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, Ann. UMCS, t. 6, 1951 (1957); B. Bargieł, A. Zakościelna, *Kolekcja Katedry Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, cz. 1–3 [w:] *Katalog archeologicznych zbiorów pozamuzealnych*, z. 3, Warszawa 1995.

gicznych, dominuje do chwili obecnej i znalazło odbicie we wszystkich kolejnych regulacjach prawnych.

Ukształtowane w latach trzydziestych struktury organizacyjne funkcjonowały – z przerwą wojenną – do 1951 r., kiedy to w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki powstał Wydział Archeologii kierowany przez Tadeusza Żurawskiego⁸. Przejął on od PMA zadania w zakresie konserwatorstwa archeologicznego. Prace terenowe prowadził Wydział poprzez swoich delegatów działających w różnych województwach. Przywrócono więc w pewnym zakresie sytuację z lat 1920–1928. Funkcję delegata-rzeczoznawcy MKiS ds. zabytków archeologicznych na województwa lubelskie i początkowo kieleckie pełnił do 1963 r. Jan Gurba. Kolejne zmiany zaczęły następować po 1956 r. i były związane z zatrudnianiem w urzędach wojewódzkich archeologów na etatach konserwatorów ds. zabytków archeologicznych, podległych wojewódzkim konserwatorom zabytków. Jednocześnie systematycznie zmniejszono liczbę archeologów na etatach MKiS. Ostateczny kształt organizacji państwowych służb konserwatorskich – który przetrwał aż do reformy w 1990 r. – nadała uchwalona w 1962 r. ustawa o ochronie dóbr kultury i muzeach⁹. Specyfika ochrony zabytków archeologicznych powodowała jednak, że mimo ogólnych ram nadanych przez ustawę, organizacja konserwatorstwa archeologicznego różnie wyglądała w poszczególnych województwach. Archeolodzy-konserwatorzy byli na etatach urzędów wojewódzkich, podległych urzędom Biur Badań i Dokumentacji Zabytków, muzeów archeologicznych i okręgowych. W kilku województwach powołano Wojewódzkie Ośrodki Archeologiczno-Konserwatorskie, działające na podobnych zasadach jak Biura Dokumentacji, lecz zajmujące się wyłącznie problematyką archeologiczną. Ponownie więc ranga konserwatorów archeologicznych uległa obniżeniu – przeważnie nie byli oni nawet pracownikami urzędów wojewódzkich, lecz instytucji niższej rangi. Do powstania wyjątkowej formy organizacyjnej doszło w Lublinie, gdzie na mocy porozumienia między Wojewodą Lubelskim a Rektorem UMCS, w oparciu głównie o kadry tej uczelni, w 1975 r. powołany został Archeologiczny Ośrodek Badawczo-Konserwatorski¹⁰. Do rzeczowego zakresu działania Ośrodka należało m.in. kształcenie pracowników archeologiczno-konserwatorskich i muzealnych dla potrzeb Lubelszczyzny, prowadzenie badań ratowniczych i konserwatorskich, gromadzenie i opracowywanie dokumentacji stanowisk archeologicznych oraz przygotowywanie opinii i zaleceń konserwatorskich w zakresie ochrony zabytków archeologicznych. Po reformie admi-

nistracyjnej kraju w 1975 r. zakres terytorialny działalności AOB-K, początkowo obejmujący całą Lubelszczyznę, tj. wszystkie nowopowstałe województwa (lubelskie, chełmskie, zamojskie, białkopodlaskie), wraz z zatrudnianiem w nich archeologów, uległ ograniczeniu wyłącznie do województwa lubelskiego w jego obecnych granicach. Szczególnie duża grupa młodych archeologów trafiła do Zamościa, gdzie dzięki życzliwości i zrozumieniu władz w początkach lat osiemdziesiątych utworzono Wojewódzki Ośrodek Archeologiczno-Konserwatorski. Na szczeblu centralnym, po praktycznej likwidacji Wydziału Archeologii w MKiS, funkcję głównego koordynatora w zakresie ochrony zabytków archeologicznych przejął Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, zwłaszcza odkąd w 1978 r. stanowisko tzw. Kuratora ds. Zabytków Archeologicznych objęła Danuta Jaskanis.

Poza państwowymi służbami konserwatorskimi niezwykle istotną rolę w zakresie ochrony zabytków archeologicznych od początku odgrywała działalność muzeów i archeologicznych instytucji naukowych, a także różnego rodzaju towarzystw naukowych i organizacji społecznych. Z instytucji działających na terenie Lubelszczyzny należy przede wszystkim wymienić Katedrę Archeologii UMCS w Lublinie, muzea okręgowe w Lublinie, Chełmie, Zamościu i Białej Podlaskiej, muzea regionalne, szczególnie w Hrubieszowie, Tomaszowie Lubelskim, Kraśniku, oraz, nieistniejącą już niestety, Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską P. P. PKZ¹¹.

Obecnie¹² istniejący kształt organizacyjny państwowych służb konserwatorskich jest efektem dokonanej w lipcu 1990 r. nowelizacji ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach z 1962 roku. Nowelizacja ustawy powołała do życia Państwową Służbę Ochrony Zabytków, działającą jako państwowa administracja specjalna, niezależna od wojewodów*. Na jej czele stoi Generalny Konserwator Zabytków podległy Ministrowi Kultury i Sztuki. W końcu 1995 r. ustanowiona została funkcja Zastępcy Generalnego Konserwatora Zabytków ds. Archeologii, którą pełni dr Zbigniew Kobyliński. W poszczególnych województwach działają oddziały PSOZ, w strukturze których znajduje się stanowisko inspektora ds. archeologii – Konserwatora Zabytków Archeologicznych.

¹¹ Zob. m.in.: J. Kowalczyk, *Ochrona zabytków najdawniejszej przeszłości*, Lublin, 1955; Z. Ślusarski, *Archeologiczne muzealnictwo lubelskie [w:] XXX lat archeologicznych prac badawczych i konserwatorskich w Lublinie*, Lublin 1975, s. 8-10; A. Hunicz, *Osiągnięcia Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ w Lublinie*, tamże, s. 11-15; J. Gurba, *Rola...*, op. cit.; tenże, *50 lat działalności Katedry Archeologii UMCS w Lublinie*, APŚ, t. 1, 1996, s. 219-221.

¹² Tekst przedstawia stan prawny na dzień 01.07.1996 r. Ustawa z dnia 30.08.1996 r. o zmianie niektórych ustaw normujących funkcjonowanie gospodarki i administracji publicznej (Dz U. nr 106, poz. 496) z dniem 1 października 1996 r. podporządkowała Wojewódzkie Oddziały Państwowej Służby Ochrony Zabytków właściwym Wojewodom.

* Referat przygotowany został wiosną 1996 r. W ramach reformy centrum administracyjnego, jesienią 1996r. Wojewódzkie Oddziały PSOZ włączono do struktury urzędów wojewódzkich (przyp. redakcji).

⁸ M. Konopka, op. cit.

⁹ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dziennik Ustaw Nr 10 z 21.02.1962 r, poz. 48.

¹⁰ A. Kutylowski, *Ochrona zabytków archeologicznych na Lubelszczyźnie [w:] XXX lat archeologicznych prac badawczych i konserwatorskich w Lublinie*, Lublin 1975, s. 16-21; J. Gurba, *Rola...*, 49-50.

MAREK FLOREK

OCHRONA ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH W POLSCE ŚRODKOWOSCHODNIEJ

1. PODSTAWY PRAWNE I ORGANIZACYJNE OCHRONY ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH

Początki zorganizowanej instytucjonalnie ochrony zabytków kultury, w tym także zabytków archeologicznych, na ziemiach polskich sięgają pierwszej połowy XX wieku. Z jednej strony są one związane z kształtowaniem się poglądów na temat potrzeby ochrania zabytków kultury i ich odbiciem w prawodawstwie, z drugiej zaś, ze społeczną działalnością mającą na celu, poprzez ochronę pomników przeszłości, podtrzymywanie polskiej świadomości narodowej. Zorganizowanie państwowych służb konserwatorskich najwcześniej, bo już w połowie XIX w., nastąpiło w Prusach i w Austrii. Natomiast w Królestwie Kongresowym – podobnie jak w całej Rosji – nie doszło do ich powstania. Ich rolę starały się częściowo pełnić różnego rodzaju organizacje społeczne i stowarzyszenia, przede wszystkim Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości¹. Jeszcze w końcu XIX w. na ziemiach należących do Austrii i Prus nastąpiło wyodrębnienie z całości służb konserwatorskich funkcji konserwatora zabytków archeologicznych (prehistorycznych). Pierwszym konserwatorem zabytków archeologicznych na ziemiach polskich został Włodzimierz Demetrykiewicz, działający od końca XIX w. w Galicji. Analogiczną funkcję w Wielkopolsce sprawował Zygmunt Zakrzewski, który był również współautorem pierwszej ustawy regulującej w ówczesnym zaborze pruskim m.in. sprawę uprawnień do prowadzenia badań wykopaliskowych². Szczególne znaczenie miał sposób organizacji ochrony zabytków w Galicji, gdzie funkcjonowało Grono Konserwatorów Zabytków, w 1914 r. przekształcone w Krajowy Urząd Konserwatorski³. Doświadczenia uzyskane w okresie ich działania stały się w znacznym stopniu podstawą przy tworzeniu służb konserwatorskich już w Polsce niepodległej. Równolegle i w powiązaniu z kształtowaniem się konserwatorstwa archeologicznego następowało tworzenie załączków wyspecjalizowanego muzealnictwa archeologicznego.

Podstawą prawną zorganizowanej ochrony zabytków archeologicznych w Polsce po I wojnie światowej był dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. „O opiece nad zabytkami sztuki i kultury”⁴. W oparciu o ten akt prawny dwa

lata później powołano przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego instytucję o nazwie Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Prehistorycznych, mającą pełnić funkcję centralnego organu konserwatorskiego do spraw archeologii. Terytorium kraju podzielono na osiem okręgów, na czele których stanęli mianowani przez Ministra konserwatorzy okręgowi. Obecna Polska środkowowschodnia wchodziła w skład III (od 1922 r. VI) okręgu konserwatorskiego z siedzibą w Lublinie, obejmującego ówczesne województwa: lubelskie i wołyńskie. Konserwatorem okręgowym został Michał Drewko⁵. Jako samodzielna instytucja PGKZP istniało do 1928 r., kiedy to zostało włączone do nowo powstałego Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, pomyślanego jako centralny ośrodek archeologiczny zajmujący się badaniami terenowymi i konserwatorskimi⁶. System działalności konserwatorskiej PMA w terenie opierał się na pracy kilkunastu delegatów pełniących obowiązki konserwatorów archeologicznych w swoich okręgach, podobnie jak to miało miejsce w przypadku PGKZP. Delegatem na okręg lubelski pozostał M. Drewko. Należy zwrócić uwagę, że po powstaniu PMA nastąpiło relatywne obniżenie rangi konserwatorów archeologicznych, którzy z urzędników państwowych powoływanych przez ministra stali się pracownikami muzeum, chociaż z drugiej strony wzmocnione zostało ich zaplecze merytoryczne i organizacyjne. Również w 1928 r. ukazała się, niezwykle nowoczesna jak na owe czasy, ustawa o ochronie zabytków, obejmująca swoim zakresem również zabytki archeologiczne, traktując je na równi i łącznie z innymi rodzajami⁷. Podejście to, mimo wyraźnej odrębności zabytków archeolo-

⁴ W. Antoniewicz, *Uwagi o organizacji prehistorii w Polsce*, „Światowit”, t. 18, 1947, s. 283-301.

⁵ *Organizacja zabytków przedhistorycznych w Polsce. Projekt Rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie utworzenia Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych. Tymczasowy skład P. G. K. Z. P. Tymczasowe okręgi konserwatorskie*, WA, t. 5, 1920, s. 77-83; por. również: M. Konopka, *Ochrona...*, s. 7-9; J. Gurba, *Rola Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w dokumentowaniu dziedzictwa kulturowego na Lubelszczyźnie*, „Lubelszczyzna”, 1996, nr 2 /1/, s. 48-50.

⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 roku o Państwowym Muzeum Archeologicznym, *Dziennik Ustaw R. P.* Nr 36 z 24.03.1928 r., poz. 346; por. również: R. Jakimowicz, *Państwowe Muzeum Archeologiczne. Cele, organizacja i dotychczasowe dokonania*, WA, t. 14, 1936, s. 204-202; L. Sawicki, *Państwowe Muzeum Archeologiczne*, „Sprawozdania P. M. A.”, t. 1, 1948, s. 21-24.

⁷ M. Konopka, *Ochrona...*, s. 9-10

¹ J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza. Organizacja. Prawo*, Warszawa 1989, s. 50-67.

² M. Konopka, *Ochrona zabytków archeologicznych w Polsce*, Warszawa 1983, s. 7.

³ J. Pruszyński, *Ochrona...*, s. 67-71.

- Строценъ Б.
1990 *Матеріали поселень черняхівської культури із фондів Тернопільського краєзнавчого музею*, [в:] Тези ..., с. 59-60.
1993 *Могильник черняхівської культури в Романовому Селі на Тернопільщині*, [в:] *Тернопільський краєзнавчий музей. Наукові записки*, Тернопіль, с. 38-56.
1992 *Розкопки поселення біля с. Кобиля*, [в:] АДУ, с. 133-135, рис. 57.
- Тиханова М. А.
1962 *Разведка в районе верхнего течения реки Горыни*, КСИА, вып. 87, с. 46-53.
- Сеһак-Но́лубовісзowa Н.
1936 *Próbnе wykopaliska w powiecie zbaraskim*, WA, T. 14, с. 59-70.
- Циггилик В. М.
1992 *Маркіян Смішко – видатний український вчений*, [в:] *Нові матеріали ...*, вип. 2, с. 3-5.
- Цинкаловський О. (Cynkałowski A.)
1937 *Матеріали до археології Володимирського повіту*, Записки НТШ, т. 154, Львів, с. 183-240.
1938 *Сліди християнства на Волині до князя Володимира Великого*, Кременець.
1961 *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa.
1969 *Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horuniem*, WA, t. 34, с. 221-227.
- Чикаленко Л.
1926 *Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки Більче-Золоте*, [в:] *Трипільська культура на Україні*, т. 1, Київ, с. 113-202.
- Czołowski A., Janusz B.
1926 *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol.
- Ягодинська М. О.
1991 *Археологічні дослідження давньоруських пам'яток на Західному Поділлі*, [в:] *Нові матеріали ...*, вип. 1, с. 104-106.
1994 *Слов'янський могильник біля Старого Збаржа*, [в:] *Джерело*, вип. 1, с. 137-153.
1995 *Тернопілля в часи Галицько-Волинського князівства*, [в:] *Тернопілля: сторінки історії*, Тернопіль, с. 69-82.
- Список Скорочень
- АДУ – *Археологічні дослідження в Україні*, Київ
Джерело – *Джерело*, вип. I, Тернопіль
Записки НТШ – „Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка”, Львів
КСИА – „Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР”, Москва-Ленинград
Літопис – *Літопис Борщівщини*, Борщів
МДАПВ – *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, Львів
МИА – „Материалы и исследования по археологии СССР”, Москва-Ленинград
Нові матеріали – *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*, Львів
СА – „Советская археология”, Москва 1986.
Стародавнє – *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині*, Київ
Тези – *Тези доповідей і повідомлень I-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції*, Тернопіль.
- Див. також с. 312.

BOHDAN STROCEŃ

ARCHEOLOGIA POGRANICZA WOŁYŃSKO-PODOLSKIEGO

Tarnopolszczyzna obejmuje część pogranicza dwóch etnohistorycznych obszarów – Wołynia i Podola. Ponad 100 lat temu archeolodzy ukraińscy, polscy i rosyjscy podjęli badania tej krainy (systematyczne prace wykopaliskowe rozpoczęto w końcu XIX w.). Do obecnego czasu badania stacjonarne – na większą i mniejszą skalę – prowadzono na stanowiskach re-

prezentujących prawie wszystkie okresy pradziejów i wczesnego średniowiecza, ale najwspanialsze wyniki uzyskano badając cmentarzyska i osady kultury czerniachowskiej, grodziska i osady okresu Rusi Kijowskiej oraz stanowiska paleolityczne. Równie ciekawe rezultaty dostarczyły badania stanowisk kultury trypolskiej oraz wczesnego okresu epoki żelaza.

Muzeum Krajoznawcze w Tarnopolu

- Малеев Ю. М., Піоро І. С.
1973 *Сарматське оховання в с. Буряківка на Тернопільщині, „Археологія”, вип. 12, Київ, с. 73-76.*
- Мацкевой Л. Г.
1990 *Мезоліт Тернопільської області, [в:] Тези ..., с. 30-33.*
- Олійник В. І.
1990 *Розвідки в урочищі городище поблизу с. Лисичники, [в:] Тези ..., с. 76-77.*
199 *Експонат з бронзової доби, [в:] Джерело, с. 130-131.*
- Пассек Т. С.
1949 *Периодизация трипольских поселений, МИА, № 10, Москва.*
- Пастернак Я.
1937 *Нові археологічні набутки музею Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933–1936, Записки НТШ, т. 154, Львів, с. 16-28.*
- Пачкова С. П.
1978 *К вопросу о памятниках позднелатенского времени на Среднем Днестре, [в:] Проблемы этногенеза славян, Киев, с. 57-72.*
- Полешишин М. А.
1974 *Племена трипольської культури, [в:] Стародавнє ..., с. 130-148.*
- Петегрич В., Павлів Д.
1991 *Археологія у дослідженнях членів НТШ, Записки НТШ, т. 222, Львів, с. 412-426.*
- Петровський О. М.
1990 *Археологічні дослідження пам'яток пізньобронзової доби та раннього залізного віку на території Західного Поділля, [в:] Тези ..., с. 47.*
- Полянський Ю.
1929 *Нові археологічні знахідки з Галичини, Записки НТШ, т. 149, Льві, с. 9-30.*
- Русанова І. П.
1990 *Городища-святинища на р.Збруч та дані писемних джерел, [в:] Тези ... , с. 69-71.*
- Русанова І. П., Тимошук Б. А.
1986 *Збручское святилище, СА, № 4, Москва, с. 90-99.*
- Савич В. П.
1995 *Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині, Київ.*
1995 *Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці, [в:] МДАПВ, вип. 6, с. 22-31.*
- Свешніков І. К. (И.К.)
1957 *Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав Тернопільської області, „Археологія”, т. XI, Київ.*
1964 *Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі, [в:] МДАПВ, вип. 5, с. 40-66.*
1974 *Племена культури кулястих амфор, [в:] Стародавнє ... , с. 152-158.*
1974 *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на поч. II тис. до н. е., Київ.*
- 1985 *Культура шаровидних амфор, [в:] Археологія Української ССР, т. I, Київ, с. 280-291.*
- 1990 *Древнерусские города: Галич, Перемышль, Тербовль, [в:] Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття, Киев, с. 96-105.*
- Сытник А. С.
1983 *Гравированный рисунок на кости мустьерской стоянки под Тернополем, [в:] Пластика и рисунки древних культур, Новосибирск.*
1985 *Мустьерська стоянка Пронятин поблизу Тернополя, „Археологія”, вип. 50, с. 36-44.*
1990 *Нові ашельські комплекси оділля, [в:] Тези ..., с. 11-14.*
1991 *Дослідження пам'яток палеоліту в Придніпровському Поділлі, [в:] Нові матеріали ..., вип.1, с. 11-12.*
1992 *Пізньоашельський комплекс Буглова V, [в:] Нові матеріали ..., вип. 2, с. 86-88.*
1995 *Пам'ятки кам'яної та мідно-кам'яної доби на Тернопіллі, [в:] Тернопілля: сторінки історії, Тернопіль, с. 5-24.*
- Ситник О., Левчук М.
1993 *Пізньопалеолітичний шар Великого Глибочка I, [в:] Studia Archeologica, вип. I, Львів, с. 45-50.*
- Скакун Н. Н.
1990 *Вивчення енеолітичного поселення-майстерні біля с. Бодаки, [в:] Тези ..., с. 43.*
- Смішко М. Ю. (Smiszko M.)
1932 *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej, Lwów 1932.*
1947 *Селище доби полів поховань у Вікнинах Великих, „Археологія”, вип. 1, Київ, с. 111-122.*
1976 *Археологічні дослідження в Західних областях України за роки радянської влади, [в:] МДАПВ, вип. 2, Київ, с. 22-31.*
- Смішко М. Ю., Баран В. Д.
1976 *Племена ерняхівської культури, [в:] Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час, Київ, с. 63-83.*
- Сохацький М.
1992 *З історії археологічних досліджень на Борціщині, [в:] Літопис ..., вип. 1, с. 4-10.*
1993 *Археологічний комплекс Більче-Золото, [в:] Літопис ..., вип. 2, с. 4-7.*
1994 *Археологічні роботи Борцівського краєзнавчого музею, [в:] Літопис ..., вип. 3, с. 10-23.*
1995 *Золоті скарби села Михалкова, [в:] Літопис..., вип. 5, с. 10-13.*
1995 *З історії дослідження печери Вертеба, [в:] Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України, Львів, с. 99-101.*
- Sulimirski T.
1934 *Trzy chaty przedhistoryczne, [w:] Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego Południowo-Wschodniej Polski, Lwów, s. 33-48.*
1940 *Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainie, WA, t. 16, с. 40-54.*
1936 *Z zagadnień archeologii historycznej na Podolu, WA, t. 14, s. 71-90.*

- 1979 Пам'ятки черняхівської культури на Волині, „Археологія”, вип. 29, Київ, с. 54-62.
- Гаврилюк О. М.
1990 Давньоруський археологічний комплекс поблизу села Антонівці Тернопільської області, [в:] Тези доповідей і повідомлень ..., с. 63-66
- 1993 Підсумки досліджень давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Антонівці на Тернопільщині, [в:] Галицько-Волинська держава: передумови, виникнення, історія, культура, традиції, Львів, с. 45-48.
- 1994 Дослідження давньоруського археологічного комплексу поблизу села Антонівці Тернопільської області, [в:] Джерело, с. 101-120.
- Hadaczek K.
1912 Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego, МААЕ, т. 12, Kraków, с. 23-33.
- 1914 Osada przemysłowa w Koszylowcach z epoki neolitu, Lwów.
- Ганіна О. Д.
1965 Поселення скіфського часу вс. Іване-Пусте, „Археологія”, т. 19, Київ, с. 106-117.
- 1982 Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся, „Археологія”, вип. 47, Київ, с. 68-79.
- Геренчук К. І., Свинко Й. М., Трохимчук С. В.,
1979 Природа Тернопільської області, Київ.
- Герета І. П. І. П.
1989 Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура, Kul. wielb., с. 283-297.
- 1991 Розкопки черняхівського могильника в Чернеліві-Руському, Нові матеріали ..., вип. 1, с. 27-29.
- 1992 Мистецтво черняхівських племен у світлі нових пам'яток Західного Поділля, [в:] Нові матеріали ..., вип. 2, с. 54-56.
- 1995 Нові пам'ятки Західного Поділля, МДАПВ, вип. 6, с. 144-163.
- 1996 Міжнародна співпраця тернопільських археологів, „Археологія”, № 3, Київ, с. 155-156.
- Герета І. П., Харитонов Е. А.
1979 Чистилівський могильник, Могильники черняховской культуры, Москва, с. 136-141.
- Гребеняк В.
1914 Сліди скитської культури в Галичині, [в:] Записки НТШ, т. 118, Львів, с. 9-23.
- 1915 Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини, [в:] Записки НТШ, т. 122, Львів, с. 5-28.
- Gurba J., Kokowski A.
1992 Działalność naukowa Marcjana Śmiszki w okresie przed II wojną światową, [в:] Spotkania polsko-ukraińskie, Lublin, с. 87-94.
- Demetrykiewicz W.
1904 Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowelskim, МААЕ, т. 4, с. 93-94.
- Żurowski K.
1949 Zabytki brązowe z młodszego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru, PArch., т. 8, с. 153-247.
- Захарук Ю. Н., Телегин Д. Я.
1985 Культура инейно-ленточной керамики, [в:] Археология Украинской ССР, т. I, Киев, с. 126-133.
- Iwanowski W. I., Kokowski A.
1995 Nowe badania na stentarzysku z młodszego okresu rzymskiego w Rakowcu na Podolu, Spr. Arch., т. 47, с. 221-235.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И.
1986 Киммерийское время (IX - первая половина VII в. до н. е.), [в:] Археология Украинской ССР, т. 2, Киев, с. 18-43.
- Кандиба О.,
1937 Досліди на галицькому Поділлі у 1922 та 1929 рр., [в:] Записки НТШ, т. 154, Львів, с. 1-14.
- Козак Д. Н.
1984 Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжжі, Київ.
- Kokowski A.
1995a Bibliografia prasowa wystawy Schätze der Ostgoten, Bevern 1995, AListy, nr 3, Lublin.
- 1995b Schätze der Ostgoten. Katalogteil, [â:] Schätze der Ostgoten, Eine Ausstellung Maria Curie-Skłodowska Uniwersität Lublin und des Landesmuseums Zamość, Stuttgart, с. 117-209.
- Kokowski A., Stroceń B.
1994 Grób kultury czerniachowskiej z miejscowości Ostrów (Ostriv) na Zachodnim Podolu (Ukraina), MSROA, с.195-201.
- Kokowski A., Stasiak M., Stroceń B.
1994 Dwie osady z młodszego okresu rzymskiego w miejscowościach Ivankiwci i Małasiwci na Zachodnim Podolu (Ukraina), Studia Gothica, т. 2, s. 133-162
- Крушельницька Л. І.
1974 Племена культури фракійського гальштату, Стародавнє ..., с. 213-223.
- 1976 Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза, Київ.
- Kuśnierz J.
1996 Działalność wystawiennicza działu archeologii, [в:] Muzeum w Zamościu 1926-1996, Zamość 1996, с. 60-69.
- Круц В. О., Конопля В. М., Рижов С. М.
1990 Дослідження пам'ятки Блищанки на Сереті, [в:] Тези ..., с. 43-46.
- Лавренюк В.
1976 Переднє слово, [в:] Тернопільський краєзнавчий музей, Наукові записки, Тернопіль 1993, с. 5-7.
- Левчук М. Р.
1990 Ванжулів-I - нова палеолітична пам'ятка Північно-Західного Поділля, [в:] Тези ..., с. 20-23.
- 1994 Мезолітичні пам'ятки Борцівського району, [в:] Джерело, с. 121-129.
- Макарчук С. А. та ін.
1994 Етнографія України, Київ.
- Малесв Ю. М.
1971 Мегалітичні гробниці на Тернопільщині, „Археологія”, вип. 2, Київ, с. 53-60.

нокур, М. И. Островский), Токах (И. П. Герета, 1989, с. 283-284), Бережанці (В. К. Воляник, 1974) та ін.

Слабше досліджені поселення цього часу. Це Вікнини Великі (М. Смішко, 1947), Сухостав (М. Ю. Смішко, В. Д. Баран, с. 64), Максимівка, Новосілка Костюкова, Голігради (Т. Sulimirski, 1934), Бережанка, Синівці, Печірна (В. К. Воляник, 1979, с. 55, 57, 59), Кобилля (Б. Строчень, 1993), Очеретне² та ін.

Порівняно мало відомо ранньослов'янських пам'яток. Фактично розкопано тільки поселення Зелений Гай (В. Д. Баран, 1971).

Багатим є наш край на пам'ятки Київської Русі. Найперше – це літописне місто Теревовль – столиця князя Василька (И. К. Свешников, 1990, с. 105-107), літописні городища – наприклад біля с. Антонівці (О. М. Гаврилук, 1990, 1994).

Крім літописних пам'яток на початок 90-х років відомо понад 75 городищ, 88 неукріплених селищ, 67 курганних та безкурганних могильників (М. Ягодинська, 1995, с. 73-75).

Найкраще дослідженими серед давньоруських пам'яток є городища-святилища в околицях Крутилова (ур. Богіт) і Городниці (ур. Звенигород). До речі, І. Русанова та Б. Тимошук вважають, що звідси походить відомий Збруцький ідол (рис. 1) – Святовид (И. П. Русанова, Б. А. Тимошук, с. 98). Але М. Бандрівський, який вивчив матеріали XIX ст. про обставини знаходження ідола, ставить під сумнів висновок І. Русанової та Б. Тимошука (М. Бандрівський, 1992,

с. 77-78). Та незважаючи на те чи був Святовид на одному з цих городищ, чи ні – це унікальні пам'ятки, з якими можуть зрівнятися лише дві: городище Аркона на о. Рюген, Німеччина та городище на Лисій Горі в Сілезії, Польща (І. П. Русанова, 1990, с. 70).

Ось такий перелік найцікавіших пам'яток археології Тернопілля. Але більшість ще недосліджена. Тому завдання полягає в тому, щоб вивчити, зберегти для нащадків унікальні свідчення нашої історії. І співробітництво археологів різних країн цьому тільки буде сприяти.

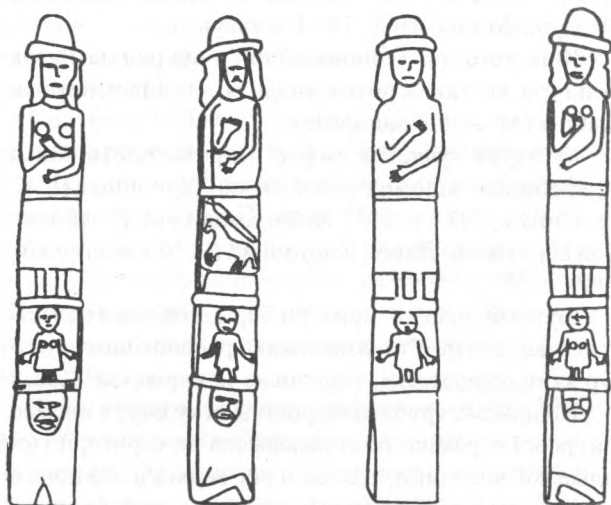

Рис. 1. Кам'яна статуя ідола з чотирма лицами, видобута 1848 року з річки Збруч біля Гусятина. Kamienny posąg bóstwa o czterech twarzach wydobyty w 1848 r. ze Zbrucza koło Husiatyna.

² Досліджувалося автором восени 1996 року.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандрівський М.,
1992 *А міг би стати галицьким Шліманом, [в:] Сварожі лики, Львів, с. 5-7.*
- 1994а *Звався Хоросом чи Дажбогом, [в:] Сварожі лики, Львів 1992, с. 73-81.*
- 1994 *Вивчення скіфських старожитностей на Борцівіщині, „Літопис ...”, вип. 3, с. 3-9.*
- 1994 *Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи, Львів.*
- Бандрівський М., Петровський О.,
1996 *Особливості поховального обряду могильника в Петриках поблизу Тернополя, [в:] Україна на шляху до незалежності і демократії, Тернопіль, с. 3-6.*
- Баран В. Д.
1967 *Раскопки раннеславянского поселения в с. Зеленый Гай на Днестре, „Археологические открытия 1966”, Москва, с. 236-237.*
- 1971 *Ранньослов'янське поселення у с. Зелений Гай на Дністрі, „Середні віки на Україні”, вип. І, Київ, с. 121-128.*
- Баран В. Д., Пачкова С. П.,
1975 *Поселення поблизу с. Горошева на Дністрі, „Археологія”, вип. 18, Київ, с. 87-95.*
- Винокур І. С.
1972 *Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II-V ст. н. е., Київ.*
- Винокур І. С., Горішній П.
1995 *Бакота, Кам'янець-Подільський.*
- Винокур І. С., Островський М. И.
1967 *Раковецкий могильник, МИА, № 139, Москва, с. 144-159.*
- Воляник В. К.
1974 *Могильник черняхівської культури у верхів'ях р. Горинь, „Археологія”, вип. 13, Київ, с. 65-79.*

(Ситник, 1995, с. 17). Серед них виділяються поселення і могильник в печері Вертеба поблизу с. Більче-Золоте, що у Борщівському районі (М. Сохацький, 1995). А поселення біля с. Кошилівці Заліщицького району, яке досліджувалося ще на початку ХХ ст. (К. Nadaczek, 1914) дало назву окремій групі пам'яток пізнього етапу трипільської культури (Т. С. Пассек, с. 214-215). В кінці 80-х – на початку 90-х років інтенсивно досліджувалося трипільське поселення біля с. Глибочок (М. Сохацький, 1993).

У волинській частині області впродовж майже 10 років проводяться розкопки трипільського поселення біля с. Бодаки, відкрите ще О. Цинкаловським (А. Сункаловський, 1969; Н. Н. Скакун).

Крім того, на Тернопільщині є ще ряд пам'яток культури, які також розкопувалися, але вивчені трохи слабше (М. А. Пелешин).

Культуру кулястих амфор репрезентують понад 20 гробниць, відомих сьогодні на Тернопіллі (І. К. Свешніков, 1974, с. 153). Найвідоміші з них знайдено біля сіл Увисла, Довге, Хартонівці (І. К. Свешніков, 1985, с. 287).

Епоха бронзи на території Тернопільської області представлена пам'ятками таких археологічних культур як підкарпатська, тшинецько-комарівська, Ноа.

Подільська група підкарпатської культури племен шнурової кераміки розповсюджена на території Подільської височини, охоплюючи верхів'я Західного Бугу, Стиру, Ікви, Горині і Пруту, ліво- і правобережжя Дністра від Бистриці і Золотої Липи – до Смотрича. На Тернопільщині, яка входить в окреслену територію, розкопано ряд поховань у курганах, наприклад біля с. Качанівки та Ворвулинці (І. К. Свешніков, 1974, с. 54, 55, 60).

Серед пам'яток культури Ноа досить цікавим є скарб бронзових речей із Заліщик. Це один із трьох, знайдених сьогодні в Україні (К. Żurkowski, с. 159, 169, 174). Та і пам'яток цієї культури чи не найбільше саме на Тернопільщині (І. К. Свешніков, 1974, с. 197).

Ранній залізний вік у нашому краї розпочинають пам'ятки культури фракійського гальштату, які на території західних областей України утворюють локальну культурну групу, умовно названу голіградською (Л. І. Крушельницька, 1976, с. 25-37). Підставою для виділення цієї групи послужили своєрідні комплекси відкриті в с. Голігради (І. К. Свешніков, 1964, с. 40).

До цієї культури відноситься і знаменитий Михалківський скарб, загальна вага якого понад 7,5 кг (Л. І. Крушельницька, 1974, с. 218). Завдяки йому Борщівщина наприкінці ХІХ ст. опинилася в центрі уваги багатьох відомих археологів (М. Сохацький, 1994; 1992, с. 5). Речі із цього скарбу не мають собі рівних серед подібних у всьому Карпатсько-Дунайському регіоні, але багато з них потрапило до приватних колекцій, а також у музеї Відня, Будапешта,

Берліна. Значна частина зберігалася в одному з львівських банків, як власність музею Дідушицьких та на початку 1940 року їх було вивезено до Москви у так званий Держсхов. А подальше – таємниця. Відомо тільки, що у 1940 р. їх кілька разів бачив у Держсхові Б. Піотровський (М. Сохацький, 1992, с. 5).

Значна частина території поширення висоцької культури – це сучасна Тернопільщина. На сьогодні відомо понад 20 могильників і 10 поселень (Л. І. Крушельницька, 1976, с. 45-59; В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин, 1986, с. 41-42). Один з найвідоміших на сьогодні могильників – це могильник біля с. Петриків в околицях Тернополя. Він був відкритий у 1987 р.

У 1995-1996 рр. некрополь розкопував М. Бандрівський. Досліджено понад 50 поховань. Найцікавіше з них – № 27 (парне). В ньому було поховано чоловіка і жінку, причому, покладено їх так у могилу, що створюється враження ніби покійники лежали обнявшись (М. Бандрівський, О. Петровський, с. 4).

Пам'ятки землеробських племен скіфського часу на Західному Поділлі досліджувались ще до першої світової війни. Це кургани в селах Більче-Золоте, Раків Кут, Шидлівці та ін. (В. Гребеняк, 1914, с. 11). Поселення вивчались трохи менше від могильників – Сухостав (І. К. Свешніков, 1957), Іване-Пусте (О. Д. Ганіна, 1965), Залісся (О. Д. Ганіна, 1982).

Латенський час вивчено порівняно слабо. На сьогоднішній день відомо поселення біля с. Горошева на Дністрі (В. Д. Баран, С. П. Пачкова; С. П. Пачкова, 1978), два поховання поморської культури на черняхівському могильнику в Чернеліві-Руському (І. П. Герета, 1989, с. 284) та окремі знахідки.

До рубежу нашої ери та ранньоримського часу відноситься могильник у Возилові (І. С. Винокур, с. 21, рис. 2; І. Винокур, П. Горішній, с. 30), два житла липицької культури із поселення Зелений Гай (В. Д. Баран, 1967) та окремі поховання і знахідки пшеворської культури (М. Smiszko, 1932, с. 3, 4, 8, 14, 15, 18; Д. Н. Козак, с. 90).

Період пізньоримського часу можна віднести до одного з найкраще вивченого етапу історії Тернопілля. Серед пам'яток III-IV ст. на першому місці могильник в Чернеліві-Руському, який є на другому місці в Україні за кількістю розкопаних поховань (253) після загального в Черняхіві (І. П. Герета, 1989, с. 289-292; 1995; 1991; 1992). Ця пам'ятка відома за межами України (І. П. Герета, 1996, с. 156). Крім того, на порівняно невеликій відстані від нього відкрито ще ряд некрополів: Чистилів (І. П. Герета, Е. А. Харитонов), Біла, Романівка, Великі Бірки (І. П. Герета, 1989, с. 292-293, 294-296), Романове Село (Н. Сihak-Ноґубовичова; Б. Строць, 1993), Острів (А. Kokowski, В. Stroceń). Трохи віддаленими від цієї групи є могильники у Раківці Чеснівському (І. С. Ви-

Н. Скакун. Монографію про скринькові поховання присвятив Західному Поділлю львівський дослідник М. Бандрівський, який недавно почав досліджувати могильник в Петриках, що під Тернополем (М. Бандрівський, О. Петровський, 1996).

Значний внесок у вивчення області зробили і тернопільські археологи. Першими були І. Герета та Є. Харитонов, які в середині 60-х років почали працювати в Тернопільському краєзнавчому музеї. Вони проводили розвідки, рятувні розкопки різночасових пам'яток, але, в основному, зайнялися дослідженням могильників пізньоримського часу (І. П. Герета, Е. А. Харитонов, 1979). Пізніше Є. Харитонов відійшов від археології, а І. Герета працює і до сьогодні. Він відкрив і дослідив ряд могильників черняхівської культури (І. П. Герета, 1979, 1995).

Систематичне вивчення палеоліту Тернопільщини пов'язане з О. Ситником, який з середини 70-х і до кінця 80-х років працював у Тернопільському краєзнавчому музеї (В. Лавренюк, с. 6; О. С. Ситник, 1985).

Наприкінці 80-х років у Тернопільський краєзнавчий музей прийшли працювати молоді археологи О. Гаврилюк, М. Левчук, В. Олійник, М. Сохацький, Б. Строць, М. Ягодинська, які охопили різні періоди – від палеоліту і аж до Київської Русі. Рубіж 80-х - 90-х рр. був апогеєм археологічної діяльності музею. Щорічно споряджалося 6-7 експедицій, проводилися широкомасштабні розвідки. Цьому сприяла і підготовка *Зводу пам'яток історії та культури*. На сьогодні, на жаль, ці масштаби скоротилися, працює 3-4 експедиції.

Включився в археологічні дослідження Західного Поділля і новостворений історичний факультет Тернопільського педінституту, де археологію викладає О. Петровський (М. Бандрівський, О. Петровський, с. 3; О. М. Петровський, 1990).

Окремо хочу виділити співпрацю тернопільських археологів із кафедрою археології люблінського Університету ім. М. Кюрі-Склодовської та Окружним музеєм в Замості.

У 1987 році в Любліні відбулася конференція *Культура вельбарська у пізньоримському часі*, в якій взяв участь І. Герета. У 1994 р. вийшла стаття А. Коковського та Б. Строця про зруйноване поховання черняхівської культури в Острові (А. Kokowski, В. Stroceń, 1994), а незабаром буде надрукована ще одна спільна робота - про вельбарське поселення біля с. Малашівці (А. Kokowski, М. Stasiak, В. Stroceń, 1994).

Влітку 1995 р. І. Герета, Б. Строць разом з львівськими археологами В. Івановським та В. Войнаровським взяли участь у роботі польового семінару в Мінянах.

На відомій виставці *Скарби східних готів* (А. Kokowski, 1995) було представлено 123 експонати із фондів Тернопільського краєзнавчого музею (*Schätze*

der Ostgoten, 1995, с. 195-198). З неї і почалося наше співробітництво з Окружним музеєм у Замості (J. Kuśnierz, с. 65-68), яке триває і до сьогодні. І. Герета більше детально розповів про наші контакти у статті, надрукованій в *Археології* (І. Герета, 1996).

Найдавнішими пам'ятниками на Тернопільщині є пізньоашельські комплекси Великий Глибочок I і Буглів V (О. С. Ситник, 1990). Їх дослідження вважають важливим досягненням палеолітичної науки і ставлять в один ряд після Королева I на Закарпатті (О. С. Ситник, 1992, с. 11). Скажімо, Буглів V є першою пам'яткою з рубилами, сікачами, простими скреблами і ножами, а також високим клектонським індексом техніки розщеплення. Такі індустрії поки що невідомі в ашелі Центральної і Східної Європи (там само, с. 12).

Протягом майже 10 років О. Ситник досліджував мустьєрську стоянку біля с. Пронятин. Насьогодні це найкраще досліджене мустьєрське місцезнаходження на Західному Поділлі. Однією з унікальних знахідок на цій пам'ятці є поздовжньо розщеплена кістка зубра з натуралістичною гравіровкою тварини. Це є, чи не єдиною знахідкою первісного мистецтва мустьєрського часу у світовому масштабі (А. С. Ситник, 1983).

На горі Куличівка, біля Кременця протягом 1968-1989 рр. експедицією Львівського інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства) проводилися розкопки стоянки ранньої фази пізнього палеоліту. Тут виявлено три шари цієї фази, розкопано 3000 кв. м площі. Зафіксовано житлово-побутові комплекси, місця обробки кременю тощо (В. П. Савич, 1975, с. 14-36; 1995). Доповнюють пам'ятки цього періоду пізньопалеолітичні шари Великого Глибочка (О. Ситник, М. Левчук, 1993, с. 45-50).

В долині р. Буглівки (права притока Горині) у 1989-1990 рр. було відкрито близько 20 нових пунктів пізньопалеолітичного часу, а на стоянці Ванжулів I проводилися стаціонарні археологічні дослідження (М. Р. Левчук, 1990).

Мезолітичні пам'ятки в Тернопільській області вивчено ще недостатньо. Донедавна тут було відомо лише 11 місцезнаходжень, з яких лише два досліджувались методом археологічних розкопок. Це стоянка біля с. Сапанів Кременецького району (розкопана Я. Бриком) та Лисичники Заліщицького району (Л. Г. Мацкевой). Наприкінці 80-х років виявлено ще по-ад 30 пам'яток мезоліту (О. С. Ситник, 1995, с. 14-16; М. Левчук, 1994).

Епоха неоліту представлена пам'ятниками культури лінійно-стрічкової кераміки. На Західному Поділлі знаходиться поселення біля с. Торське – одне з п'яти на Україні, де проводилися археологічні дослідження (Ю. Н. Захарук, Д. Я. Телегин, с. 127).

Досить цікавими є трипільські пам'ятки краю. В області зафіксовано близько 200 пунктів культури

Богдан Строценъ

АРХЕОЛОГІЯ ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

Автор не ставить своїм завданням дати повну картину археологічних досліджень на Тернопіллі. Мета – повідомити широкому загалові про найцікавіші, на нашу думку, матеріали різних епох та познаноми з дослідниками, що вивчали та вивчають наш край¹.

Тернопільщина – це дві етнографічні області – Волинь і Поділля. Північні райони (басейн Прип'яті) відносяться до Південно-Західної Волині, а південні (басейн Дністра) – до Західного Поділля (С. А. Макаруч та ін., с. 131-132; К. І. Геренчук, Й. М. Свинко, С. В. Трохимчук, с. 7). Закономірно, що таке географічне розташування регіону завжди викликало інтерес археологів.

Важко сьогодні визначити, хто перший розпочав археологічні дослідження наших теренів. Але систематичні розкопки розпочинаються після створення у 1876 році у Львові Археологічного Товариства. А. Кіркор та Г. Оссовські перші професійно зайнялись вивченням старожитностей нашого Поділля (М. Бандрівський, 1993, с. 3). Крім них на Галицькому Поділлі наприкінці XIX - поч. XX ст. працювали такі відомі археологи як В. Демитрикевич (W. Demetrykiewicz), К. Гадачек (K. Nadaczek, 1912), О. Чоловський (A. Czołowski, В. Janusz), В. Карпович (A. Czołowski, В. Janusz; М. Бандрівський 1992, с. 6) та ін.

В цей же час широкого розмаху набирають археологічні дослідження Наукового Товариства ім. Шевченка. В коло наукових інтересів його членів потрапляє і Західне Поділля, а згодом, і Волинь - Південно-Західна.

У 1914 р. В. Гребеняк та Я. Пастернак взяли участь в роботі археологічної експедиції Львівського університету під керівництвом відомого антрополога Я. Чекановського, яка обстежила печеру Вертебу. Досить великі надії подавав Володимир Гребеняк (В. Петегірич, Д. Павлів, с. 418). Ще будучи студентом, він активно працював на ниві археології, опублікував ряд статей. Серед них і про Тернопільщину (В. Гребеняк, 1915). Та розпочалася перша світова війна. В. Гребеняк, як багато інших українських патріотів, вступив до лав січових стрільців і у 23-річному віці загинув 7 червня 1916 р. у бою поблизу Галича (В. Петегірич, Д. Павлів, с. 418).

Про роль НТШ в археологічних дослідженнях добре описали львівські археологи В. Петегірич та Д. Павлів у цитованій уже роботі і тому обмежусь тільки тим, що назву імена дослідників – членів НТШ, що працювали на Західному Поділлі та Південно-Західній Волині. Це Ю. Полянський, О. Цинкаловський, Я. Пастернак. Опрацьовував матеріали з Більча-Золотого дійсний член НТШ Л. Чикаленко. Активно співробітничав з Товариством відомий археолог, поет, політик – О. Кандиба. Після другої світової війни багато членів НТШ змушені були емігрувати за кордон. О. Цинкаловський знайшов притулок у Польщі, Ю. Полянський – в Аргентині, Я. Пастернак спочатку в Австрії, а потім у Канаді.

У період між двома світовими війнами на Тернопільщині активно працюють і польські археологи. Серед них Т. Сулімський, Г. Цегак-Голубовичева та ін.

Не обминав наших теренів і М. Смішко. Його наукову діяльність добре висвітлено в літературі, як польській (J. Gurba, A. Kokowski, 1992), так і українській (В. Цигилик, 1992).

Після другої світової війни на Тернопільщині працюють експедиції під керівництвом відомих дослідників М. Смішка (М. Ю. Смішко, В. Д. Баран, с. 64), І. К. Свешнікова, М. О. Тиханової та ін. (М. Ю. Смішко, 1959, с. 12, 13, 15-16).

У 1962-1963 рр. черняхівський могильник у Раківці Чеснівському досліджувала археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педагогічного інституту під керівництвом І. С. Винокура (И. С. Винокур, М. И. Островский, 1967). Ним же було проведено розкопки на могильниках перших століть нашої ери біля с. Возилів (І. С. Винокур, 1972, с. 21, рис. 2; І. Винокур, П. Горішній, с. 30). Пізньопалеолітичну стоянку Куличівка протягом багатьох років досліджував В. П. Савич (1975, с. 15-36). В. Д. Баран розкопав ранньослов'янське поселення у Зеленому Гаї на Дністрі (В. Д. Баран, 1971). Впродовж багатьох років на півдні Тернопілля працює археологічна експедиція Київського університету під керівництвом Ю. М. Малєєва (Ю. М. Малєєв, 1971; Ю. М. Малєєв, І. С. Піоро, 1973). Пам'ятки скіфського часу досліджувала О. Д. Ганіна (О. Д. Ганіна, 1965; Вона ж, 1982). Працювали на Тернопіллі і С. Пачкова (С. П. Пачкова, 1978; В. Д. Баран, С. П. Пачкова, 1975), В. Волянник, Л. Мацкевой, В. Конопля (В. О. Круц, В. М. Конопля, С. М. Рижов, 1990), В. Івановський (W. Iwanowski, A. Kokowski, 1995), І. Русанова та Б. Тимошук (1986),

¹ На жаль рамки статті не дають можливості розповісти про всіх, тому задалегідь прошу вибачити тих, кого не вдалося згадати.

посуд, ювелірні прикраси із срібла і золота. Виявлені основні напрямки торгових та культурних зв'язків жителів Дорогобужа (Київ та Середнє Подніпров'я, Північне Причорномор'я, західнослов'янські землі).

Здобуті під час археологічних досліджень предмети матеріальної культури далеких предків експонуються в Рівненському краєзнавчому музеї та багатьох районних музеях області.

BOHDAN ANATOLIJOVICZ PRYSZCZEPA

OCHRONA ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH I ICH BADANIA W OBWODZIE RÓWNIENSKIM

Do początku lat osiemdziesiątych na terenie obwodu zarejestrowano niespełna 650 stanowisk archeologicznych. W latach 1986-1995 do państwowego rejestru zabytków dopisano następujących 320 stanowisk.

W okresie tym badania terenowe prowadziły tu ekspedycje Instytutu Archeologii Akademii Nauk Ukrainy, Instytutu Ukrainoznawstwa AN Ukrainy oraz Równieńskiego Muzeum

Krajoznawczego. Najważniejszych wyników dostarczyły m.in. wykopaliska w Żornowie (środkowy paleolit), Równem (najstarsza na Ukrainie osada kultury ceramiki wstęgowej rytej), Boromelu (osady kultury wielbarskiej i z wczesnego średniowiecza) oraz na grodziskach z okresu Rusi Kijowskiej w Dorohobużu, Żornowie i Peresopnicy.

Muzeum Krajoznawcze w Równem

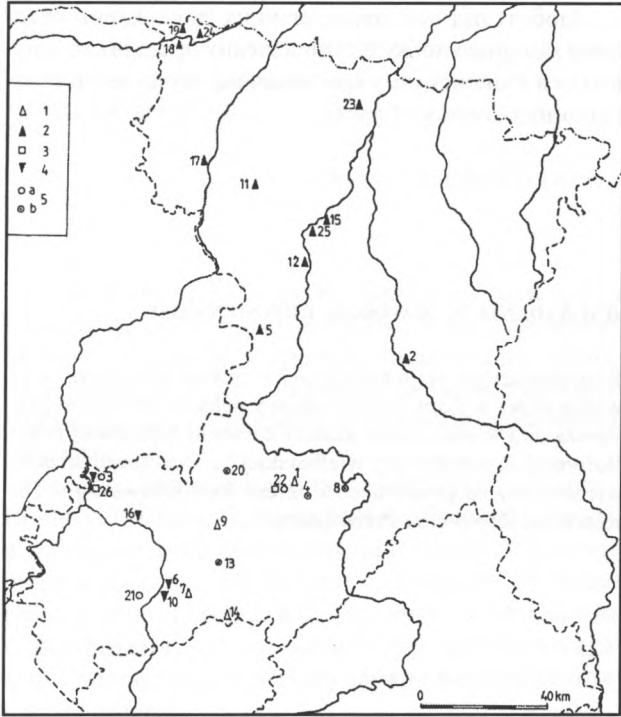

Рис. 1. Пам'ятки археології Рівненської області, на яких проводилися дослідження в 1986-1995 рр. Stanowiska archeologiczne obwodu rówieńskiego, na których prowadzono badania w latach 1986-1995: 1 – Бармаки, 2 – Березне, 3 – Боромель, 4 – Біла Криниця, 5 – Великий Мидськ, 6 – Волиця, 7 – Грядки, 8 – Дорогобуж, 9 – Жорнів, 10 – Клюки, 11 – Красносілля, 12 – Кричильськ, 13 – Листвин, 14 – Майдан, 15 – Малі Церцевичі, 16 – Млинів, 17 – Мульчиці, 18 – Нобель, 19 – Омит, 20 – Пересопниця, 21 – Птича, 22 – Рівне, 23 – Рудня, 24 – Сінчиці, 25 – Тутовичі, 26 – Товпизин.

Умовні позначення: 1 – палеолітичні стоянки, 2 – мезолітичні стоянки, 3 – нео- та неолітичні стоянки, 4 – стоянки раннього заліза та рубежу нашої ери, 5a – поселення, 5b – городища середньовічні.

Znaki umowne: 1 – stanowiska paleolityczne, 2 – stanowiska mezolityczne, 3 – stanowiska neo- i eneolityczne, 4 – stanowiska z okresu wczesnego żelaza i początku naszej ery, 5a – osady, 5b – grodziska średniowieczne (рис. В. Зелінські).

вальними обрядами. Завдяки сприянню польських науковців отримані дві радіовуглецеві дати для гробниці: 2320±50 р. до н. е., 2360±45 р. до н. е. Гробниця перевезена і буде експонуватись в Млинівському районному музеї.

З 1993 року експедиція Інституту археології АН України під керівництвом Д. Н. Козака проводить рятівні дослідження археологічних пам'яток на берегах Хрінницького водосховища на річці Стир. Особливо цікаві матеріали отримані під час розкопок поселення в урочищі Шанків Яр поблизу села Боремель. Тут виявлені рештки жител давніх слов'ян та будівлі,

що віднесені до вельбарської культури, житлові та громадські будівлі слов'янського селища X-XIII ст. Археологічні джерела дозволяють відтворити основні віхи в давній історії Волині: часи повної чи часткової зміни населення, його етнічну належність, час появи на Волині давніх слов'ян, їх стосунки з сусідніми народами, взаємовідносини слов'ян – венедів та германців - готів у III-IV ст. н. е., історичні ритми розвитку слов'янського населення⁵.

Експедиція Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом В. О. Самойлюка провела дослідження пам'яток римського часу біля сіл Волиця та Клюки Дубнівського району. На поселенні Клюки, що знаходиться поблизу відомого могильника Дитиничі розкопано житло вельбарської культури.

В Млинові випадково виявлене в 1995 р. і досліджене автором поховання воїна пізньоримського часу пшеворської культури. Біля урни з рештками спалення померлого знайдені меч, наконечник списа, умбон від щита, шпори, фібула та фрагменти інших виробів. Всі вони ритуально пошкоджені. Це перше таке поховання, досліджене в межиріччі Стиру і Горині.

Значні за обсягом археологічні розкопки проведені на пам'ятках періоду Київської Русі.

Селища IX-XIII ст. досліджувалися в Рівному та поблизу сіл Птича Дубнівського, Бармаки і Біла Криниця Рівненського районів.

Нові дані про ранню історію волинських міст отримані під час розкопок літописного Дорогобужа, Жорнівського городища (Б. А. Прищеп), літописної Пересопниці (В. С. Терський, С. В. Терський), Листвинського городища (Р. М. Чайка).

Городище Дорогобужа (с. Дорогобуж Гошанського району) на сьогодні є однією з найкраще досліджених пам'яток Південно-Західної Русі⁶. Зібрана велика колекція археологічних матеріалів та наукової інформації, що дозволяє відтворити різні періоди розвитку поселення, зокрема, процес становлення середньовічного міста від часу побудови перших укріплень в X ст. до середини XIII ст. Простежено садибно-дворову забудову дитинця. На садибах відкриті рештки житлових та господарсько-виробничих будівель, що відносяться до чотирьох будівельних періодів. Матеріали XII – першої половини XIII ст. свідчать, що на дитинці знаходилися садиби заможних жителів. Виділяються багаті феодальні садиби, на яких виявлені речі, типові для дружинно-міської культури Русі: дорога зброя, предмети опорядження вершника та верхового коня, скляний та полив'яний

⁵ Козак Д.Н., *Рятівні дослідження на Хрінницькому водосховищі*, „Вісті Рівненщини”, 6 січня 1995, с. 6.

⁶ Прищеп Б.А., Нікольченко, Ю.М., *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях*, Рівне 1996.

Богдан Анатолійович Прищепя

ОХОРОНА ТА НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ В РІВНЕНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1986-1995)

Стан виявлення та наукового вивчення пам'яток археології на Рівненщині на початку 80-их років відображений у науково-інформаційному довіднику, який підготували львівський археолог І. К. Свешніков та дослідник з Рівного Ю. М. Нікольченко¹. Всього в довіднику містяться дані про близько 650 пам'яток. Слід відзначити, що рівень дослідженості окремих районів значно відрізняється. Причому, не тільки на Поліссі було зафіксовано незначну кількість пам'яток, але й в межах Волинської височини (наприклад, Гоцанський та Корецький райони).

Робота по перевірці стану відомих пам'яток археології та виявленню нових активно проводиться в області з 1986 року в зв'язку з підготовкою *Зводу пам'яток історії та культури України*. За цей час до державного списку внесено ще 320 пам'яток. За матеріалами обстежень було складено новий реєстр пам'яток археології області, який затверджений рішенням обласної адміністрації. Одночасно відділом охорони пам'яток Рівненського краєзнавчого музею спільно з районними архітекторами на кожну археологічну пам'ятку розробляється охоронна зона, яка наноситься на генеральний план населеного пункту чи план сільськогосподарських угідь. Важливим напрямком охоронної роботи залишається встановлення охоронних знаків на археологічних пам'ятках. Завершується перший етап цієї роботи, в ході якого встановлені охоронні знаки на ті пам'ятки, що мають наземні елементи (насипи курганів, вали городищ).

Наукові дослідження археологічних пам'яток в зазначений період проводились експедиціями Інституту археології АН України, Інституту українознавства в м. Львові, Рівненського краєзнавчого музею.

Цікаві палеолітичні стоянки досліджувалися біля сіл Грядки, Жорнів, Майдан Дубнівського району, Бармаки Рівненського району. Жорнівське палеолітичне місцезнаходження займає особливе місце серед пам'яток Волині. Під час археологічних розкопок ек-

спедицією Рівненського краєзнавчого музею під керівництвом В. К. Пясецького тут виявлено три культурні шари, які мають тверде геологічне датування і віднесені до паудорфських відкладів, а для середнього шару отримана також радіовуглецева дата 28100 ± 500 років до наших днів. Нижній шар містить рештки фінально-мустьєрської стоянки, а середній і верхній - пізньопалеолітичні².

Пам'ятки фінального палеоліту та мезоліту досліджувались експедицією Інституту археології АН України під керівництвом Л. Л. Залізняка поблизу селища Березне, сіл Краснопілля, Мульчиці Володимирецького, Рудня Дубровицького, Нобель, Омит, Сінчиці Зарічненського, Великий Мидськ Костопільського, Кричильськ, Малі Цепцевичі, Тутовичі, Сарненського району³.

На основі численних комплексів крем'яних виробів дослідник не тільки здійснив культурно-періодизаційні розробки, але й використавши системний підхід до реконструкції первісності, за допомогою даних різних наук фактично реконструює природне оточення та спосіб життя первісних мисливців.

Неолітичне поселення раннього етапу культури лінійно-стрічкової кераміки досліджувалось в Рівному⁴. На ньому виявлені більш ранні ями-напівземлянки і пізніші наземні житла площею 10×3 м. Особливості кераміки рівненського поселення дозволяють датувати його серединою V тис. до н. е. Це перше таке раннє поселення на території України.

В 1994-1995 рр. експедиція Рівненського краєзнавчого музею провела охоронні розкопки гробниці культури кулястих амфор, яка була випадково виявлена поблизу села Товпизин Демидівського району. Разом з померлим в гробницю було покладено багатий поховальний інвентар (глиняний посуд, крем'яні та кістяні знаряддя, кістяні прикраси). Поряд з гробницею досліджено ще один заглиблений об'єкт, пов'язаний з побудовою поховальної споруди та похо-

¹ Свешніков І.К., Нікольченко Ю.М., *Довідник з археології України: Рівненська область*, Київ 1982.

² Пясецький В.К., *Палеолітичне місцезнаходження Жорнов: верхній культурний слой*, „Советская Археология”, 1991, № 2, с. 131-147; він же, *Середній культурний слой палеолітичного місцезнаходження Жорнов*, „Советская Археология”, 1991, № 4, с. 182-191; він же, *Мустьєрський культурний слой палеолітичного*

місцезнаходження Жоров и некоторые вопросы стратиграфии палеолита, „Российская Археология”, 1992, № 3, с. 113-126.

³ Залізник Л.Л., *Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита*, Київ 1989; він же, *Населення Полесья в мезоліте*, Київ 1991.

⁴ Пясецький В.К., Охрімснко Г.В., *Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині*, „Археология”, 1990, № 4, с. 69-82.

- Nosek S.
1957 *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, Ann. UMCS, t. 6, 1951.
- Петегрич В. М.
1990 *Белз, [в:] Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды)*, Киев, s. 127–129.
- Rajewski Z.
1956 *Sprawozdanie z badań na Grodach Czerwieńskich w 1954 r.*, Spr. Arch., t. 2, s. 49–53.
- Раппопорт П. А.
1967 *Военное зодчество Западнорусских земель X–XIV вв., Материалы и исследования по археологии СССР*, № 140.
- Сынкаловский А.
1961 *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa.

МУХАЙЛО КУЦИНКО

STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ ZABYTKÓW Z OKRESU OD IX DO POŁOWY XIV W. W DORZECZU BUGU

W związku z problemem Grodów Czerwieńskich i zagadnieniem polsko-ruskiego pogranicza dorzecze Bugu od ponad 100 lat zajmuje uwagę historyków i archeologów polskich, rosyjskich i ukraińskich. Autor przedstawił zwięźle historię badań archeologicznych na tym obszarze. Powinny one – z uwagi na fragmentaryczność wczesnośredniowiecznych źródeł pisanych – stanowić najbardziej obiektywną podstawę dla poznania dziejów tego terytorium.

W rezultacie przeprowadzonych prac uzyskano ważne źródła z ponad 250 stanowisk (jak grodziska, osady, cmentarzyska i skarby) do badań nad historią i kulturą Pobuża w okresie od IX do połowy XIV w. Dla uzyskania lepszych efektów dalsze badania powinny być prowadzone w koordynacji i współpracy zainteresowanych polskich i ukraińskich archeologów z Katedr Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie i Państwowego Uniwersytetu Wołyńskiego im. Łesi Ukrainki w Łucku.

Wołyński Państwowy Uniwersytet im. Łesi Ukrainki, Łuck

які проводили в 90-х роках польські археологи Є. Банасевич, Й. Бушевич, В. Коман, В. Панасевич, Й. Недзведзь. Ці дослідження важко переоцінити, адже завдяки їм відкриті абсолютно нові матеріали з історії Грубешова, про який буквально до недавнями практично нічого не могли сказати. А тепер тут відкриті житлові і господарські споруди, рідкісні знаряддя праці - наральники, чересло, серпи, коси, пряжки, кресала, персні, скляні та металеві браслети тощо. Дослідниками виділено два етапи існування міста: X-XI і XII-XIII ст. Безперечно, це нова сторінка в археології середньовічного Побужжя.

Такою є коротка історія археологічного вивчення Західного Побужжя. В результаті значних досліджень як польських, так і українських археологів тепер тут відомо понад 250 пам'яток (городищ, селищ, могильників, скарбів), матеріали з яких стали важливим джерелом для вивчення історії і культури місцевого населення в IX – перш. пол. XIV ст.

Звичайно, в короткому рефераті ми не змогли всебічно висвітлити вивчення середньовічних пам'яток басейну Західного Бугу. Можливо, про деякі дослідження польських колег у нас просто на даний час немає необхідної інформації. Отже, існує явна потреба в скоординованій співпраці українських і польських археологів на цій царині.

На фоні сказаного вище варто водночас зауважити, що останнім часом інтенсивність дослідження

середньовічних пам'яток Побужжя дещо знизилась і, на нашу думку, залишає бажати кращого. Адже величезна ріка Західний Буг на своєму більше ніж 800-кілометровому протязі впродовж віків була контактною зоною між східними і західними слов'янами. Хотілося б, щоб такою вона залишилась і зараз. І хоча тепер є цілий ряд об'єктивних труднощів і, зокрема, фінансових, які гальмують посилення досліджень, все ж проводити їх необхідно. На нашу думку, варто було б організувати спільні українсько-польські наукові експедиції із залученням археологів, архітекторів, істориків, фольклористів та інших фахівців. Це значно підвищило б рівень археологічних досліджень в Надбужькому регіоні.

Доцільно налагодити обмін студентами з такою умовою, щоб майбутні археологи з Волинського університету могли прослухати спецкурси польських фахівців, а студенти Кафедри археології Люблінського університету – відповідно українських спеціалістів. При цьому і археологічну практику студенти обох університетів могли б проходити в спільних українсько-польських і польсько-українських експедиціях.

Подібні заходи могли б сприяти не лише науковим контактам археологів і краєзнавців двох наших країн, а й служити справі збереження пам'яток минулого як у Польщі, так і в Україні і, зокрема, в наших сусідніх регіонах.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В. Б.
1901 *Археологическая карта Волынской губернии*, [в:] *Труды XI Археологического съезда*, Москва, т. I.
- Ауліх В. В.
1958 *Основні результати древньоруського селища в с. Рипнів Львівської обл.* [в:] *Дисертаційний збірник*, Київ, с. 26–59.
- Wartołowska Z.
1958 *Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim*, Świat., т. 21.
- Gurba J., Czerepiński A.
1965 *Ciekawy staroruski zabytek z Czerwienia*, ZOW R. 13, s. 238–241.
- Gurba J.
1987 *Ośrodek osadniczy Czermna (Czerwienia) w świetle najnowszych badań archeologicznych*, „Rocznik Przemyski”, т. 24–25, s. 303–306.
- Gurba J., Kutylowska I.
1970 *Sprawozdanie z badań wczesno-średniowiecznego grodziska w Chelmie Lubelskim*, Spr. Arch., т. 22, s. 231–241.
- Jażdżewski K.
1959 *Ogólne wiadomości o Czermnie-Czerwieniu*, APol., т. 4, s. 56-93.
- Каргер М. К.
1958 *Вновь открытые памятники зодчества XII-XIII вв. во Владимире-Волынском*, „Ученые записки Ленинградского университета”, Ленинград, № 252, с. 3-33.
- Kutylowska I.
1981 *Zabytkowy zespół warowno-kultowy w Stolpiu, woj. chełmskie*, *Zeszyt Biura Badań i Dokumentacji Zabytków*, Nr 2, Chełm.
- Кучінко М. М.
1987 *Стародавній Володимир-Волинський*, Луцьк.
- Лысенко П. Ф.
1987 *Берестье* [в:] *Труды V Международного Конгресса славянской археологии*, Москва, с. 14–18.
- Łoski J.
1876 *Groby pogańskie w Kostomłotach*, WA, т. 3, s. 63–78.
- Musianowicz K.
1969 *Drohiczyn we wczesnym średniowieczu*, Mat. Wczesn., т. 6.
- Niedźwiedź J., Коман W.
1966 *Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Hrubieszów.

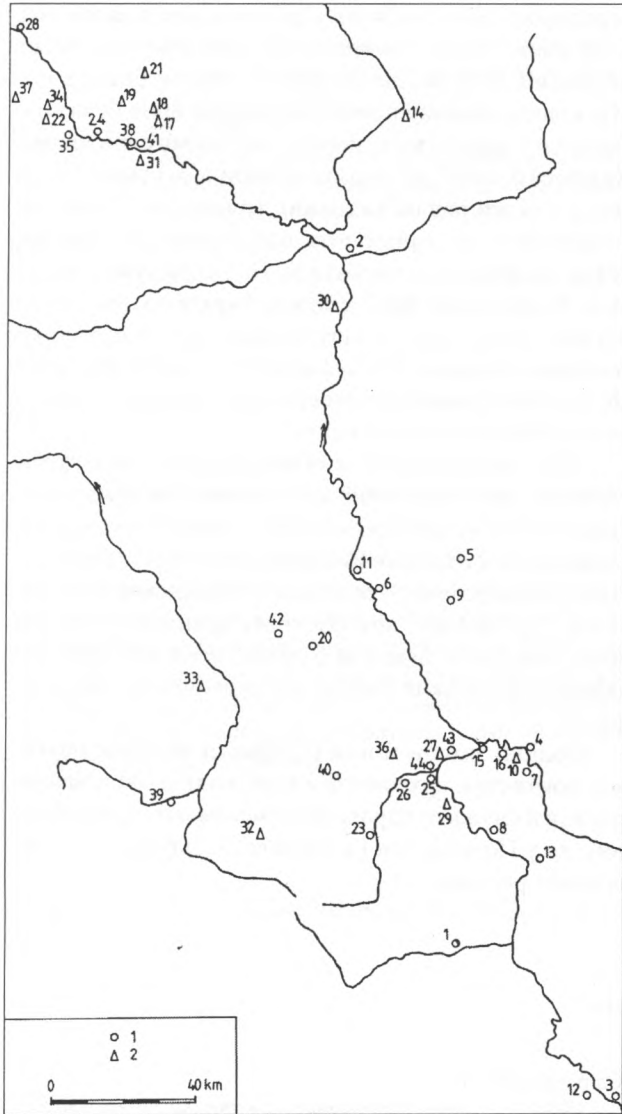

Рис. 1. Важливіші ранньосередньовічні стоянки, досліджувані на Побужжі. Пояснення: 1. городища й поселення, 2. кладовища й могилиники (ważniejsze stanowiska wczesnośredniowieczne badane na Pobużu: 1. grodziska i osady, 2. cmentarzyska i groby). Перелік стоянок (wykaz stanowisk): 1 – Белз, 2 – Брест, 3 – Буськ, 4 – Володимир-Волинський, 5 – Головне, 6 – Гуша, 7 – Зимне, 8 – Литовеж, 9 – Любомль, 10 – Новосілки, 11 – Новоугрузьке, 12 – Ріпнів, 13 – Ромаш, 14 – Угляни, 15 – Устилуг, 16 – Федорівка, 17 – Baciki Bliższe, 18 – Baciki Dalsze, 19 – Ceele, 20 – Chełm, 21 – Czarna Wielka, 22 – Czekanów, 23 – Czermino, 24 – Drohiczyn, 25 – Gródek, 26 – Hrubieszów, 27 – Husynne, 28 – Kamionka Nadbużna, 29 – Kosmów, 30 – Kostomłoty, 31 – Lipno, 32 – Lipsko, 33 – Łopiennik Górny, 34 – Łużki, 35 – Mogielnica, 36 – Nieledeu, 37 – Niewiadoma, 38 – Ogrodniki, 39 – Sasiadka, 40 – Skibice, 41 – Słochy – Ogrodniki, 42 – Stółpie, 43 – Strzyżów, 44 – Teptiuków (рис. В. Зеліньскі).

в 60-80 рр. під керівництвом білоруського археолога П. Ф. Лисенка. Відкрито більше двох десятків наземних зрубних жител, господарських споруд, залишки дерев'яної мостової. Знайдено кераміку, дерев'яні і залізні знаряддя праці і побуту, прикраси та інші матеріали XI-IV ст.

В 60-80 рр. значні дослідження поховальних пам'яток проведені білоруськими археологами в Берестейському Побужжі. Понад 120 курганів дослідив І. В. Біруля, 62 кургани розкопала Т. Н. Коробушкіна. Досліджено ряд ґрунтових поховань. Це дуже важливо, бо на цій території, як відзначають самі дослідники, пам'яток залишилось мало. Більшість з них знищена оранкою вже в останні десятиліття.

Цінні дані принесли розкопки в 1969 р. ґрунтового могильника з тілопокладеннями в кам'яній обкладці в Чеканові Седлецького воєводства, які провела Б. Завадзька-Антосік, а також такого могильника, дослідженого М. Пікулінською в Чорній Велькій Білостоцького воєводства, де знайдений багатий матеріал. Цікавим є курганний могильник XI-XII ст. з тілоспаленням і тілопокладенням також з Чорної Велької розкопаний К. Хільмон.

В 60-70 рр. проводились розкопки на поселенні в Ромоші Львівської області. В 1968 р. В. В. Ауліхом виявлено житла, господарські і виробничі споруди та різноманітний матеріал VIII-XII ст., а в 1973 р. В. В. Кропоткіним - ґрунтовий могильник з тілопокладеннями, біля яких знайдено срібні скроневі кільця, скляні намистини та інший матеріал X-XI ст.

В 70-х рр. відновлені розкопки в Черемні та його околицях, які проводять польські археологи Я. Гурба, Л. Гаєвські, І. Кутиловська, А. Урбанські. Вони відкрили зрубні конструкції у валу, залишки мостової, колодязь, могильник XI-XIII ст., виявили чимало важливих знахідок, що проливають світло на матеріальну і духовну культуру місцевого населення.

В 70-80-х рр. значні дослідження проведені у Володимирі-Волинському М. М. Кучінком, П. О. Раппопортом та М. В. Малевською. Досліджено оборонні укріплення X-XIV ст. дитинця і окольного міста, повторно розкопано залишки церкви *Стара кафедра*, знайдено багатий матеріал. Нарешті, починаючи з 70-х рр. і досі В. М. Петегричем ведуться дослідження Белза, відомого з 1030 р. Він знаходиться в урочищі Замочок на підвищенні серед долини р. Солокії. Був оточений земляним валом з дерев'яними зрубами всередині. Виявлено залишки в'їзду до міста, дерев'яні мостові, житла, залізні знаряддя праці, зброю, кераміку та інші матеріали IX -XIV ст.

В 1995 р. М. М. Кучінком розпочато розкопки в Любомлі, на городищі X ст., в урочищі Шопи, де відкрито житла – півземлянки, господарські споруди, коси, серпи, сокири, побутові речі і кістки тура. Надзвичайно цікавими є дослідження Грубешова та його околиць: Тептюкова, Гребенного та інших пунктів,

бужани, які залишили цілий ряд курганів, що тягнуться клином від Червенських градів аж до Вісли.

Багато уваги приділяв ранньосередньовічним пам'яткам Побужжя Р. Якимович. З його праць, що торкаються історії і культури населення розглядуваної території, варто назвати статті про східну границю між мазовшанами, русичами і ятвягами та про шлях київського походу Болеслава Хороброго в світлі археології.

В 30-х рр. XX ст. на Львівщині дослідження були проведені Я. Пастернаком та Л. Чачковським в Белзі, де було відкрито житла, біля яких знайдені залізні знаряддя праці, меч, бойову сокиру, свинцеву печатку, а в тілопокладних похованнях сережки мінського типу, скроневі кільця, кераміку X-XIII ст. тощо.

Значну роботу по вивченню земель Побужжя в цей час провів український археолог О. Цинкаловський, який відкрив десятки пам'яток зокрема у Володимирі-Волинському, Головному, Гущі, Зимному, Новоугрузькому, Устилузі та інших, зібрав і описав велику кількість археологічних знахідок. Результати цих і пізніших досліджень були узагальнені ним у праці, присвяченій пам'яткам Волині та Волинського Полісся і опубліковані в 1961 р. у Варшаві.

Широкі археологічні роботи на цій території розгорнулися після другої світової війни. В 1952 р. археологічна експедиція під керівництвом К. Яжджевського розпочала дослідження літописного Червена, відомого з 981 р. Встановлено, що він знаходився в долині р. Гучви та її притоки Синюхи в с. Чермно Замостьського воєводства. Знайдено чимало матеріалів, описаних А. Абрамовичем та А. Зб'єрським.

Друга експедиція під керівництвом З. Раєвського в 50-х рр. розпочала вивчення городища в с. Грудек Надбужний Замостьського воєводства. Доведено, що на місці східнослов'янського поселення VII-VIII ст., в кінці X ст. виник град Волинь, вперше згаданий в літописі під 1018 р. Л. Раугутом досліджено оборонний вал з дерев'яними зрубами. Експедицією відкрито колодязь X-XI ст., а на дитинці *Замчисько* та в околному місті житлово-господарський комплекс і численні матеріали IX-XIV ст. Відкрито і досліджено два могилиники. Перший, що відноситься до IX-XII ст. і знаходився в урочищі Городище, був курганний з тілопокладеннями. Другий, ґрунтовий, був в урочищі Замчище. На ньому в 1952-1954 рр. досліджене 351 тілопокладне поховання з матеріалом XIII-XV ст.

Розкопки міст Волиня і Червена висвітлили багато питань, пов'язаних з історією, культурою та етнічним складом місцевого населення. В цей же час неподалік були досліджені кургани в Гусинному, Липському та поселення в Стрижові Замостьського воєводства, які принесли нові дані про історичні околиці цих міст.

Велике значення мали розкопки міста – фортеці Сутійська, вперше згаданого в літописі під 1097 р., які завершила в 50-х рр. З. Вартоловська. Дослідниця остаточно уміщує літописний Сутійськ при злитті рік Вепр і Пор в с. Сонсядка Замостьського воєводства. Вивчено оборонні споруди міста зі зрубами в середині валу, відкрито житла, господарські споруди. Знайдено кераміку, знаряддя праці, зброю, вислі печатки волинського князя Давида Ігоревича (1078-1112 рр.) та інший матеріал XI-XIII ст. Дослідниця вважає, що це був прикордонний пункт на русько-польському пограниччі.

В 1954 і наступних роках широкі археологічні дослідження проводились К. Мусянович в Дорогичині Білостоцького воєводства, перша згадка про який належить до 1142 р. Стверджено, що городище знаходилось над Бугом на Замковій горі і було оточене валом і ровом. Виявлено понад два десятки жител, багато господарських ям, довгу наземну споруду, численні керамічні, кістяні і кам'яні вироби, металеві знаряддя праці і предмети побуту, прикраси, зброю і тисячі олов'яних пломб.

В 1955-1956 рр. архітектурно-археологічні роботи проводились М. К. Каргером у Володимирі-Волинському, вперше згаданому в літописі під 988 р. Він розкопав залишки чотириставного храму XII ст. і фундамент ротонди середини XIII ст. в урочищі Михайлівщина.

В 1957 р. С. Носек опублікував зібрані ним відомості про ранньосередньовічні пам'ятки межиріччя Бугу та Вісли і провів їх картографування.

В 50-х рр. досліджувались поселення в Моельниці Седлецького воєводства, Огородніках і Слохах-Огородніках Білостоцького воєводства та Кам'янці Надбужній Ломжинського воєводства.

Цікаві результати дали розкопки, проведені в 50-х рр. українським археологом В. В. Ауліхом на поселенні в с. Ріпнів Львівської області, які дозволили чітко датувати поселення від VII до XI ст. Знайдено глиняні і крейдяні прясла, ножі, предмети озброєння тощо.

В 60-70-х рр. польськими археологами С. Скібінським, Я. Гурбою та І. Кутиловською проводились дослідження в Холмі. Ними описано топографію дитинця, виявлено фундаменти церкві св. Івана, розкопано залишки кам'яного палацу та поховання з багатим інвентарем XII-XIII ст. І. Кутиловською досліджено також оборонно-культову вежу в Стовп'ї.

Дослідження оборонних споруд Побужжя X-XIV ст. проводив у 60-х роках П. О. Раппопорт. Він описав топографію, дав класифікацію і визначив приблизну хронологію городищу Володимирі-Волинському, Белзі, Буську, Гущі, Любомилі, Литовежі, Старгороді та ряді інших пунктів.

Широкомасштабні розкопки древнього Берестя вперше згаданого в літописі під 1019 р. проводились

Михайло Кучінко

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК IX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ. В БАСЕЙНІ ЗАХІДНОГО БУГУ

Землі Побужжя здавна були в центрі уваги дослідників у зв'язку з проблемою Червенських городів і питанням русько-польського пограниччя в ранньому середньовіччі. Належність населення цієї території до східноци західнослов'янської групи племен ось уже на протязі ста років є предметом дискусій між вченими медієвістами. З цим питанням тісно переплітається і питання про політичні відносини між Київською Руссю і Польщею П'ястів. Вчені присвятили даній проблемі чимало сторінок, однак, вона до кінця не з'ясована і сьогодні. Трудність остаточного вирішення цих питань раніше була пов'язана в значній мірі з використанням для цього головним чином досить скупих і фрагментарних писемних джерел, які часто інтерпретувались різними дослідниками довільно і навіть тенденційно. При цьому господарство, суспільні відносини та культурно-історична характеристика місцевого населення розглядались лише побіжно. Не будемо зупинятись на характеристиці поглядів кожного із дослідників, натомість коротко розглянемо історію дослідження археологічних пам'яток, які з уваги на фрагментарність писемних джерел, є найбільш об'єктивною і надійною основою для вивчення історико-культурного розвитку ранньосередньовічного населення на землях, розташованих в басейні Західного Бугу.

Археологічні дослідження пам'яток слов'янського населення на території Побужжя ведуться з перервами з другої половини XIX ст. Щоправда на ранньому етапі вони мали речовий характер, і головна увага була зосереджена на розкопках могильників, що могли дати найбільше ефективних знахідок.

В 1874 р. Й. Лоскі відкрив і частково дослідив ґрунтовий могильник в Костомлотах Бяло-Подляського воєводства. В похованнях було виявлено кістяки, біля яких знаходились срібні і бронзові сережки дреговицького типу, західнослов'янські есовидні скроневі кільця, намиста та інші прикраси. І хоча ні датування, ні історичної інтерпретації знахідок він не подав, але розкопки були одними з перших і в цьому їх цінність. В 1878 і 1884 рр. Б. Ейхлер і Т. Луневський досліджували могильник в Чеканові, а у 80-90-х рр. З. Глотгер, Б. Ейхлер і Т. Луневський – могильники в Липному і Лужках Бяло-Подляського воєводства. Тут були виявлені досить багаті ґрунтові поховання в кам'яній обкладці. Вони залишилися го-

ловним чином не опублікованими. В цей же час М. Ф. Біляшівський розкопав п'ять курганів на могильнику в Зимному та три кургани в Устилузі неподалік від Володимира-Волинського. Ці та інші розкопки дали чимало цінних знахідок і послужили матеріалом для археологічної карти Волині, написаної В. Б. Антоновичем і опублікованої в Москві 1901 року. В 1898 р. Л. Пасвський досліджував кургани біля с. Угляни в Берестейському Побужжі. В той же період розпочалось вивчення міст.

Археологічні дослідження в Дорогичині Білостоцького воєводства в кінці XIX ст. проводив М. П. Авенаріус. В 1886 р. А. Прахов розкопав залишки храму *Стара кафедра* в с. Федорівка за 2 км від Володимира-Волинського. В 1910-1912 рр. спорадично проводились і розкопки літописного Холма, відомого з 1223 р., де Ф. Коралов і П. Покришкін виявили кам'яні залишки архітектурних споруд і дерев'яні конструкції валу, але результати досліджень опубліковані не були.

На початку XX ст. В. Олехнович досліджував давньоруський курганний могилильник XI-XII ст. в с. Новосілки, поблизу Володимира-Волинського, на якому розкопав 58 курганів, з тілопокладеними похованнями в тому числі і в зрубах та трунах з різноманітними пряжками, ножицями, сережками, скроневими кільцями, персями тощо. Ним же розкопано два кургани в Неледеві і Космові. В 1911 р. С. Дубінський розкопав ряд курганів біля сіл Дальні і Ближні Батеки та Цицелі на Берестейщині.

В перших десятиліттях XX ст. археолог К. Столигво досліджував могильник в Нев'ядомій Седлецького воєводства, де виявив значну кількість середньовічних знахідок і звідси називав розкопані поховання *курганами*. Однак, насправді це були ґрунтові поховання в кам'яній обкладці, типові для мазовшан.

В часі між двома світовими війнами продовжувались розкопки, перервані війною. На початку 20-х рр. польський археолог М. Древо досліджував в с. Липське та Лопінник Гурний могильники, також поселення в с. Скибиці. Ним же було відкрито і ряд інших пам'яток. Інший польський археолог В. Антонович в 1928 р. опублікував монографію *Археологія Польщі*, торкаючись розселення слов'янських племен вказував, що на території Побужжя в IX-X ст. жили

жита). Це поселення знаходилося на невисокому підвищеному островку серед заплави р. Стир.

Носії культури лійчастого посуду виявили здатність до проживання в різних природних умовах – на добрих ґрунтах Волинської височини (Зимне, Лежниця, Володимир-Волинський, Маркостав, Бубнів, Черчиці), біля озер (Шацьких) з піщаними полями довкіл них, над річками Полісся (Новосілки, Оболонь, Личежевичі, Мірабелі). На кераміці з середньої течії Стиру простежуються контакти двох частково синхронних культур – ВНК та КЛП. Окремі посудини КЛП прикрашаються гребінцевим орнаментом і робляться з гострим дном. Є ряд поселень одношарових з добре збереженим культурним шаром. Вони потребують стаціонарних досліджень. Так само як і пізньотрипільське поселення біля с. Крупа.

Значних поселень культури кулястих амфор на Волині не знайдено, але перспективними місцями для пошуків можуть бути заплави таких річок як Стир, Горинь, Черногузка, де на лесових невисоких підвищеннях знайдені сліди їх проживання: Луцьк-Луг, Голишів, Полонка, Вільшаниця.

Крім робіт І. Свешнікова досліджень культур шнурової кераміки, східнотшинецької культури на Волині майже не проводилось. В той час як їх пам'яток особливо на Поліссі є чимало і вони швидко руйнуються меліорацією, оранкою, кар'єрами. В 70 рр. автором було виявлено близько 100 пам'яток названих культур і відкрито три житла городоцько-здовбицької, стжижівської та східнотшинецької культур біля с. Майдан-Липно.

ЛІТЕРАТУРА

Зализняк Л. Л.

1978 *Об острях с микрорезуовым сколом в мезолите Северной Украины [в:] Орудия каменного века, Киев.*

Исаенко В. Ф.

1976 *Неолит Припятского Полесья, Минск.*

Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.

1977 *Epoła kamienia na ziemiach polskich, Warszawa.*

Чарняўскі М. М.

1979 *Неаліт Беларускага Панямоння, Мінск.*

Савич В. П., Черныш А. П.

1987 *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век), Киев.*

НРИГОРИЙ ОХРИМЕНКО

STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ STANOWISK Z EPOKI KAMIENNEJ, NEOLITU I EPOKI BRĄZU NA WOŁYNIU I POLESIU WOŁYŃSKIM

Na Wołyniu i Polesiu Wołyńskim zarejestrowano na podstawie badań powierzchniowych dużą ilość stanowisk archeologicznych, które dotąd nie zostały jeszcze rozkopane. Wśród obiektów schyłkowopaleolitycznych najliczniejsze są stanowiska kultury świderskiej, niektóre z zachowaną jeszcze warstwą kulturową (Lutka – rys. 1-3, Mała Osnycia i in.). Kultury lyngbjijska, ahrensburška, komornicka i janiławicka znane są tylko z odkryć powierzchniowych.

Mimo, że zbadano niewiele osiedli kultury ceramiki grzebikowo-nakłuwanej (t.zw. neolitycznej kultury wołyńskiej):

Nowosiłki, Obołoń, Konyk, dostarczyły one jednak ważnych materiałów do zagadnienia rozwoju rolnictwa we wczesnym neolicie i rozprzestrzeniania się znajomości hodowli roślin uprawnych dalej na północ, w dorzecze Jasiołdy (Motol) i Piny (Hlinno).

Stanowisk poleskich z eneolitu i epoki brązu z zachowaną warstwą kulturową jeszcze nie badano.

Polesko-Wołyńskie Centrum Ludoznawcze, Łuck

до стріл мали середні та більші розміри, черенок був дещо звужений (рис. 1-3).

Ще інший об'єкт свідерської культури був виявлений Д. Телегіним у стінці піщаного кар'єру біля с. Мала Осниця над р. Кормин, в басейні Стиру на високому корінному березі. Діаметр його становив приблизно 8 м, але був заглибленим у центральній частині на 1,2 м. У найглибшій центральній частині його знаходились сліди двох, один над одним розташованих вогнищ (можливо житло обживалося двічі) та близько 10 менших рівномірно розташованих по всій його площі. В ньому знайдено 9 наконечників стріл (без звуження черенка), 16 різців, 7 скребків, 2 пластини із скошеним ретушню кінцем, човнуваті нуклеуси, невеличка сокирка. Напевно в інших житлах свідерської культури рубальних знарядь було більше. Про їх розвиток в той і раніший час свідчить велика колекція тесел, сокир з аренсбурзького стійбища Мотоль (роботи О. Калечиц). Після свідерської культури, за словами В. Ісаєнка, розвинулася культура, що мала макролітичний вигляд (Ісаєнко, 1976, с. 28). З цим твердженням важко погодитись, бо наступною культурою була мікролітична – коморницька (друга половина VIII-6000 рр. до н. е.). Основні її місцезнаходження: Великий Мидськ, Осова, Горинка, Балаховичі I, II, Залухів, Хабарище (басейні Прип'яті, Горині, Стиру), та Білосорока Наровлянського р-ну Білорусі (Ісаєнко, 1976, с. 47). Взагалі пам'ятки цієї культури є в Поприп'ятті рідкісними і лише біля с. Великий Мидськ можна було досліджувати шар.

Яніславська культура (початок VII-IV тис. до н. е.) поступово переросла в неолітичну, керамічну фазу і на Прип'ятському Правобережжі, на її основі, утворилася волинська культура. Основні пам'ятки: Непірець (мезоліт), Новосілки, Коник, Гораймівка, Ничогівка, Оболонь, Залухів, Хабарище, Власівці (ВНК). Мікролітичні знаряддя притаманні комплексам останніх двох культур. В коморницькій – були мініатюрні пластини з притупленим ретушню краєм, короткі трикутники, трапеції. З цієї культури, як вважають, і починається власне мезоліт. Мікроліти же яніславської культури складаються з довших трикутників, трапецій, косих вістер сформованих мікрорізцевим сколом. Ці риси останньої зберігаються і в неолітичний період. Крім того збільшується кількість макролітів – тесел, доліт, сокирок. Для Волинського Полісся характерними є яніславські вістря з ретушованою основою (Зализняк, 1978, с. 96). Такі виробы знайдені біля сіл Ничогівка, Гораймівка, Згорани (оз. Перемут), Балаховичі, Заслущя, Новосілки та ін., переважно в басейні Стиру та Горині. Наконечники яніславського типу бачимо і в крем'яних комплексах німанської культури: Яремичі III, Насідовичі 6, Куець I, Беліца II (Чарняўскі, 1979, 21, 22, 25, 35, 37, 44). Проте в цих таблицях чомусь не показані мікрорізцеві сколи, дуже мало трикутників, *велораких*

скребків, Крем'яні виробы німанської культури мають дещо інший вигляд порівняно зі знаряддями ВНК, більші розміри, належать напевно, до більш пізнього часу.

Носії волинської неолітичної культури порівняно рано освоїли виробництво посуду. Він був конічним, біконічним, тонкостінним, коричневого кольору. Мав домішку посіченої трави, піску, шамоту, пізніше жорстви. Орнаментувався гребінцевими відбитками, „копитцями”, лініями, сіткою, косими насічками, ямками.

Населення ВНК рано почало управляти землеробство. З відбитків зернівок культурних рослин на їх найранішому посуді стало відомо, що вони вже знали пшеницю, ячмінь, горох, вику. Були в них і особливі мистецькі виробы - фігурні кремені у вигляді дерев, птахів, плазунів, риб, тварин, людей (Лахвичі). Великих поселень із значним культурним шаром ВНК поки не виявлено. Дослідження велись на таких: Коник, Оболонь, Новосілки. Всього нараховується бл. 150 поселень та їх слідів ВНК.

На носіїв ВНК мали, напевне, вплив контакти з населенням культури дунайського походження з лінійно-стрічковою керамікою (КЛСК). Від них могло бути перейняте і уміння вирощувати землеробські культури.

На кераміці КЛСК Волині знайдені відбитки зернівок: пшениці (однозернівки та двозернівки), ячменів (голозерного та плівчатого), жита, проса звичайного, гороху, вики еврлії. Визначення Г. О. Пашкевич.

Склад домашнього стада був таким: бик домашній, свиня, вівці, кози, кінь, собака. Об'єктами полювання були: дикий кабан, благородний олень, кінь, лисиця, борсук. Крім того є залишки черепахи, птахів, молюсок, риб. Стационарно вивчалися поселення Рівне, Голишів, Гірка Полонка, Гнідава, Клевань. Перше з них – найраніше – датується 4500 р. до н. е. т. б. донотним періодом. Гнідава та Клевань мають риси железовської групи в орнаментатії та формі посуду і належать, як гадаємо, до початку 4-го тис. до н. е. Майже повністю дослідженими є пам'ятки Рівне та Голишів. Є велика необхідність продовжити роботи на Гнідаві та Вільшаниці Хмельницької обл., на першому як найбільш пізньому, на другому – як одному з південних на Волині.

Лендельська культура (ЛК) засвідчена окремими знахідками та залишками поселень. Вони знаходяться як в лесовій зоні (Зимне, Голишів, Лище, Гірка Полонка (захоронення), Листвин, Ярославичі, Яловичі, Маяки, Арматнів, Луцьк-Луг) так і на Поліссі (Клевань, Липно, Майдан - Липно, Арматнів). Датується вона - 3400 - 3100 рр. до н. е. На поселенні Луцьк-Луг було знайдено багато кісток тварин (особливо коней) та відбитки на кераміці зернівок пшениць (двозернівки та спельти, дворядного ячменю,

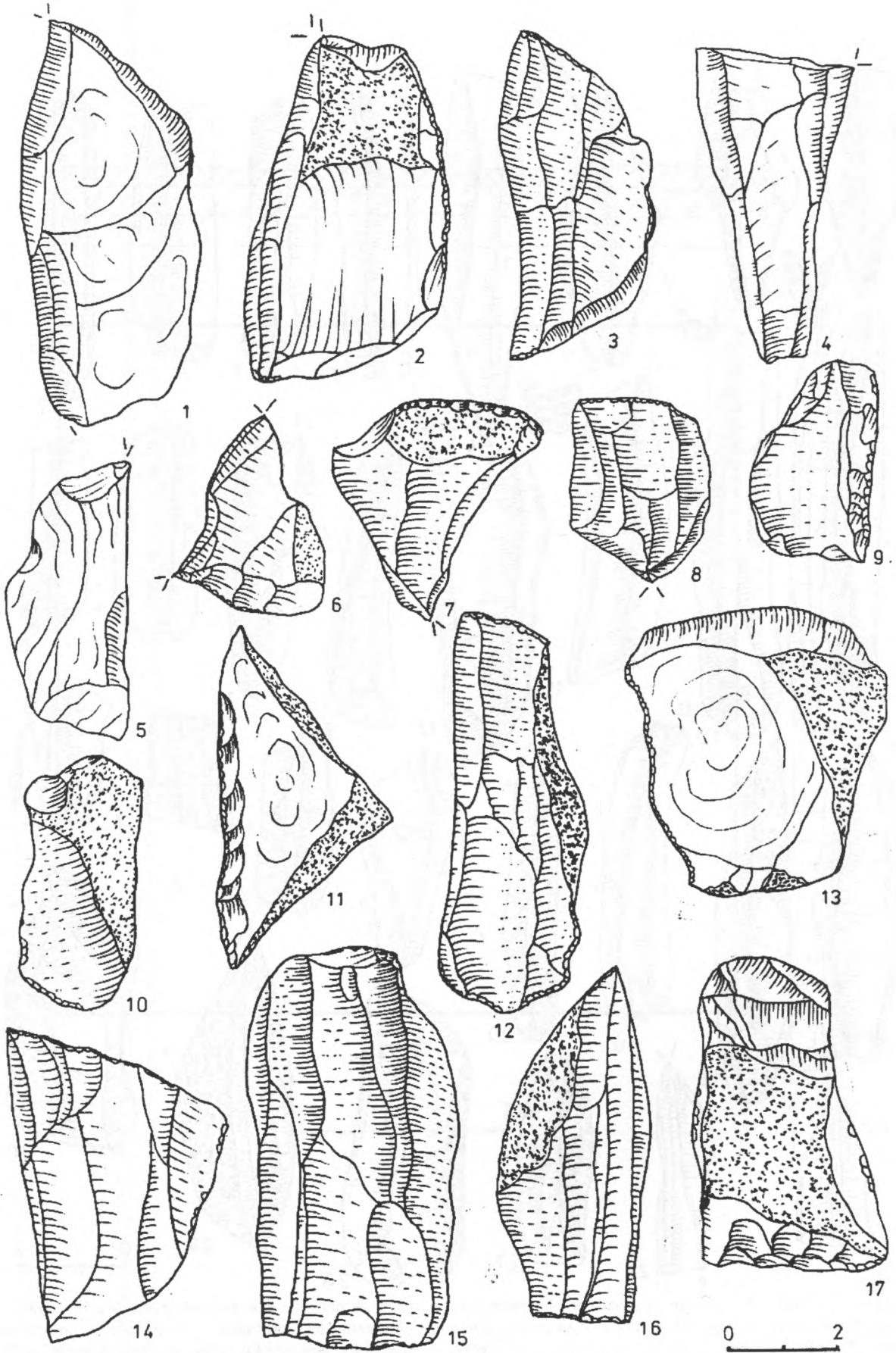

Рис. 3. Лютка. Роскоп № 1. Крем'яні вироби. Lutka. Wykop Nr 1. Wyroby krzemienne.

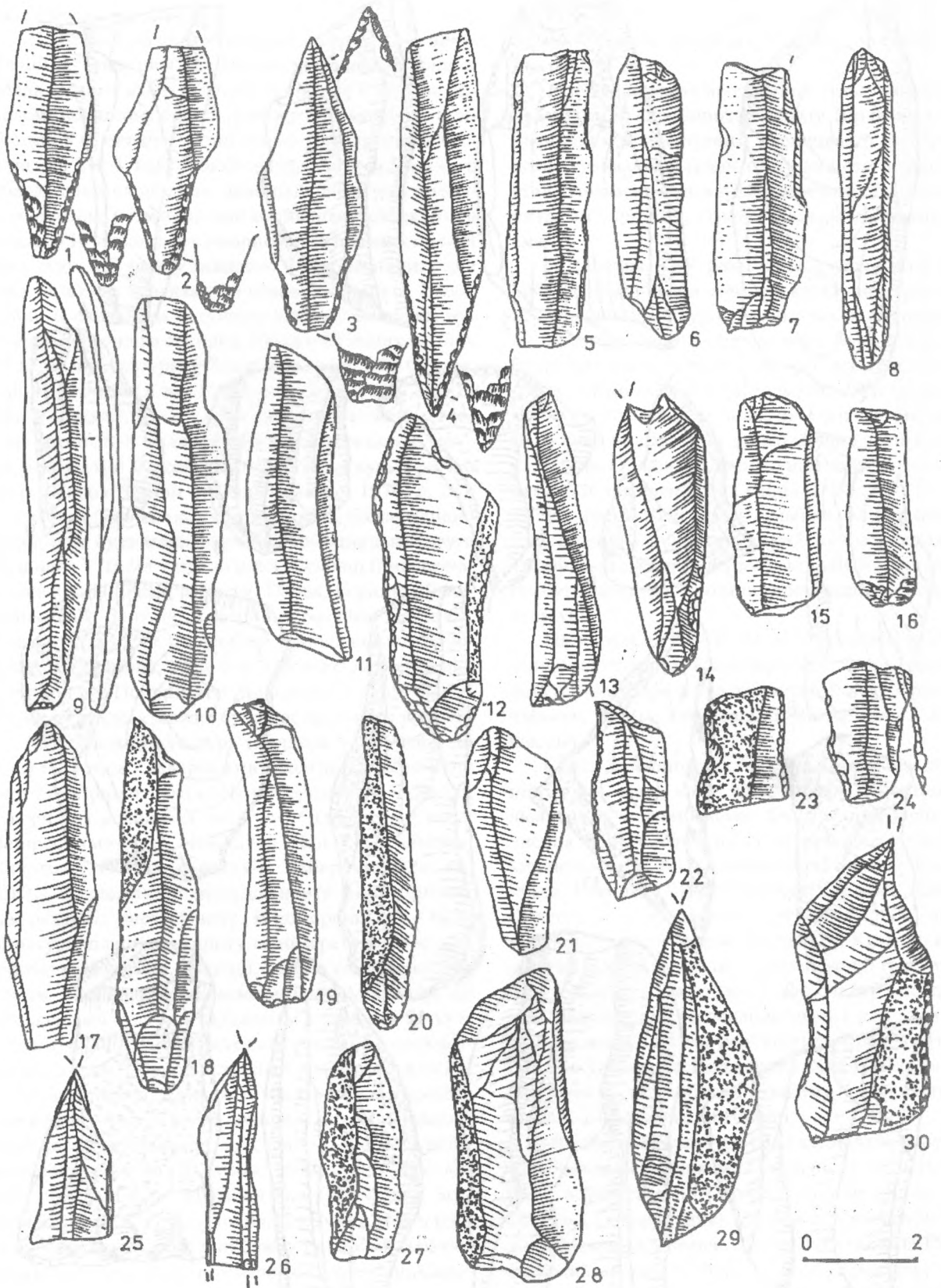

Рис. 2. Лютка. Роскоп № 1. Крем'яні вироби. Lutka. Wykop Nr 1. Wyroby krzemienne.

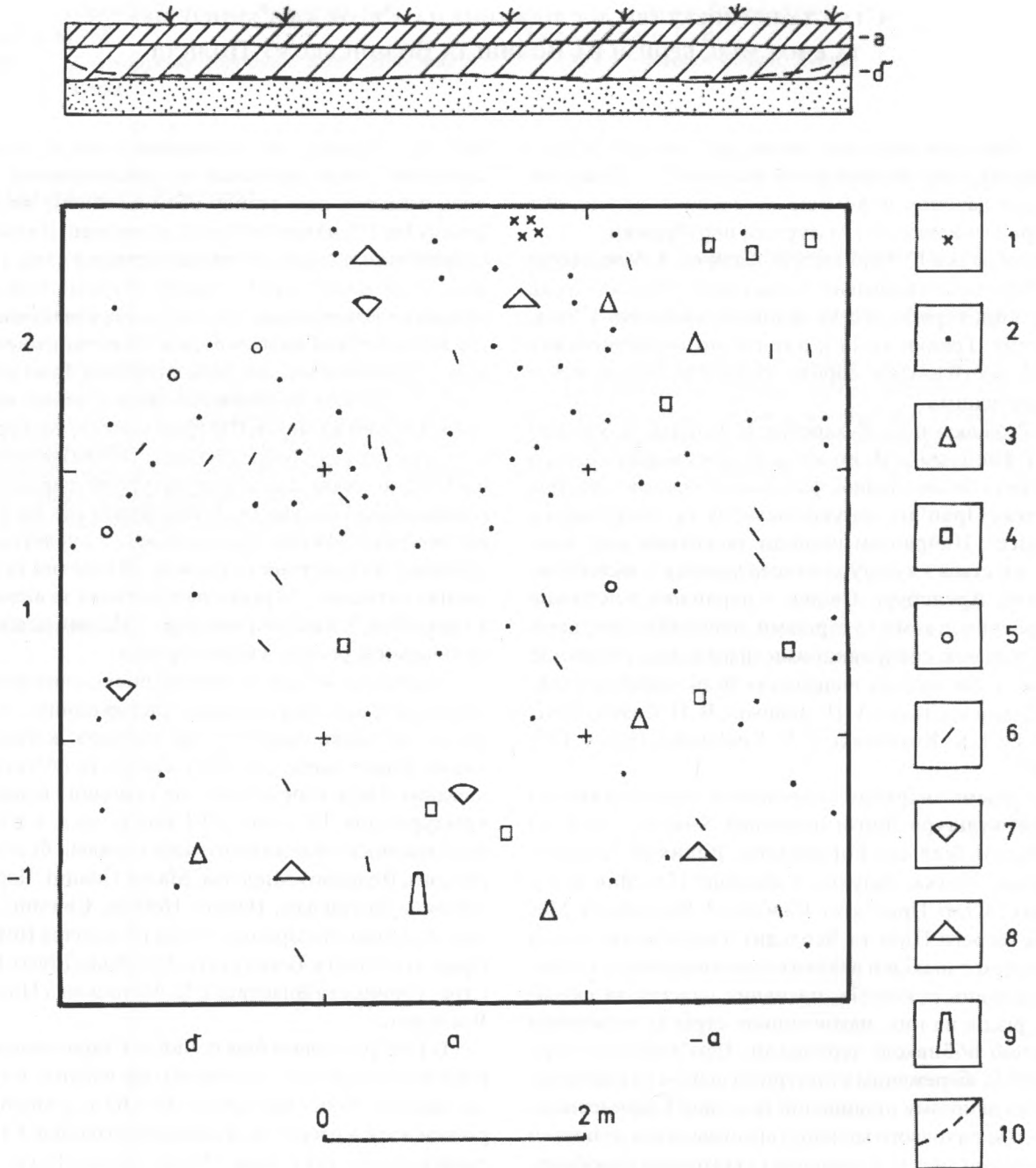

Рис. 1. Лютка. План та розріз свідерського житла: а – гумус, б – підгрунтя, 1 – вуглики, 2 – відщепи, 3 – різець, 4 – нуклеус, 5 – наконечник, 6 – пластина, 7 – пластина з ретушшю, 8 – відщеп з ретушшю, 9 – сокира, 10 – межа поширення знахідок. Lutka. Plan i przekrój siedliska kultury świderskiej: a – humus, b – podglebie, 1 – węgiel, 2 – wióry, 3 – rylec, 4 – rdzeń, 5 – ostrze, 6 – odłupek, 7 – odłupek retuszowany, 8 – wiór retuszowany, 9 – siekiera, 10 – granica występowania znalezisk.

ГРИГОРІЙ ОХРИМЕНКО

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ ТА ЕПОХ МІДІ, БРОНЗИ НА ВОЛИНІ ТА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ

Вивчення пам'яток даного регіону має велике значення, адже басейни річок Західний Буг і Прип'ять були в давнину важливою контактною зоною, або наприкладі в неоліті культурним порубіжжям.

Роботами О. Черниша, В. Савича, Л. Мацкевого, В. Пясецького виявлено та частково досліджено ряд пам'яток середнього та пізнього палеоліту (Липа, Жорнів, Грядки та ін.), але багато перспективних пам'яток (Бармаки, Торчин, Воротнів) залишаються не вивченими.

Розвідками Ю. Кухаренка, В. Ісаєнка, Л. Залізняка, Р. Грибовича, В. Коноплі, В. Пясецького і автора відкрито багато стоянок фінального палеоліту по обох берегах Прип'яті, на українському та білоруському Поліссі. Найраніші періоди заселення цієї зони пов'язується з культурами *кола культур з листяками* Лінгбі, Аренсбург, Свідер – первісних мисливців озброєних луками та стрілами, плоскими гарпунами з рогу оленя, сокировидними знаряддями з кременю та рогу. Об'єктами полювання були північні олені, лосі, вовки, птахи (А. П. Черныш, В. П. Савич, 1987, с. 9-43; J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski, 1977 s. 185-214).

Окремі знаряддя (переважно наконечники до стріл) культури Лінгбі (середина X-го тис. до н. е.) виявлені біля сіл Гораймівка, Великий Мидськ, Черськ, Лютка, Залухів, Хабарище (басейни річок Стохід, Стир, Прип'ять), Власовці I, Власовці II, Мотоль (береги Піни та Ясельди). Належними до цієї культури є знахідки великих одноплосинних та двоплосинних нуклеусів, масивних пластин та скребків, різців на них, наконечників стріл із звуженими крутою оббивкою черенками. Пам'яток культури Лінгбі із збереженим культурним шаром не виявлено, але на дюнному підвищенні Власовці I наконечники стріл (коричневого кольору) відзначаються великими розмірами і йдуть у комплексі з відходами виробництва, що може свідчити і про їх ранній час та перспективність тут стаціонарних досліджень. Крім того на території Білорусі належними до згаданої культури є пункти Ополь II, Камінь I.

Місцезнаходжень пізньої аренсбурзької (кін. X-го – поч. VIII тис. до н. е.) культури теж відомо не багато: Великий Мидськ, Красносілля, Самари, Березно, Черськ, Балаховичі, Залухів, Хабарище (в межах Волинської та Рівненської обл.) та Власовці I,

Мотоль в Білорусі. На останньому з них О. Калечиц проведені значні розкопки на одношаровому, можливо літньому пам'ятнику розташованому на невисокому (до 0,5 м) над заплавою підвищенні. В комплексі крем'яних виробів були наконечники стріл (з бічною підправкою пера), відщепи та пластини (приблизно однакова кількість), багато різноманітних різців макролітів та мало скребків. За останньою ознакою і припускаємо, що дане стійбище було літнім. Сліди жител прослідковуються не достатньо, збереглися залишки вогнища. Ще один пункт аренсбурзької культури (над оз. Лука, близько с. Лютка) розкопався в 1995 р. автором, але його культурний шар частково пошкоджений видувами. Тут розкрито 188 кв. м площі. Знайдено 344 оброблені кремені: 7 нуклеусів, 175 відщепів, 93 пластини та уламки, 20 пластин та 5 відщепів з ретушшю, 28 різців на пластинах та відщепях, 13 скребків, 3 наконечники стріл. На них нема в районі черенка ретуші з боку черевця.

В багатьох випадках бачимо послідовне заселення носіями цих споріднених культур одних і тих же місць, що може свідчити про однакові кліматичні умови, рівень води, постійну наявність об'єктів полювання. Це ж стосується і ще пізнішої свідерської культури (поч. IX – поч. VIII тис. р. до н. е.). Сліди проживання населення того часу виявлені біля м. Березного, Великого Мидська, Малої Осниці, Черська, Гулівки, Лютинська, Невіра, Нобеля, Сенчиць, Рознич, Залухова, Хабарища, Лютки (біля річок Вижівка, Прип'ять, Стохід, Веселуха (с. Кухітська Воля), Случ, Стир, Горинь) та Власовці I, II, Мотоль над Піною та Ясельдою.

В 1995 р. автором біля с. Лютка Старовижівського р-ну Волинської обл. на мисові, що входить в східну частину оз. Луки і має площу 30 x 65 м, а висоту над рівнем води в озері 1 м проведено розкопки. Стратиграфія ґрунту тут є така: 15 см – гумус, 15 см – підґрунтя. Із 100 знайдених тут кременів – 33 пластини, 13 з додатковою обробкою, 24 різці, але лише 2 скребки, 1 сокирка, що, напевне, вказує на особливості господарства цього колективу. Він проживав тут, як гадаємо, в легкій літній споруді, що не заглиблювалася в ґрунт (вуглики від вогнища зафіксовано в північно-західній його частині). Діаметр її міг дорівнювати 8 м. Підчовнуваті нуклеуси (11 екз.) знайдено, переважно, в північній частині. Чотири наконечники

ЛІТЕРАТУРА

<p>Козак Д. Н.
 1992 <i>Етнокультурна історія Волині</i>, Київ.
 1984 <i>Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі</i>, Київ.</p> <p>Кучінко М. М.
 1996 <i>Давньоруське городище Вал у Надстир'ї</i>, Луцьк.</p> | <p>1993 <i>Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX-XIV століттях</i>, Луцьк.
 1994 <i>Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині</i>, Луцьк.</p> <p>Охріменко Г. В.
 1993 <i>Неоліт Волині</i>, Луцьк.</p> |
|--|---|

SERHIJ DMYTROWYCZ PANYSZKO

PROBLEMY OCHRONY I BADAŃ ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH OBWODU WOŁYŃSKIEGO

Na terytorium obwodu wołyńskiego, w wyniku wieloletnich prac rozpoczętych w XIX w. przez ukraińskich i polskich archeologów, zarejestrowano prawie 1,5 tysiąca stanowisk archeologicznych, na części których przeprowadzono badania wykopaliskowe. W latach dwudziestych i trzydziestych pracowali tu A. Cynkałowski i J. Fitzke. Po drugiej wojnie światowej pracowały tu wielkie ekspedycje Instytutu Archeologii Akademii Nauk Ukrainy, Instytutu Pedagogicznego (obecnie Wołyńskiego Państwowego Uniwersytetu) w Łucku, Wołyń-

skiego Muzeum Krajoznawczego oraz szeregu instytucji naukowych Rosji.

Oprócz badań powierzchniowych i stacjonarnych, ważnym zagadnieniem jest sprawa ochrony zabytków w terenie, oparta o stale aktualizowane ustawodawstwo Ukrainy. Obowiązki państwowego organu konserwatorskiego w obwodzie pełni Dział Ochrony Zabytków Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego.

Muzeum Krajoznawcze w Łucku

пляр зберігається у організації, що відповідає за охорону пам'ятки, другий – у районному (міському) відділі культури, третій – у секторі археології відділу охорони пам'яток. Виконання умов охоронних зобов'язань постійно контролюється працівниками сектору. У випадку їх порушень керівником установ чи організацій, а також приватними особами, спочатку їх попереджується про недопустимість порушень, а якщо це не діє то притягується до відповідальності. Періодично обстежується технічний стан пам'яток археології, про що складаються відповідні акти. Такий акт фіксує стан пам'ятки і підлягає поновленню один раз на п'ять років, а у випадку значної зміни стану пам'ятки – невідкладно. Для складання акту залучаються спеціалісти (археологи, історики, архітектори, мистецтвознавці) у залежності від пам'ятки.

На взятих на облік і під державну охорону пам'яток археології встановлюються охоронні знаки (дошки), що містять коротку характеристику про пам'ятку з вказівкою на те, що пам'ятка охороняється державою. Охоронні знаки на пам'ятки археології встановлюють державні органи охорони пам'яток за зразками, що затверджені Міністерством культури України.

Фінансування робіт на пам'ятках археології (досліджень) здійснюється як за рахунок коштів державного бюджету, так і за рахунок коштів організацій та підприємств, на балансі яких стоїть пам'ятка. У випадку проведення дорожніх, меліоративних та інших будівельних робіт, що можуть створити загрозу для пам'ятки археології фінансування її дослідження проводиться за рахунок замовника робіт.

Всі археологічні дослідження на території області проводяться тільки при наявності Відкритого листа, що видається Інститутом археології НАН України. Відкритий лист обов'язково реєструється у місцевій Раді (по місцю проведення робіт) та у обласному управлінні культури.

Сектором археології ведеться робота по складанню карт-схем розміщення пам'яток на території області і окремих районів. Вони є важливим документом по забезпеченню збереженості пам'яток.

Підприємства, організації та установи у випадку виявлення у процесі робіт археологічних об'єктів, що мають історичну, культурну та іншу цінність, повідомляють про це у сектор археології (свіжий прик-

лад – поховання культури кулястих амфор у с. Оздів Луцького району).

У відповідності до ст. 44 Закону *Про охорону та використання пам'яток історії та культури* особи, що винні у невиконанні правил охорони, використання, обліку і реставрації пам'яток археології, порушенні режиму зон їх охорони, а також у інших порушеннях законодавства про охорону і використання пам'яток археології несуть кримінальну, адміністративну або іншу відповідальність у відповідності до діючого законодавства України.

Окрім сектору археології відділу охорони пам'яток Волинського краєзнавчого музею, що представляє державні органи пам'яток активна робота по дослідженню археологічних пам'яток Волині ведеться кафедрою археології та джерелознавства Волинського держуніверситету ім. Л. Українки (завідуючий кафедрою – М. М. Кучінко). Окрім власне дослідницької роботи (експедиції) кафедра проводить підготовку спеціалістів-археологів. Відзначимо і активну видавничу діяльність М. М. Кучінка, який за останні роки публікував ряд узагальнюючих праць по археології регіону, у тому числі і довідники по археологічним пам'яткам Волині.

На сьогоднішній день Волинська область має власну регіональну археологічну школу, місцеві науковці досліджують різні періоди. Це Г. В. Охріменко (неоліт), В. Шкоропад (залізний вік), М. М. Кучінко та С. Д. Панишко (давньоруський час). Окрім цього пам'ятники Волині досліджує ряд науковців з-поза меж області. Серед них Д. Н. Козак, що вивчає ранньослов'янські пам'ятки, а також ряд інших науковців.

Основною проблемою у дослідженні археологічних пам'яток на території області на сьогоднішній день є брак коштів. Бюджет не в змозі виділити кошти на дослідження пам'яток, що руйнуються природними факторами. В той же час і різноманітні будівельні організації, що руйнують пам'ятки, через недосконалість законодавства часто ігнорують виділення коштів на дослідження археологічних пам'яток.

У той же час, дивлячись на великі труднощі волинська археологія має і вагомі здобутки. Матеріали, що були отримані при дослідженні пам'яток Волині послужили основою при написанні ряду узагальнюючих праць Д. Н. Козака, М. М. Кучінка, Г. В. Охріменка.

Масштаби досліджень зменшились, хоча деякі експедиції діють і понині. Це експедиції під керівництвом М. М. Кучінка, що досліджує Перемиль та Луцьк, С. Д. Панишка (Угровськ, Камінь-Каширський, Ветли), Ю. М. Мазурика та В. М. Коноплі (розвідки).

У другій половині 90-х років у зв'язку з підготовкою видання тому *Зводу пам'яток історії та культури України по Волинській області* тут були проведені великі розвідкові роботи з метою виявлення нових пам'яток археології та обстеження вже відомих. У ході цих робіт було обстежено близько 1 тис. об'єктів. Слід відзначити нерівномірність обстеження окремих районів. Так, якщо у Луцькому, Рожищенському, Ківерцівському, Володимир-Волинському районах було обстежено сотні пам'яток археології, то у поліських районах, особливо у Камінь-Каширському та Ратнівському цей показник набагато нижчий.

Слід окремо відзначити низьку ступінь обстеження правого берегу Західного Бугу, оскільки ця територія знаходиться у прикордонній зоні. Невеликі роботи проводились тут В. Івановським та С. Панишком. Дані про ряд пам'яток, що знаходяться на березі Західного Бугу як правило обмежуються результатами їх досліджень у 20-30-ті роки ХХ ст.

Таким чином завдяки проведеним роботам на території Волинської області виявлена велика кількість пам'яток археології, частина з яких поглиблено досліджена. Важливим завданням є їх охорона та використання, що здійснюється у відповідності до діючого законодавства України.

Основним документом, що регулює пам'ятоохоронну діяльність є закон *Про охорону та використання пам'яток історії та культури*, що був прийнятий ще у 1976 р. У відповідності до цього закону ще до 1991 року було розроблено ряд положень, постанов та інструкцій по питаннях охорони пам'яток. Ця робота продовжується і після здобуття Україною незалежності.

До пам'яток археології на території області відносяться поселення, городища, давні міста, залишки ліній оборонних споруд, залишки виробничої діяльності, могили, культові споруди, що існували до ХVIII ст. Слід відзначити, що у останній час значно зріс інтерес як широкої громадськості так і науковців до пам'яток археології пізнього, козацького періоду. Оскільки в цей час Волинь входила до складу Польщі, тут відкривається широке поле для співробітництва між українськими та польськими археологами.

Державним органом охорони пам'яток історії та культури на території області є управління культури облдержадміністрації, згідно з розпорядженням якого сектор археології відділу охорони пам'яток Волинського краєзнавчого музею здійснює пам'ятоохоронну діяльність. У секторі є списки пам'яток архео-

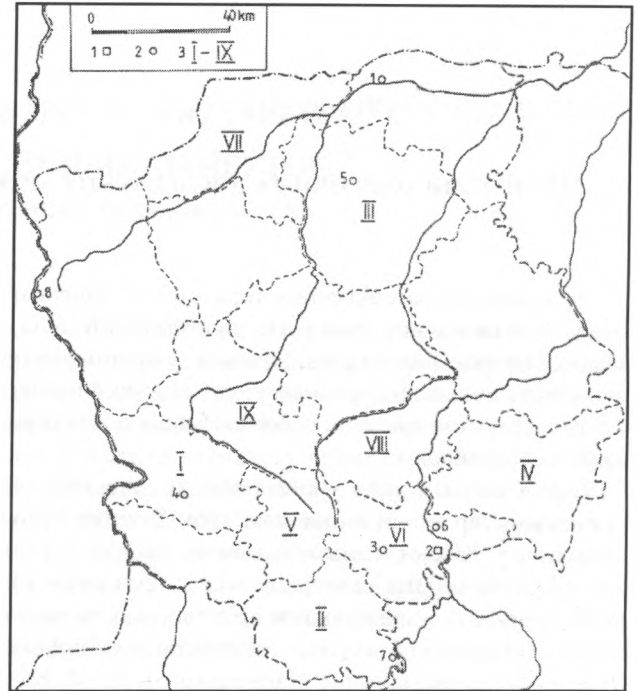

Рис. 1. Важливі археологічні розкопки і поверхневі дослідження у Волинській області в роках 1992-1995. 1 – неолітичні і енеолітичні стоянки; 2 – середньовічні стоянки; 3 – райони охоплені поверхневими дослідженнями. Najważniejsze archeologiczne badania wykopaliskowe i powierzchniowe w województwie wołyńskim w latach 1992-1995. Legenda: 1 – stanowiska neolityczne i eneolityczne; 2 – stanowiska średniowieczne; 3 – rejony objęte badaniami powierzchniowym.

Перелік стоянок (Wykaz stanowisk): 1 – Ветлі, 2 – Голишів, 3 – Городок, 4 – Зимне, 5 – Камінь-Каширський, 6 – Луцьк, 7 – Перемиль, 8 – Угровськ; перелік районів (wykaz rejonów): I – Володимир-Волинський, II – Горохівський, III – Камінь-Каширський, IV – Ківерцівський, V – Локачинський, VI – Луцький, VII – Ратнівський, VIII – Рожищенський, IX – Турійський (рис. В. Зелінські).

логії, що взяті на облік та під охорону держави рішенням облвиконкому, копії рішень місцевих Рад про встановлення охоронних зон пам'яток. У зону охорони пам'яток включається: охоронна зона, зона регулювання забудови, зона природного ландшафту, що охороняється.

Якщо пам'ятка археології по якихось причинах знищена, то вона знімається з під охорони держави. Основою для цього служать акти технічного стану пам'яток, що підписуються членами відповідної комісії, фотографії загального вигляду пам'ятки, вкопировка з генплану і т. ін. У випадку археологічних досліджень пам'ятки у її паспорт вносяться відповідні доповнення. На кожний пам'ятник, що знаходиться під охороною держави складається охоронне зобов'язання у трьох екземплярах. Перший екзем-

СЕРГІЙ ДМИТРОВИЧ ПАНИШКО

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Археологічні дослідження території Волинської області розпочались давно. На сьогоднішній день, завдяки наполегливій праці багатьох поколінь українських та польських археологів тут відомо близько 1,5 тис. пам'яток археології, багато з яких досліджувались стаціонарно.

Перші значні успіхи у виявленні, дослідженні та пропаганді археологічних пам'яток Волині були досягнуті у ХІХ ст. Слід відзначити, що вже у той час існувала плідна співпраця між польськими та російськими та українськими археологами та істориками. Наприклад, завдяки консультаціям Зоріана Доленгі-Ходаківського (А. Чарноцького), М. М. Карамзін локалізував Червен.

Широкі археологічні дослідження на Волині у 20-30 рр. ХХ ст. проводили польські науковці. Серед них виділяються дві постаті – О. Цинкаловський та Я. Фіцке. Перший з них провів ґрунтові розвідки на території всього Волинського воєводства. Результатом цих робіт була узагальнююча праця, що була видана у Польщі у 60-х роках. Слід відзначити, що окрім археологічних пам'яток О. Цинкаловського цікавили і інші, зокрема, історичні.

Я. Фіцке, будучи хранителем фондів Волинського музею у Луцьку окрім широких археологічних розвідок здійснив поглиблене вивчення ряду пам'яток. Причому, він досліджував пам'ятки різних епох. На жаль, трагічна смерть рано обірвала життя цього талановитого дослідника і багато отриманих ним матеріалів не використовувались у науковому обігу. У наш час деякі відкриття Я. Фіцке робляться по новому (наприклад, перші земляні укріплення Луцького замку). Ці приклади свідчать, наскільки важливою є спадщина польських археологів 20-30-х років для сучасної волинської археології. Тим більше, що багато пам'яток археології, які досліджувались у той період, нині вже не існують і тогочасні публікації є одним джерелом для їх вивчення.

Після закінчення другої світової війни вивчення археологічних пам'яток Волині продовжувалось в основному українськими науковцями. Тут працювали експедиції Інституту археології НА України, Луцького педінституту (нині Волинського держуніверситету), Волинського краєзнавчого музею, ряду наукових установ Росії. На жаль, контакти з польськими археологами у цей період були зведені до мінімуму. Однак, публікації археологічних матеріалів, що були

отримані на пам'ятках Волині систематично використовувались польськими науковцями, і навпаки – польські матеріали – українськими. Певний поштовх польсько-українським контактам у галузі археології надала дискусія про належність Червенських градів.

На протязі останніх десятиліть інтенсивність археологічних досліджень на Волині постійно зростала. Це пов'язувалось із систематичним зростанням фінансування робіт з боку Волинської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, а з кінця 80-х років державним бюджетом. Найбільша інтенсивність археологічних досліджень на Волині припадає на початок 90-х років. Так, протягом 1992-1993 рр. на території області працювало 6 археологічних експедицій, з них 5 при Волинському краєзнавчому музеї. Охарактеризуємо їх.

1. Ранньослов'янська експедиція (начальник Козак Д. Н.) проводила стаціонарні дослідження у с. Городок Луцького р-ну.

2. Південно-Волинська експедиція (начальник Мазурик Ю. М.), що проводила розвідки на території Горохівського р-ну, де було виявлено 99 пам'яток археології.

3. Неолітична експедиція (начальник Охріменко Г. В.), що проводила розкопки в с. Голишів Луцького р-ну та розвідки на території області.

4. Розвідкова експедиція (начальник Конопля В. М.), що проводила розкопки на території Ківерцівського, Локачинського та Луцького районів. Експедицією було виявлено 233 пам'ятки.

5. Спільна експедиція Волинського краєзнавчого музею та науково-дослідного археологічного центру *Архе* (начальник Гавритухін І. О.), що проводила розкопки в с. Зимне Володимир-Волинського р-ну.

6. Рятувально-розвідкова археологічна експедиція науково-методичного відділу пам'яток культури при Національному музеї історії України (начальник Бітковська Т. Л.), що проводила суцільні поквдратні розвідки на території Турійського р-ну. Тоді експедиція обстежила території де виявлено 111 пам'яток історії і археології.

7. Давньоруська археологічна експедиція (начальник Панишко С. Д.), що досліджувала давньоруське городище у м. Камені-Каширському.

На жаль, починаючи з 1994 р. фінансування археологічних досліджень на території області було припинене, що не могло не позначитись на цій роботі.

„WSPÓLNE KORZENIE – WSPÓLNA PRZYSZŁOŚĆ”

„СПІЛЬНЕ КОРИННЯ – СПІЛЬНЕ МАЙБУТНЕ”

POLSKO-UKRAIŃSKA KONFERENCJA TRANSGRANICZNA

W dniach 6-10 IX 1996 r. odbyła się archeologiczna konferencja transgraniczna, której miejscem obrad były kolejno Chełm, Hrubieszów, Włodzimierz Wołyński, Łuck i Pulmo nad Świtezia. Konferencja, zorganizowana przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie i Katedrę Archeologii UMCS, była wynikiem wygranego międzynarodowego konkursu na program związany z Europejskimi Dniami Dziedzictwa¹. Streszczenia referatów polskich, wygłoszonych w Łucku, ukazały się w trzecim zeszytcie „Lubelszczyzny”, piśmie nieperiodycznym Regionalnego Ośrodka, redagowanym przez jego Dyrektora mgra Jacka Serafinowicza.²

Pełne teksty referatów polskich i wygłoszonych w Hrubieszowie ukraińskich, w pełni przygotowane już do wydania, miały wyjść w kolejnym czwartym zeszycie „Lubelszczyzny”, który z powodu braku funduszy niestety do dziś się nie ukazał. Za zgodą Redakcji tego pisma mamy możliwość ich druku na łamach „Archeologii Polski Środkowowschodniej”.

¹ Por. A. Zakościelna: Polsko-ukraińska archeologiczna konferencja transgraniczna „Wspólne korzenie – wspólna przyszłość”, APŚ, t. 2: 1997, s. 390-391.

² „Lubelszczyzna”, [R. 2:] 1996, nr 2, s. 211-227. Por. J. Serafinowicz: Od Redakcji, tamże, s. 3; A. Rozwałka, rec.: „Lubelszczyzna”, Nr 1/96 (2), Nr 2/96 (3), Lublin 1996, APŚ, t. 1: 1996, s. 338.

Warto wspomnieć, że zadeklarowana na konferencji współpraca naukowa między instytucjami naukowymi Wołynia i Lubelszczyzny znalazła swój wyraz w organizacji wspólnych dalszych konferencji, jak m.in. „Epoka kamienia i brązu pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego” (Lublin 1998)³, „Mynule i sučasne Wołyni: Oleksandr Cynkałowśkyj i Wołyń” (Włodzimierz 1998)⁴, „Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka” (Zamość 2000)⁵, a zwłaszcza wspólnymi wykopaliskami w Zimnem, rej. Włodzimierz, w 1997 r.⁶

³ Por. H. Taras: Epoka kamienia i brązu pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego. Konferencja Transgraniczna, Lublin-Mińsk. 29 sierpnia - 2 września 1997 r., APŚ, t. 3: 1998, s. 326.

⁴ *Mynule i sučasne Wołyni: Oleksandr Cynkałowśkyj i Wołyń, Materiały IX naukovoї istoryko-krajeznawčoї miżnarodnoї konferencii 20-23 siēnja 1998 roku*, Łuck 1998, 296 s. Por. B. Bargiel: Przeszłość i współczesność Wołynia, APŚ, t. 4: 1999, s. 268-269.

⁵ *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa*, Zamość 2000, 184 s.

⁶ Por. m.in. A. Bronicki: Zimne, rejon Włodzimierz Wołyński – wyżynna osada neolityczna w świetle najnowszych wykopalisk. Wyniki wstępnej analizy źródeł pozakrzemiennych [w:] *Mynule i sučasne Wołyni*, s. 87-93; A. Zakościelna: Materiały krzemienne z badań weryfikacyjno-sondażowych na stanowisku „Grodzisko” w Zimnem, rej. Włodzimierz Wołyński w 1997 r., tamże, s. 101-107; A. Bronicki, H. Ochrimenko, A. Zakościelna: Badania weryfikacyjno-sondażowe wyżynnej osady neolitycznej na stanowisku „Grodzisko” w Zimnem, rej. Włodzimierz Wołyński (Ukraina), APŚ, t. 3: 1998, s. 12-29.

REDAKCJA

starszą fazę rozwojową kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej¹⁵. Kolekcja naczyń łączy cechy KW-LCM i fazy wczesnorzeszowskiej kultury malickiej z pewnymi elementami typowymi jeszcze dla etapu późnoklasycznego tej kultury, a ornament malowany białą farbą wydaje się być spadkiem po nadcisańskiej grupie Tiszpolgár-Csöszhalom-Oborin¹⁶. W połączeniu z krzemieniarstwem prezentującym koneksje trypolskie w postaci retuszu rynienkowatego, materiały z Hołyszowa dają obraz bardzo złożonej genezy eneolitycznej KW-LCM.

M. Pełszczyżyn zaprezentował także rezultaty badań I. Swiesznikowa i własnych w Kostiańcu¹⁷ oraz J. Zacharuka i własnych w Listwinie¹⁸ na osadach późnej fazy kultury trypolskiej. Opracowania materiałów krzemienianych z Listwina dokonał W. Konopla, który przedstawił również opracowania składów wiórów krzemienianych z Szystowa i Ilkowyc, sugerując ich przynależność do kultury pucharów lejkowatych.

Sprawozdania z nowszych badań reprezentuje artykuł W. Konopli, który na 16 tablicach publikuje powierzchniowy zbiór materiałów kultury janisławickiej z Nosaczewyc, Domasziwa, Żurawyc, Kłobuczyna i Suśka. Na tym ostatnim stanowisku stwierdził również zabytki kultury komornickiej. Wraz z H. Ochrimenką opisał materiały z osady neolitycznej kultury wołyńskiej z Obołonia, zaś z S. Żewuśkim z osady kultury malickiej w Torczynie-Zamczysko.

Nowe stanowiska kultury amfor kulistych – groby z Towpyżyna i Ozdiwa oraz ziemiankę z Perespownicy – przedstawili J. Malejew, J. Mazuryk, S. Panyszko i S. Terśkyj.

Wyniki mikroregionalnych badań osadniczych w postaci mapy stanowisk Kultury amfor kulistych i trypolskiej w dorzeczu środkowego Horynia opublikował O. Pozichowskyj, uzupełniając wcześniejsze odkrycia I. Swiesznikowa i M. Pełszczyżyna. Ten ostatni autor zaprezentował materiały grupy gródecko-zdołbickiej kultury Chłopice-Vesele¹⁹ na przykładzie Choriwa I-IV i Chrynyków. W. Iwanowskyj, W. Konopla, I. Michalczyżyn i W. Filewicz przedstawili sytuację osadniczą

okolic Jasturbycz na Małym Polesiu, D. Kozak i W. Iwanowskyj stanowiska kultury wielbarskiej odkryte wzdłuż rzeki Czernoguzki, lewego dopływu Styru, a J. Onyszczuk kultury czerniachowskiej i jej związki z kulturą wielbarską w górnym dorzeczu Ikwy.

Nieznane wcześniej zabytki ze zbiorów muzealnych opracowali W. Konopla – skarb sierpów krzemienianych w naczyniu kultury mogilańskiej z Zelenoho Haju oraz J. Mazuryk – połowiecki kocioł z Włodzimierza, uniikalny na obszarze na zachód od Dniepru.

W pozostałych artykułach przedstawiono wyniki badań grodów wczesnośredniowiecznych: R. Czajka i P. Dowhań w Łystwynie w dorzeczu środkowego Horynia (oraz uzyskane z grodziska prześliki z łupku i gliny, osetki i okrągłe brzytwy z centralnie umieszczonym kwadratowym otworem²⁰, kamienie szlifierskie oraz kamienne naczynia – tygle); M. Fyłtyczuk omówił wyniki i perspektywy badań kompleksu grodowego Plisneska w Podhorcach; W. Oprysk opublikował materiały z badań osady w Chrinnikach w rejonie źródeł Styru, a R. Czajka rezultaty prac M. Pełszczyżyna (z 1972 r.?) w Łozach nad górnym Horyniem²¹. Tematykę wczesnego średniowiecza zamyka artykuł L. Wojtowycza o podstawach etnoterytorialnych tworzenia się księstw udzielnych Ziemi Wołyńskiej²².

Sygnalizowane wydawnictwo, dzięki publikacjom nieogłoszonych wcześniej w pełni ale i nowszych źródeł (w wielkiej mierze z archiwum M. Pełszczyżyna [1933-1999] i W. Konopli), zyska sobie trwałą pozycję w warsztacie archeologów zajmujących się zagadnieniami polsko-ukraińskiego pogranicza – południowego Polesia, Wołynia i Podola zachodniego. Ogłoszenie ich ułatwi zainteresowanym prowadzenie dyskusji w wypadku kilku spornych problemów. Autorzy tomu, uczniowie – byli aspiranci i doktoranci, współpracownicy i przyjaciele, wszyscy dużo młodszy od I. Swiesznikowa, co najmniej o jedno, większość o ponad dwa pokolenia, wykazali, że wiele jego prac pozostanie na stałe w kręgu zainteresowania archeologów pracujących na terenie Ukrainy Zachodniej, tak jak stale wykorzystywane są w pracach archeologów polskich.

Inicjatorom, Redaktorom i Autorom gratulując nowego czasopisma życzymy, by razem z „Materiałami i dosлідzennjami z archeolohii Prykarpattja i Wołyni” i „Studiami Archaeologica”, systematycznie prezentowało wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Wołyniu i Podolu.

¹⁵ tamże, s. 262.

¹⁶ S. Kadrow, A. Zakościelna, An Outline of the Evolution of Dniebian Cultures in Małopolska and Western Ukraine, Baltic, vol. 9, w druku.

¹⁷ Por. J. Jastrzębski: *Kultura Cucuteni-Trypole i jej osadnictwo na Wyżynie Lubelskiej*, Lublin 1989, s. 120-121.

¹⁸ Por. T. G. Movša: *Pozdnyj etap trypolskoj kultury*, [w:] *Archeologija Ukraïnskoj SSR*, t. 1, Kiew 1985, s. 225; S. Jastrzębski, tamże, s. 122-123.

¹⁹ W nowszej literaturze wczesna faza kultury mierzanowickiej, por. S. Kadrow, J. Machnik: *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, 1997, s. 139-143.

²⁰ Por. W. Hensel: *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa 1987, s. 344.

²¹ Por. wzmianka O. Ratyč: *Drevnioruśki archeolohični pam'jatky na terytorii zachidnych oblastej URSR*, Kyïv 1957, 81.

²² Por. M. Kučinko: *Istorično-kulturnyj rozvytok zachidnoho Pobuż'ja w IX-XIV stolittjach*, Łuць 1993, s. 94-113.

ANNA ZAKOŚCIELNA, JAN GURBA

**WOŁYNO-PODILSKI ARCHEOLOHIČNI STUDIŃ. PAM'JATI I. K. SVEŠNIKOVA (1915-1995),
RED. V. KONOPLJA, B. ČAJKOVŠKYJ, T. 1, LVIV 1998, 299 s.**

W latach ostatnich społeczność archeologów Ukrainy Zachodniej uczciła rocznice urodzin lub początku działalności naukowej kilku badaczy, zorganizowaniem konferencji naukowych i wydaniem poświęconych im tomów prac zbiorowych. I tak 90-lecie urodzin Marcjana Śmiszki (1900-1981) obchodzono w 1990 r.¹ Jarosławowi Pasternakowi (1892-1969) poświęcono tom w 100 rocznicę urodzin². Przygotowywane w 1995 r. uroczystości na 80-te urodziny³ Igora Swiesznikowa (1915-1995)⁴ organizatorzy zmuszeni byli przekształcić w sesję poświęconą jego pamięci.

W 1998 r. uczczono 100-lecie urodzin Aleksandra Cynkałowskiego (1898-1983)⁵ i 80-ą rocznicę urodzin Ołeksandra Czernysza (1918-1993)⁶. W tym samym roku wydano tom prac z okazji 50-lecia pracy naukowej Łarysy Kruszelnickiej⁷, a w ubiegłym roku poświęcony Jonowi Wynokurovi z okazji 70-tej rocznicy urodzin⁸.

„Wołyno-Podilski Archeolohični StudiŃ”, których tom pierwszy poświęcony został I. Swiesznikowowi, jest wspólnym czasopismem Lwowskiego Muzeum Historycznego i Centrum Ratowniczej Służby Archeologicznej Instytutu Archeologii NAN Ukrainy. Poza wstępem od Redakcji, w którym nakreślono sylwetkę naukową I. Swiesznikowa i zestawioną przez J. Malejewa Bibliografią jego prac, zawierającą 170 pozycji z lat 1949-1998, tom mieści 25 artykułów – opracowań materiałowych i sprawozdań z prac terenowych – przede wszystkim

z obwodów wołyńskiego, rówieńskiego i lwowskiego – pióra 23 autorów ze Lwowa, Kijowa, Łucka, Równego i Ostroga. Rozpoczyna je jedna z ostatnich prac samego I. Swiesznikowa, poświęcona ceramicznym figurkom kultowym kultury holihradzkiej wyobrażającym ludzi i – unikatowej – lwa. Twórczość naukowa I. Swiesznikowa nie zamykała się w przedziale wąskich specjalności. Należał do ostatniego już pokolenia archeologów, zajmujących się całością pradziejów, średniowieczem i archeologią czasów nowożytnych⁹. Szczególnie dużo wniósł do poznania eneolitu i starszej epoki brązu¹⁰, wczesnego średniowiecz Rusi Kijowskiej, zwłaszcza Zwenihrodu oraz dziejów Kozaczyzny XVII-wiecznej, a szczególnie bitwy pod Beresteczkiem¹¹.

Również autorzy prac zamieszczonych w prezentowanym tomie poruszają szeroką tematykę pradziejów Ukrainy Zachodniej od mezolitu po wczesne średniowiecze. Cezurę tę przekroczyli J. Liniowa, sygnalizująca udział członków Kijowskiego Towarzystwa Historycznego im. kronikarza Nestora w badaniach Wołynia oraz J. Malejew przypominający działalność Gotfryda Ossowskiego (1835-1897) na Ukrainie¹².

Przeważającą większość tomu zajmują opracowania materiałów, które już weszły do literatury na podstawie tymczasowych doniesień, jak i ze stanowisk badanych po 1985 r. Pozostałe, to sprawozdania z prac terenowych oraz podsumowania badań problemowych.

Na szczególną uwagę zasługują publikacje seriiabytków z badań dawniejszych, a przede wszystkim M. Pełeszczyszyna wyniki własnych wykopalisk na osadzie i cmentarzysku kultury „lendzielskiej”¹³ w Hołyszowie¹⁴. Jest to unikatowe stanowisko reprezentujące naj-

¹ „Novi materiały z archeolohii Prykarpattja i Wołyni”, Lviv 1992; „Materiały i doslidžennja z archeolohii Prykarpattja i Wołyni” [dalej MDAPV], vyp. 6, Lviv 1995. Por. J. Gurba, A. Kokowski: Działalność naukowa Marcjana Śmiszki w okresie przed drugą wojną światową. [w:] *Spotkania polsko-ukraińskie*, Lublin 1992, s. 87-94.

² „Studia Archaeologica”, t. 1: Lviv 1993.

³ Ihor Kuryłowycz Svešnikov. Do 80-riččja vid dnja narodžennja, Rivne 1995.

⁴ Por. J. Gurba, J. Malejew, Igor Kuryłowicz Swiesznikow, *Spr. Arch.*, t. 47: 1995, s. 323-325.

⁵ Mynule i sučasne Wołyni: Ołeksandr Cynkałovskij i Wołyn. Materiały IX naukoivoi istoriko-krajeznawčoi mižnarodnoi Konferencii, Łuck 1998. Por. B. Bargiel: Konferencja „Przeszłość i współczesność Wołynia”, APŚ, t. 4: 1999, s. 268-269.

⁶ Postati ukraińskoї archeolohii. MDAPV, vyp. 7: 1998. Por. omówienie: A. Zakościelna, J. Gurba w tym tomie.

⁷ Zbirnyk prac i materialiv na pošanu Łarysy Ivanivny Krušelnyćkoi, Lviv 1998.

⁸ S. K. Humeniuk: Ion Srulevič Vynokur. Bibliohrafičnyj pokazčyk, Chmelnyćkij 1989; Zbirnyk naukoivych prac na pošanu Iona Izrailevyča Vynokura, Kam'jancë-Podilskij 2000.

⁹ L. Mackevyj: Bohatohrannist' talantu Ihorja Svešnikova, MDAPV, vyp. 7: 1998, s. 53-54.

¹⁰ N. Merpert: Bronzovyj vik u tvorčosti Ihorja Svešnikova, tamże, s. 55-56.

¹¹ L. Mackevyj, tamże.

¹² Por. Ł. Krušelnyćka, M. Bandrivskij: Archeolohični roskopy A. Kirkora i H. Osovskoho na Ternopilščyni 70-90 rr. XIX st. Tamże, s. 73-75; M. Sochaćkyj: Z žyttja i tvorčoho dorobku archeoloha Hofryda Osovskoho, tamże, s. 75-77.

¹³ W kwestii obecności na Wołyniu kultury lendzielskiej – por. A. Zakościelna, J. Gurba: Z problematyki kultury malickiej na Wyżynie Lubelsko-Wołyńskiej, APŚ, t. 2, s. 208.

¹⁴ Por. (podajemy tu odnośniki do, przede wszystkim, syntez nie uwzględnionych w wymienionych artykułach) V. O. Kruc: Etnokulturnyj skład naselennja Ukrainy, t. 1, Kyiv 1997, s. 263.

i na Ukrainie, wydawnictwach. Ich, wydawałoby się obecnie, przestarzałe, nieaktualne poglądy, mogą po latach okazać się ważnymi etapami w poznawaniu najdawniejszej przeszłości tej części Europy. Rozwijająca się w ostatnich latach coraz bardziej współpraca między archeologami Polski i Ukrainy zachodniej⁶³ szczyci się

⁶³ Por.: V. Cyhyłyk, Spilna ukraińsko-polska archeoohična ekspedycja, „Studia Archaeologica”, nr 1, 1993, s. 87; V. Cyhyłyk, J. Machnik, Pierwsze wspólne polsko-ukraińskie archeologiczne badania terenowe międzyrzecza Sanu i Dniestru, AAC, t. 32: 1994, s. 205-213; A. Bronicki, H. Ochrimenko, A. Zakościelna, Badania weryfikacyjno-sondazowe wyżynnej osady neolitycznej na stanowisku „Grodzisko”

dawnymi tradycjami. Prof. Tadeusz Sulimirski, wspominając czasy międzywojennego dwudziestolecia, podkreślał, że oba lwowskie ośrodki archeologiczne – polski i ukraiński, zgodnie ze sobą współdziałały⁶⁴. Dziś współpraca ta wymaga sięgnięcia do pełni dorobku pozostawionego przez pokolenia dawnych archeologów, czekającego na nowoczesne opracowania.

w Zimnem, rej. Włodzimierz Wołyński (Ukraina), APŚ, t. 3: 1998, s. 12-29; H. Taras (w tym tomie). Wypada tu przypomnieć o niekwestionowanych zasługach Katedry Archeologii UMCS w Lublinie w upowszechnianiu wyników archeologii ukraińskiej.

⁶⁴ T. Sulimirski, *Polska przedhistoryczna*, cz. 1, Londyn 1955, s. 17.

Katedra Archeologii UMCS w Lublinie

(1911-1991) z Instytutu Archeologii AN ZSRR w Leningradzie – ucznia Petra Jefymenki (1884-1969) – zasłużonego badacza paleolitu Ukrainy, zwłaszcza Podniestrza⁴².

Wśród badaczy okresu powojennego w tomie zamieszczono biogramy lub wspomnienia o Juriju Zacharuku (1914-1997)⁴³, Igorze Swiesznikowie (1915-1995)⁴⁴, Wołodymyrze Szełomiancewie-Terśkym (1918-1993)⁴⁵, Konstantynie Berniakowyczu (1919-1983) – uzupełnione spisem 16-u jego najważniejszych publikacji⁴⁶, ale i Mychajle Kłapczuku (1920-1984), studencie archeologii Uniwersytetu Lwowskiego, więzionym w latach 1944-1954 za okupacyjną przynależność do OUN. Po ukończeniu w 1965 r. Instytutu Pedagogicznego w Karagandzie, przygotował rozprawę kandydacką „*Paleolit centralnego Kazachstanu*”⁴⁷, lecz jako były więzień polityczny nie został dopuszczony do obrony w Instytucie Archeologii AN ZSRR w Leningradzie. Po powrocie na Ukrainę prowadził badania powierzchniowe na terenie Pokucia i Opoła.

Wołodymyr Sawycz (1923-1995) dał się poznać jako badacz paleolitu Podola, zwłaszcza stanowisk Kułczywki oraz Lipa I i VI⁴⁸.

Wołodymyr Kanyweć (1927-1972) wszedł do literatury przede wszystkim dzięki pracom nad kulturą wysocką, był zwolennikiem identyfikacji jej z Neurami Herodota.

Witold Aulich (1928-1994) był uznanym specjalistą wczesnego średniowiecza, badaczem Zimnego i Halicza. Załączona do biogramu jego bibliografia z lat 1957-1993 liczy 100 pozycji⁴⁹. Warto w tym miejscu przytoczyć opinię J. Hrycaka, który swą „*Historię Ukrainy...*” poświęcił „pamięci Witolda Aulicha” (s. 2), stwierdzając, że był on człowiekiem „głębokiej wewnętrznej kultury i pozostając polskim patriotą, identyfikował się z Ukrainą i szczerze odczuwał jej cierpienia”⁵⁰.

Mykoła Demedziuk (1932-1995) był geologiem zainteresowanym badaniami nad epoką kamienia.

Trudno rozdzielić prowadzone w ostatnim dwudziestoleciu prace Iriny Pietrownej Rusanowej (1929-1998)⁵¹

i Borysa Tymoszczuka⁵², jednych z najwybitniejszych badaczy nad okresami rzymskim i wczesnośredniowiecznym Ukrainy zachodniej⁵³. Przez wiele lat wspólnie kierowali Słowiańską i Podkarpacką ekspedycjami AN ZSRR.

Wśród biogramów zamieszczonych w omawianym tomie zabrakło wspomnień o zmarłych pracownikach lwowskiego Wydziału Archeologii I. A. NAN Ukrainy, badaczach wczesnego średniowiecza, Iwanie Starczuku (1894-1950)⁵⁴ Oleksiju Ratyczu (1906-1975)⁵⁵ i Romanie Bahriju (1927-1993)⁵⁶.

Ostatnie referaty poświęcone zostały aktualnym jubilatom: B. Tymoszczukowi, obchodzącemu w 1999 r. 80. rocznicę urodzin, Wołodymyrowi Baranowi⁵⁷ i Stepanowi Penjakowi⁵⁸ – w 70. urodziny oraz Łarysie Krušelnyckiej⁵⁹. Wszystkim Jubilatom składamy w imieniu redakcji APŚ najserdeczniejsze gratulacje i życzenia.

W zakończeniu Leonid Mackewyj, obecny kierownik Wydziału Archeologii Instytutu Ukrainoznawstwa im I. Krypiakewycza NAN Ukrainy, przedstawił krótki zarys historii i osiągnięć Wydziału, powołanego przez Prezydium AN USSR w pierwszych miesiącach po zajęciu Lwowa przez Rosjan w 1939 r., jeszcze przed rozwiązaniem TNSz⁶⁰.

Wydaje się, że biogramy i wspomnienia, zwłaszcza o ludziach, których dorobek na wiele lat został wykreślony z nauki i nie doczekał się zamieszczenia w Bibliografii archeologii ukraińskiej⁶¹ (jak W. Hrebieniak, L. Czykalenko, O. Kandyba, J. Polanski, J. Hoffman, J. Szumowskyj, J. Jankowycz, J. Łazar i na pewno wielu innych), uzupełnione winny być wykazem ich publikacji⁶². Jest to konieczne ponieważ część z nich ogłaszana była w nadzwyczaj dziś trudno dostępnych, tak w Polsce, jak

⁴² J. Filip, tamże, s. 443; L. V. Bażenow, tamże, s. 135; H. Mezenceva, tamże, s. 12.

⁴³ J. Filip, tamże, s. 1654; J. Gurba, A. Zakościelna, Jurij M. Zacharuk, APŚ, t. 3:1998, s. 315-317.

⁴⁴ L. V. Bażenow, tamże, s. 341; H. Mezenceva, tamże, s. 52; J. Gurba, J. Malcew, Igor Kiryłowicz Swiesznikow, Spr. Arch., t. 47: 1995, s. 323-325.

⁴⁵ H. Mezenceva, tamże, s. 197.

⁴⁶ J. Filip, tamże, s. 115; H. Mezenceva, tamże, s. 109; P. S. Penjak, Z istorii archeołohičnoj nauki Zakarpattja, „Archeołohija”, 1995, nr. 1, s. 138-141.

⁴⁷ Por. literaturę w: P. I. Borysovskij red., *Paleolit SSSR*, „Archeologija SSSR”, t. 1: 1984, s. 367.

⁴⁸ Por.: H. Mezenceva, tamże, s. 25.

⁴⁹ Por.: J. Filip, tamże, s. 60; H. Mezenceva, tamże, s. 134.

⁵⁰ J. Hrycak, tamże, s. 22.

⁵¹ J. Filip, tamże, s. 1177-1178; L. V. Bażenow, tamże, s. 336; H. Mezenceva, tamże, s. 147; Pam’jati Iriny Petrivny Rusanovij, „Archeołohija”, 1999, nr 1, s. 195.

⁵² J. Filip, tamże, s. 1464; Bażenow, tamże, s. 374; H. Mezenceva, tamże, s. 151; I. O. Gavrituchin, L. P. Michajlina, V. B. Perchevko, K 80-letiju Borisa Anisimoviča Timoščuka, „Rosijskaja Archeologija”, 1999, v. 4, s. 240-241.

⁵³ W. Szymański rec.: I. P. Rusanova. B. A. Timoščuk, *Jazyčeskie svjatišča drevnich Slavjan*, Moskwa 1993, APol., t. 42: 1997, s. 286-301.

⁵⁴ Por.: H. Mezenceva, tamże, s. 150; A. Abramowicz, tamże 129.

⁵⁵ Por.: H. Mezenceva, tamże, s. 189.

⁵⁶ Por.: H. Mezenceva, tamże, s. 161.

⁵⁷ Do 70-riččja Wołodymyra Danyłowycza Barana, „Archeołohija”, 1997, nr 3, s. 155-157.

⁵⁸ Do 70-riččja Stepana Ivanowycza Penjaka, „Archeołohija”, 1997, nr 1, s. 155-156.

⁵⁹ Por.: *Zbirnyk prac i materialiv na pošanu Łarysy Ivanivny Krušelnyčkoj*, Lwiv 1998, 411 s.

⁶⁰ Wg L. Mackewyja (s. 114) w 1940 r., wg Ł. Sławina (25 rokov archeołohičnih doslidzeń Akademii Nauk URSS, „Archeołohija”, t. 1, 1947, s. 69) i M Smiszki (Lvivskij Vidil Instytutu Archeołohii AN URSS v 1944 r., tamże, s. 187) już w 1939 r.

⁶¹ I. G. Šovkopljias, N. G. Dmytrenko, *Archeologija Ukrainkoj SSR. Bibliografičeskij ukazatel 1918-1980*, Kiev 1989.

⁶² Jak to uczyniono w stosunku do represjonowanych uczonych białoruskich (A. V. Iljučik, Pamjaci represavanych archeołogav, „Gistaryčno archeołohičny zbornik”, nr 3, 1994, s. 274-283. Por.: J. Gurba, Archeologia białoruska w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, „Acstern Review”, t. 4: 2000, s. 367-372).

go Towarzystwa Prehistorycznego (dalej PTP). Od 1944 r. na emigracji, wydał w Toronto monumentalne dzieło „Archeologia Ukrainy” (1966)²⁵.

I. Borkovsky, który pozostał w Pradze, był jednym z najwybitniejszych archeologów Czechosłowacji²⁶. Do informacji W. Petchyrycza warto dodać, że prawie cały nakład cytowanego przez niego dzieła Borkovskyego (s. 87) „*Staroslovanské keramika ve středni Evropě*”, wkrótce po wydaniu (Praha 1940), zostało przez Niemców wycofane z księgarń²⁷.

L. Czykalenko, uczeń Fedira Wowka (Fiodora Wołkowa) (1847-1918)²⁸ i uczestnik jego prac na stanowiskach paleolitycznych, był badaczem kultury trypolskiej, ale i autorem pierwszych wykopalisk archeologicznych w Czerwnie-„Czerwieniu”²⁹.

Najmłodszym z wymienionych emigrantów był O. Kandyba – „Olżyc”, pierwszy archeolog, który zajął się kulturą trypolską na Ukrainie zachodniej. Współpracował z I. Borkowskim i L. Czykalenką³⁰. W czasie II wojny działacz Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (dalej OUN), zamordowany został przez Niemców w 1944 r.³¹

Na okres międzywojenny przypada też działalność geologa Jurija Polanskiego (1892-1975), nauczyciela gimnazjum państwowego, kierownika muzeum TNSz., badacza paleolitu³². Był on członkiem komitetu redakcyjnego wydanego w 1937 r. „*Atljasu Ukrainy*” i autorem mapy geologii Ukrainy (k. 2)³³. Należał do PTP. Był obecny na Walnym Zebraniu TNSz. w dn. 14 I 1940 roz-

wiązującym Towarzystwo³⁴. Po wojnie został profesorem na Uniwersytecie w Buenos Aires³⁵.

W tym samym czasie działali Jakub Hoffman (Hofman) (1896-1964), delegat PMA na okręg wołyński, założyciel muzeum w Równem i redaktor „Rocznika Wołyńskiego”³⁶ oraz Jurij Szumowski (1906-?), przedwojenny pracownik PMA, organizator muzeów w Dubnie i Równem³⁷. Na emigracji związał się z Francuskim Instytutem Czarnej Afryki i osiadł w Sudanie. Ostatnim w tej grupie jest Josyp Jankovycz (1878-1955), badacz pradziejów Ukrainy zakarpackiej, zmuszony po wojnie do emigracji na Węgry. W tomie brak wspomnień o O. Cynkałowskim (1898-1983) – jego udziale obok B. Janusza, J. Pasternaka i J. Hofmana w ratownictwie zabytków Wołynia³⁸ – któremu poświęcona była osobna konferencja w 1998 r. w Łucku i Włodzimierzu Wołyńskim³⁹.

W latach międzywojennych działali również Lew Czaczkowski (1865-1933), archeolog-amator, zasłużony dla poznania grodzisk księstwa Halicko-Włodzimierskiego⁴⁰ i Jewzybij Łazar (1904-1940), badacz Bukowiny. W tym czasie rozpoczął działalność naukową Markijan (Marcjan) Smiszko (1900-1981), pracownik Katedry Prehistorii UJK we Lwowie, członek PTP. Razem z polskimi archeologami podpisał w 1935 r. protest przeciw interwencji ministra spraw zagranicznych hitlerowskich Niemiec względem działalności naukowej prof. J. Kostrzewskiego. Był wiele lat kierownikiem lwowskiego Wydziału Instytutu Archeologii, następnie Instytutu Nauk Społecznych AN USRR⁴¹. Także od lat przedwojennych datuje się praca prof. Pawła Borysowskiego

²⁵ O. Cynkałowski, *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa 1961, *passim*; J. Filip, tamże, s. 1009; V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 418-426; V. Petchyrycz, D. Pavliv, M. Fytypčuk, Jaroslav Pasternak i ukraińska archeologia, „*Studia Archaeologica*”, t. 2, 1993, s. 7-11; L. V. Bażenow, tamże, s. 309; H. Mezcencva, tamże, s. 185 n.

²⁶ Por.: W. Hensel, Ivan Borkovskij (1897-1976), *Sl. Ant.*, t. 23: 1976, s. 318; V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 421.

²⁷ K. Jażdżewski, *Pradzieje Europy środkowej*, Wrocław 1981, s. 39.

²⁸ V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 414-416; I. Kryp’jakovyč, tamże, s. 392n; L. V. Bażenow, tamże, s. 151-152.

²⁹ V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 422-423; V. Petchyrycz, M. Fytypčuk, Pierwszy badacz latopisowego Czerwienia – w 110 rocznicę urodzin, *APŚ*, t. 3: 1998, s. 313-214. W omawianym tomie (s. 27, przypis 11) W. Petchyrycz błędnie rozszyfrował nazwisko autora notatki z „Ilustrowanych visti” (R. 1, Kraków 1940, nr 4, s. 16-17). Nie mógł być nim J. Gurba prowadzący badania w Czerwnie dopiero w latach 1974, 1976-1979 (por. J. Gurba, Najnowsze badania archeologiczne w Czerwnie-„Czerwieniu”, [w:] *Trudy pjatogo meždunarodnogo Kongressa slavjanskoj archeologii*, Moskwa 1988, t. 3, vyp. 1a, s. 57-62.

³⁰ K. Majewski, tamże, *passim*; J. Filip, tamże, s. 575; V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 421-422; T. H. Movša, Olch Kandyba (Olżyč) (1907-1944) – archeolog, „*Archeologia*”, 1994, nr 4, s. 146-147.

³¹ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu* (tłumaczenie z j. ukraińskiego), Lublin 2000, s. 222.

³² O. Cynkałowski, tamże, *passim*; V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 419-420;

³³ V. Kubijovič red.: „*Atljas Ukrainy i sumeżnych Kraiń*”, Ukraińskij Wydavnyčyj Instytut, Lviv 1937, 48 s. + 66 kart.

³⁴ A. Antonovyč, Pro 156-j tom Zapysok Naukovocho Tovarystva imeni Ševčenka, jakyj nevyjšov drukom u 1939 roci, *ZNTŠ*, t. 222, 1991, s. 426-434.

³⁵ Ogłoszona tam Estratigrafic, Neotectonice y Geomorfologie dei Pleistocena Pedemontano entre los rias Diamanta y Mendoza (Provincia de Mendoza), „*Revistá de la Asociacion Geologica Argentina*”, t. 17: 1962, zesz. 3-4, s. 127-349, stanowiła wg A. Zierhoffera „prawdziwe wydarzenie w światowej literaturze poświęconej plejstocenowi” (por. „*Czasopismo Geograficzne*”, t. 36: 1965, s. 111-114).

³⁶ A. Abramowicz, tamże, s. 114.

³⁷ Na skutek zniszczenia przez Niemców w czasie Powstania Warszawskiego 100% stanu przedwojennego Archiwum PMA (por.: L. Sawicki: Państwowe Muzeum Archeologiczne (okres międzywojenny, okupacji i lata 1945-1947), *Spr. PMA*, t. 1: 1945/47, [druk:] 1948, s. 7), brak dziś w Muzeum jakiegokolwiek dokumentacji o jego pracy (inf. J. Jaskanisa).

³⁸ V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 422-423; J. Gurba, Ochrona zabytków archeologicznych województwa lubelskiego i wołyńskiego – VI okręg konserwatorski lubelski w latach 1920-1928, [w:] *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, Nauka, Sztuka, Zamość 2000*, s. 159-162.

³⁹ B. Bargieł, Konferencja „Przeszłość i współczesność Wołynia”, *APŚ*, t. 4: 1999, s. 268-269.

⁴⁰ V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 423;

⁴¹ J. Filip, tamże, s. 1328; J. Gurba, A. Kokowski, Działalność naukowa Marcjana Śmiszki w okresie przed II wojną światową, [w:] *Spotkania polsko-ukraińskie*, Lublin 1992, s. 87-94; L. V. Bażenow, tamże, s. 424; H. Mezcencva, tamże, s. 149.

Prezentowany zbiór referatów, przedstawiający oprócz O. Czernysza, sylwetki 35 badaczy regionu karpacko-wołyńskiego¹², został zestawiony w czterech działach: Ołeksandr Czernysz i badacze paleolitu (s. 14-39); Koledzy, przyjaciele, współpracownicy (s. 40-72); U źródeł archeologii Ukrainy zachodniej (s. 73-102) oraz Gratulacje dla Jubilatów (s. 103-113).

Poniższych krótkich informacji o archeologach prezentowanych na konferencji nie utrzymamy w zastosowanej w wydawnictwie kolejności, lecz postaramy się zachować porządek chronologiczny nawiązujący do opracowań J. Kostrzewskiego i A. Abramowicza. Przyjeliśmy jednak dla całości materiału daty graniczne oparte na różnych, wydawałoby się, kryteriach: rok 1921 jako datę ustalenia granicy polsko-radzieckiej oraz 1944, w którym część archeologów z Ukrainy zachodniej zmuszona została do wybrania emigracji, druga zaś, po zakończeniu wojny, mogła wrócić do nauki i pracy.

Ułożoną tak chronologiczną listę archeologów otwierają z jednej strony Adam Kirkor (1818-1886), jeden z pierwszych badaczy Galicji wschodniej¹³ i Gotfryd Ossowski (1835-1897)¹⁴, najwybitniejszy polski archeolog XIX wieku¹⁵, z drugiej – związani z Towarzystwem Archeologicznym Krajoznawczym we Lwowie konserwatorzy: Antoni Schneider (Sneider) (1825-1890), odkrywca zabytków kultury trypolskiej w dorzeczu Dniestru i Prutu, autor nieukończonego dzieła „*Encyklopedia do Krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym*...” (t. 1, Lwów 1871; t. 2, Lwów 1974)¹⁶ oraz Izydor Szaranewycz (Szaraniewicz) (1829-1901), profesor uniwersytetu we Lwowie, badacz kultury wysockiej¹⁷.

Larysa Kruszelnicka przypomniała działalność na polu filologii klasycznej i archeologii Iwana Franki

(1856-1916), członka sekcji archeologicznej TNSz., a od 1902 r. jej wiceprzewodniczącego¹⁸. Ponadto uwzględnieni zostali Rajmund Fridrich Kaindl (1866-1930), badacz pradziejów Bukowiny, zwłaszcza kultury trypolskiej (Koszyłowce, Szypienice), od 1905 r. profesor historii na Uniwersytecie w Czerniowcach, od 1915 r. w Graz w Austrii. Jego zasługi wspomniane przez K. Majewskiego¹⁹ przypomnieli autorzy „*Archeolohični pam'jatky Prykarpattja i Wołyni kam'jannocho viku*”²⁰.

Omawiając działalność Karola Hadaczka (1837-1914), konserwatora zabytków Galicji wschodniej, od 1919 r. profesora Katedry archeologii klasycznej i prehistorii Uniwersytetu lwowskiego²¹, przypomniano również poczynania jego uczniów: Bohdana Janusza (W. Karpowycza) (1887-1930) początkowo pracownika Muzeum TNSz., autora zestawienia „*Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej*” (Lwów 1918), konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu lwowskiego²²; Wołodymyra Hrebeniaka (Grzebieniaka) (1892-1915), świetnie zapowiadającego się badacza kultury wysokiej, strzelca siczowego poległego w 1915 r.²³ oraz Jarosława Pasternaka (1892-1975). Studia i prace tego ostatniego, a także W. Hrebeniaka w Katedrze Antropologii Uniwersytetu Lwowskiego kierowanej przez prof. Jana Czekanowskiego (1882-1966), przypomniał M. Bandriwskyj. Po wojnie J. Pasternak ostatecznie wybrał prehistorię. Należał, wraz z Ivanem Borkovskym (1897-1976), Lewką Czykalenką (1888-1965) i Olehem Kandybą – „Olżycem” (1907-1944), do grupy badaczy, którzy studiowali w Wolnym Uniwersytecie Ukraińskim w Pradze.

Po śmierci K. Hadaczka i W. Hrebeniaka środowisko archeologiczne we Lwowie zaczął odbudowywać i tworzyć Leon Kozłowski (1892-1944), kierownik Katedry Prehistorii od 1921 r. J. Pasternak po powrocie do Polski związał się z TNSz., drugim po Uniwersytecie ośrodkiem archeologicznym we Lwowie. Był dyrektorem muzeum Towarzystwa (1928-1939), prowadził szereg badań terenowych, często w bliskiej współpracy z Tadeuszem Sulimirem (1898-1983)²⁴, których wyniki publikował zarówno w wydawnictwach ukraińskich, zwłaszcza TNSz., jak i polskich. Był członkiem Polskie-

¹² Autorami są: M. Bandrywskyj, R. Berest, V. Cyhytyk, O. Černyš, V. Čornovus, A. Fantuch, S. Fantuch, M. Fytypčuk, R. Hrybovyč, O. Janyčkyj, Ł. Krušelnyčka, B. Krušelnyčkyj, Ł. Kulakowska, L. Mackeyj, O. Mason, N. Merpert, L. Mychajlyna, J. Maško, V. Oprysk, D. Pavliv, M. Peleščyšin, P. Penjak, S. Penjak, V. Petchyryč, I. Popovyč, B. Pryščepa, O. Pryščepa, S. Pyvovarov, O. Smiško, M. Sochačkyj, M. Stefanovyč, O. Sytnik, S. Terškyj, V. Vojnarovskij, I. Voznyj.

¹³ Por.: J. Kostrzewski, tamże, *passim*; M. M. Blombergowa, *Polscy członkowie rosyjskich Towarzystw Archeologicznych 1839-1914*, Wrocław 1988, *passim*; A. Abramowicz, tamże, *passim*; V. Petchyryč, D. Pavliv, *Archeolohija u doslidžennjach členiv NTŠ, ZNTŠ*, t. 222, 1991, s. 412-426.

¹⁴ Por.: J. Kostrzewski, tamże, *passim*; J. Filip, tamże, s. 977; M. M. Blombergowa, tamże, s. 72; A. Abramowicz, tamże, *passim*; M. M. Blombergowa, *Badania archeologiczne Polaków na terytorium imperium rosyjskiego w XIX i początku XX w.*, Łódź 1993, *passim*; L. V. Baženov, tamże, s. 303.

¹⁵ S. Nosek, *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 44.

¹⁶ Por.: K. Majewski, *Studia nad kulturą trypiłską*, „Archeologia”, t. 1, 1947, s. 93-138.

¹⁷ Por.: J. Kostrzewski, tamże, *passim*; A. Abramowicz, tamże, s. 84; L. V. Baženov, tamże, s. 395.

¹⁸ I. Kryp'jakovyč, *Istoryčno-filosofična sekcija NTŠ pid kerivnytvm Mychajła Hruševskoho u 1894-1913 rokach*, ZNTŠ, t. 222, Lviv 1991, s. 392-411.

¹⁹ Por.: K. Majewski, tamże, s. 113, 114, 116.

²⁰ O. Černyš red. *Archeolohični pam'jatky Prykarpattja i Wołyni kam'jannocho viku*, Kyjv 1981, *passim*.

²¹ J. Kostrzewski, tamże, *passim*; W. Antoniewicz, *Dotychczasowy dorobek archeologii Polski*, „Zapiski archeologiczne”, z. 4, 1953, s. 33; J. Filip, tamże, s. 449; A. Abramowicz, tamże, *passim*; V. Petchyryč, D. Pavliv, tamże, s. 414; L. V. Baženov, tamże, s. 158; N. O. Havryljuk red., *Słownik dovidnyk archeolohii*, Kyjv 1996, s. 394.

²² J. Kostrzewski, tamże, *passim*; J. Filip, tamże, s. 551, 1735; A. Abramowicz, tamże, *passim*; I. Kryp'jakovyč, tamże, s. 398; V. Petchyryč, D. Pavliv, tamże, s. 417-418; L. V. Baženov, tamże, s. 426.

²³ J. Kostrzewski, tamże, s. 97, 99; W. Antoniewicz, tamże, s. 34; A. Abramowicz, tamże, s. 84; V. Petchyryč, D. Pavliv, tamże, s. 419.

²⁴ J. Gurba, *Professor Tadeusz Sulimierski (1 IV 1898 - 21 VI 1983)*, „Rocznik Polonijny”, t. 5-8: 1984-1987, s. 356-359.

ANNA ZAKOŚCIELNA, JAN GURBA

**POSTATI UKRAIŃSKOJ ARCHEOLOHIJ,
„MATERIALY I DOSLIDŽENNJA Z ARCHEOLOHIJ PRYKARPATTJA I VOŁYNI”, VYP. 7: 1998, 119 s.**

Znaczny udział w rozwoju archeologii polskiej i ukraińskiej ma ośrodek lwowski. Do zainteresowań prądziejami Galicji wschodniej przyczyniło się przede wszystkim odkrycie posągu tzw. Światowida w 1848 r. oraz wystawa starożytności urządzona w 1861 r. we Lwowie przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich i Muzeum Lubomirskich, stanowiące część Zakładu¹ (choć, jak podkreślił J. Kostrzewski, z niewielką ilością zabytków archeologicznych z Galicji).

Uzyskanie pewnych swobód politycznych w zaborze austriackim po 1868 r., dało większe możliwości rozwoju nauki niż w pozostałych częściach Polski przedrozbiorowej, a Lwów stał się jednym z ważniejszych ośrodków badawczych, m.in. również w zakresie archeologii. Ogromną rolę odgrywały dwa istniejące tu Towarzystwa Naukowe, w których archeologia funkcjonowała w ramach Wydziałów Filozoficzno-Historycznych: Lwowskie², a zwłaszcza im. Tarasa Szewczenki (dalej TNSz.), założone w 1873, które – jak pisze Marian Mroczko – „na początku XX w. zamieniło się w prawdziwą Akademię Nauk”³. Historia badań archeologicznych na dzisiejszej Ukrainie zachodniej jest więc wspólnym dziedzictwem polsko-ukraińskim. Prof. Józef Kostrzewski w „*Dziejach polskich badań prehistorycznych*” uwzględnił prace uczonych ukraińskich działających na obszarze Galicji wschodniej⁴. „Nie ma sensu – jak pisał Andrzej Abramowicz – toczenie sporów o to dziedzictwo, bo ono rzeczywiście jest wspólne i wszyscy dziedzice mają prawo po nie sięgać”, dodając, że „pamiętajmy też o procesach przyjmowania i adaptowania, prowadzących do wzbogacania archeologii polskiej, oraz o procesach odwrotnych – przekazywania dorobku polskiego innym”⁵. *Nota bene* ten sens zaszczyli mieli na uwadze lubelscy archeolodzy, organizatorzy konferencji transgranicznej w 1996 r. „Wspólne korzenie – wspólna przyszłość”⁶.

Likwidacja w wolnej Ukrainie przeszkód natury politycznej i cenzury pozwoliła na publikowanie materiałów o badaczach, celowo w okresie Związku Radzieckiego zapomnianych i przemilczanych, bez których jednak historia archeologii nie byłaby pełna. Z tego względu w latach ostatnich czyni się wiele dla przypomnienia dorobku wykreślonych z historiografii osób⁷. Ten cel postawili przed sobą redaktorzy ostatniego tomu „Materialiv i doslidženij z archeolohij Prykarpattja i Vołyni”, poświęconego pamięci prof. dr. n. Ołeksandra Czernysza (1918-1993). Tom zawiera materiały z konferencji zorganizowanej w 1998 r., w 80. rocznicę Jego urodzin, zatytułowanej „Postacie [zachodnio-] ukraińskiej archeologii”. Dorobek O. Czernysza, wybitnego badacza paleolitu Podkarpacia⁸, dobrze jest znany archeologom polskim. Prace profesora – zamieszczona w omawianym tomie bibliografia Jego publikacji obejmuje 184 pozycje⁹ – szybko zostały odnotowane w literaturze polskiej, a najważniejsze: *Pozdnyj paleolit srednego Podnestrov’ja* (1959), *Paleolityčna stojanka Mołodova V* (1961), *Ob absoljutnom vozraste paleolitičeskich pam’jatnikov Podnestrov’ja* (1965), *Rannyj i srednij paleolit Podnestrov’ja* (1965)¹⁰, na stałe weszły do ujęć syntetycznych paleolitu Polski¹¹.

A. Zakościelna, J. Gurba, A. Kokowski, Wspólna problematyka badań archeologicznych na Lubelszczyźnie i Wołyniu, „Lubelszczyzna”, 1996, nr 2, s. 213-215.

⁷ Przemilczanie w radzieckiej literaturze nazwisk osób niewygodnych politycznie stosowane było bardzo często (por. W. Korpusowa, Pamięci Marii Wiażmitiny – ukraińskiego badacza Sarmatów i Scytów, APŚ, t. 3, s. 311, zwłaszcza przypisy 1-7 na s. 310). W początku lat 80. embargo to dotknęło również wielu archeologów polskich. (Np. w tylko jednej publikacji: *Eneolit SSSR*, „Archeologija SSSR”, t. 4: 1982, cenzura radziecka wykreśliła ze stron 256-263 nazwiska i tytuły prac następujących autorów: J. Gurby, K. Jażdżewskiego, J. Kamieńskiej, P. Komorowskiego, J. Kowalczyka, J. K. Kozłowskiego, Z. Krzaka, T. Poklewskiego, D. Rauhut i T. Wiślańskiego. Dodać przy tym należy, iż zapis cenzorski dotyczył przede wszystkim ówczesnych wydarzeń politycznych w Polsce!).

⁸ Por.: J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Prag 1966, s. 217; L. V. Baženov, *Podillja v pracjach doslidnykiv i krajeznavciv XIX-XX st.*, Kam’jancé-Podilskij 1993, s. 392; A. S. Sytnyk, P. T. Hrybovyč, Pam’jati Ołeksandra Černysza (1918-1993), „Archeolohija”, 1996, nr 3, s. 129-131; H. Mezencceva, *Doslidnyky archeolohij Ukraïny*, Černihiv 1997, s. 30.

⁹ H. Mezencceva, tamże, podaje 260 prac.

¹⁰ Pełny opis bibliograficzny w zestawieniu przy biogramie O. Czernysza w omawianym tomie.

¹¹ Por.: W. Chmielewski, W. Hensel red., *Paleolit i mezolit*, PZPol., t. 1, Wrocław 1975.

¹ J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, s. 34, 40.

² Powstałe w 1901 r. dla Popierania nauki polskiej we Lwowie, przekształcone w 1920 r. w Towarzystwo Naukowe.

³ M. Mroczko, *Lwów. Zarys dziejów i zabytków*, Gdańsk [1992], s. 48.

⁴ J. Kostrzewski, tamże, s. 1, *passim*.

⁵ A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa-Łódź 1991, s. 7.

⁶ A. Zakościelna, Polsko-ukraińska archeologiczna konferencja „Wspólne korzenie – wspólna przyszłość”, APŚ, t. 2: 1997, s. 390-391;

eksplorowane naukowo i turystycznie tradycyjne „ogniska” rozwoju państwa egipskiego (np. Giza, Luxor). Sporadycznie tylko pojawiają się teksty oparte na źródłach pisanych, dotyczące choćby literatury lub religii egipskiej.

Wiele miejsca zajmuje prezentacja stałych zbiorów muzealnych lub organizowanych czasowo wystaw głównie, choć nie tylko, na terenie USA. Równie często KMT służy jako forum przedstawiające wybitnych współczesnych egiptologów-archeologów, którzy w formie wywiadów opowiadają o swych dotychczasowych osiągnięciach i aktualnie prowadzonych pracach. W 1995 roku pojawił się natomiast cykl „Giants of Egyptology”. W jego ramach prezentowane są sylwetki pionierów archeologii starożytnego Egiptu, sławy tego formatu co Auguste Mariette, Gaston Maspero czy Richard Lepsius.

Prezentacja KMT nie byłaby pełna, gdyby nie wspomnieć o wielu „polonikach” od lat obecnych na łamach tego kwartalnika. Z prawdziwą dumą można stwierdzić, że o polskich archeologach i ich osiągnięciach napisano bodaj najwięcej, jeśli brać pod uwagę kraje Europy Środkowej i Wschodniej (nieco mniej o Czechach, Węgrach). Wywiad z Prof. Jadwigą Lipińską stał się pretekstem do

krótkiej prezentacji nie tylko jej prac w Deir el Bahari, ale także historii obecności polskich archeologów w Egipcie przed i po II wojnie⁸. Po wielokroć w „Nile Currents” pojawia się nazwisko Prof. L. Krzyżaniaka, a w ostatnich zeszytach niemal regularnie wspomina się o niezwykle ciekawych pracach Prof. K. Myśliwca w Sakkara.

Lektura *KMT. A Modern Journal of Ancient Egypt* z pewnością przyciągnąć powinna wszystkich egiptofiliów i wszystkich ich zadowolonych. Służy on dobrze sprawie zdrowo rozumianej egiptomanii, rozwojowi zainteresowań racjonalnych, wolnych od pogoni za sensacją i tanich egzaltacji. A swoją drogą, jaka ogromna szkoda, że edukacji egiptologicznej polskich studentów archeologii i historii nie wspomaga jakiś rodzimy periodyk tak edytorsko doskonały jak ten redagowany przez Dennisa C. Forbes'a...

⁸ G. B. Johnson, The Polish Archaeology Missions at Deir el Bahari. An Interview with J. Lipińska, *KMT*, vol. 3, n. 2, 1992, s. 46-52. Patrz też: J. Aksamit, Hatshepsut's Faience Offerings Stand, *KMT*, vol. 9, n. 4, 1998/99, s. 39-43.

wowe informacje dotyczące innych współpracowników kwartalnika. Niezwykle rzadko są to autorzy bez uniwersyteckich tytułów, naukowego doświadczenia i praktyki wykopaliskowej. W efekcie już po kilku latach funkcjonowania pisma publikowane w nim specjalistyczne, acz prezentowane w przystępnej formie artykuły, weszły do obiegu naukowego. Poczęto je wprowadzać do przepisów i bibliografii wielu prac nie tylko o charakterze popularno-naukowym.

Przykładem może być artykuł Roberta M. Schocha, geologa, pracownika uniwersytetu bostońskiego, który wykorzystując argumenty specyficzne dla prezentowanej przez siebie specjalności naukowej, zakwestionował tradycyjne datowanie powstania Wielkiego Sfinksa w Giza². Szokujące wnioski Schocha, choć pojawiały się już nieco wcześniej w prasie codziennej, a przynajmniej „niespecjalistycznej”, wywołały burzę w światowej egiptologii dopiero po publikacji w KMT. Telewizja BBC, zainspirowana pomysłami Schocha, nakręciła niezwykle ciekawy film, a echa całej sprawy po wielokroć obecne były nie tylko na łamach KMT³.

Artykuł bostońskiego geologa stanowi spektakularną ilustrację owego dwoistego charakteru pisma, jego otwartości na opinie rodzące się nie tylko w głowach profesjonalnych egiptologów. Trzeba jednak przyznać, że opinie nieprofesjonalistów najczęściej pojawiają się na łamach KMT w obrębie Reader's Forum. Zdziwiałoby jednak nierzadko to, że czytelnicy kwartalnika są doskonale przygotowani do zabierania głosu, komentowania, krytykowania uznanych autorytetów w listach kierowanych do redakcji. Przy lekturze, wydawałoby się jakże banalnej rubryki większości pism, czasem można odnieść nawet wrażenie, że śledzi się żywą rzeczową dyskusję naukową!

Dennis C. Forbes nie zapominał o wiernych czytelnikach także w innych segmentach KMT. Należy do nich ciekawie redagowany, zrazu przez L. Pinch Brock, następnie przez Salimę Ikram, zbiór aktualnych informacji na temat prowadzonych nad Nilem prac konserwatorskich oraz badań archeologicznych, pod wspólną nazwą „Nile Currents”. Cenną inicjatywą okazał się także artykuł D. P. Ryana, *A Beginner's Guide to Egyptology*⁴, w którym omówiono zbiór anglojęzycznych źródeł wiedzy wszelakiej dla adeptów egiptologii. Swoistym rozwinięciem tych pomysłów stał się wprowadzony w po-

łowie lat 90. dział „For the Record”. Redagujący go David Moyer założył sobie, iż czytelnik odnajdzie w informacjach „wartych zapamiętania” wszystko, co wiedzieć powinien bynajmniej nie tylko amator-egiptofil. Rozbudowywany stopniowo dział urósł do rangi bodaj najważniejszego, poza stanowiącymi clou poszczególnych zeszytów artykułami, segmentu pisma. Przynosi on szczegółowe, choć oczywiście wybrane, ale zawsze aktualne, informacje „egiptologiczne” wedle precyzyjnego i logicznego układu: publikacje (książkowe i broszury), miesięczniki i roczniki, prasa codzienna, telewizja i filmy video, muzea i nowe wystawy zagranicą i w USA, wykłady i sympozja poza USA i w Stanach Zjednoczonych, kursy edukacyjne, Egipt w internecie⁵.

Po takiej porcji mieszczących się na kilkunastu stronach wiadomości, mogących służyć często profesjonalistom jako kompendium minimum tego, co w egiptologii aktualnie istotne, czytelnik z wielką satysfakcją może oddać się lekturze w mistrzowski sposób ilustrowanych artykułów⁶, zasadniczej zawartości pisma. Objętość i cel tej krótkiej notki recenzyjnej nie pozwalają na szczegółową analizę treści choćby najbardziej istotnych i wybranych publikacji. Generalnie można jedynie podzielić je na kilka grup z jednoczesnym zwróceniem uwagi na zasadnicze związki między nimi. Znaczną część stanowią relacje, przybierające często postać wstępnych raportów, z prowadzonych na bieżąco eksploracji lub prac konserwatorskich. Z wielu względów niezwykle cenne jest to, iż autorami są najczęściej szefowie ekip wykonujących wspomniane prace. Dużo miejsca zajmują artykuły stanowiące prezentacje słynnych miejsc i budowli. Kryterium wyboru tych miejsc, staje się zakończenie prac ratowniczych lub konserwatorskich i w efekcie udostępnienie ich turystom. Często pretekstem jest też jakaś wybitna postać historyczna, najczęściej władca, z którym dany obiekt lub obiekty były bezpośrednio związane⁷.

Cechą wspólną wymienionych artykułów jest to, że w znakomitej większości dotyczą one Starego, Średniego i Nowego państwa. Rzadziej poruszana jest natomiast tematyka epoki predynastycznej, późnego i hellenistycznego Egiptu. W centrum uwagi znajdują się najczęściej

⁵ KMT ma oczywiście własną stronę internetową: <http://www.sirius.com/reeder/kmt.html>.

⁶ Początkowo bogaty materiał ilustracyjny prezentowany był jedynie w odcieniach szarości, od połowy lat 90. pojawiać się zaczęły kolorowe wkładki, zaś schyłek tej dekady przyniósł wprost fekt barw, w której zabytki Egiptu nabrały nadzwyczajnego wprost wymiaru i klimatu, trudnego do uchwycenia nawet w wydawnictwach albumowych. Szata graficzna KMT w kilku ostatnich rocznikach nie ma sobie chyba równej na świecie, w opinii autora, w odniesieniu do periodyków o podobnym popularyzatorskim charakterze.

⁷ Dobrą praktyką KMT stało się wydawanie w związku z tym zeszytów tematycznych. Panowanie Sezostrisa III jako tematu wiodącego vol. 6, nr. 2 z 1995 roku stało się na przykład pretekstem do zaprezentowania zabytków w Dashur i Abydos, zaś postać Amenhotepa III posłużyła szerokiemu przedstawieniu w vol. 3, n. 2, 1992, skarbów sztuki XVIII dynastii.

² R. M. Schoch, Redating the Great Sphinx of Giza, KMT. A Modern Journal of Ancient Egypt, vol. 3, n. 2, 1992, s. 53-59, 66-70, zwrócił uwagę na wertykalna czołg Sfinksa i otaczających go skał. Takie zniszczenia, zdaniem amerykańskiego geologa, mogły być jedynie dziełem spływającej poń wody. Obfite deszcze, jak dowodził meteoarcheologia, padały w płn.-wsch. Afryce na długo przed powszechnie akceptowaną datą powstania Sfinksa. Można zatem przesuwać jego powstanie nawet na 10 tys. p.n.e.

³ Por. choćby replikę Dr Marka Lehnra, KMT, vol. 5, n. 3, 1994, s. 40-48.

⁴ KMT, vol. 1, n. 4, 1990/91, s. 30-34, 65-66.

RECENZJE I OMÓWIENIA – REVIEWS AND DISCUSSION

DARIUSZ SŁAPEK

KMT – CZYLI AMERYKAŃSKA EGİPTOMANIA DLA LUBELSKICH EGİPTOFILÓW. A MODERN JOURNAL OF ANCIENT EGYPT (VOL. 1, 1990 - VOL. 11, 2000)

Nawet dobrze zorientowani czytelnicy rozważania dotyczące związków lubelsko-egipskich ograniczyliby pewnie do wbiijającej nas ongiś w dumę montowni słynnego „Żuka” pod piramidami. W istocie próżno szukać spoiw silniejszych i bardziej... oczywistych. Chyba że pomocne okazałyby się w tym względzie odwołanie do zamierchłej przeszłości i przysłowiowego „już starożytni...”

Kojarzenie kraju faraonów z plemionami pradziejowymi rozwijającymi się na obszarze Lubelszczyzny pozornie wydaje się zadaniem kuriozalnym, krojonym wręcz na miarę kadłubkowych historii o burzliwych przewagach rzymsko-słowiańskich. W zbiorach tomaszowskiego Muzeum Regionalnego znajduje się otóż tajemniczy eksponat – niewielka statuetka egipskiej bogini Izydy. Niestety, nie udało się dotąd jednoznacznie rozstrzygnąć, w jaki sposób terakotowy posążek boskiej małżonki Ozyrysa pojawił się na terenie Tomaszowa. Pewnie, gdyby okazało się, że „egipskie znaleziska” z obszaru lubelszczyzny nie mają charakteru przypadkowego i tworzą jakąś logiczną całość¹, powstałoby w Lubelskim środowisku uniwersyteckim zapotrzebowanie na specjalistów egiptologów...

Nie oznacza to jednak, że już dzisiaj nie ma w gronie naukowców, a z pewnością także poza nim, pasjonatów starożytności egipskich. Od lat kilku do biblioteki Katedry Archeologii UMCS trafiają zeszyty periodyku pod nieco tajemniczym tytułem K M T. Choćby z okazji 10-tej rocznicy ukazania się pierwszego numeru „Czarnej ziemi” (eg. Kmt, kraj żywej dzięki wylewom Nilu ziemi) warto pokusić się o krótkie przybliżenie oblicza pisma, wydaje się, ważnego, zarówno dla środowiska badaczy profesjonalnych, jak i egiptofilów-amatorów.

W 1989 roku Dennis C. Forbes rozpoczął realizację pomysłu, który stał się jego prawdziwą pasją życiową. Pierwszy zeszyt *KMT. A Modern Journal of Ancient Egypt* ukazał się w San Francisco już wiosną roku następnego. Po kilku latach redaktor naczelny pisma wspominał, z jak wielką trwogą zwracał się do profesjonalnych egiptologów, prosząc ich o przygotowanie tekstów do publikacji w zupełnie nowym periodyku. Miał pełną świadomość, iż on, pasjonat i fascynat, może zostać potraktowany jak jeden z wielu „pyramidiots”, ktoś, kto goni za tanią sensacją i daleko mu do chęci prezentowania rzetelnych informacji. O dziwo! okazało się, że do redakcji („at home”) poczęły napływać manuskrypty, zaś pierwszym subskrybentem pisma stał się egiptolog z University of Arizona w Tuscon, Dr Richard Wilkinson. Ryzykowny pomysł stworzenia periodyku dla wybranego, określonego przez wielce specjalistyczne zainteresowania odbiorcy, stał się strzałem w dziesiątkę. W chwili obecnej KMT ma ponad 14 tysięcy subskrybentów, a swego rodzaju nobilitację pisma stanowi fakt, że można je nabyć w punktach sprzedaży w British Museum i Luwrze.

W planach twórcy oraz wydawcy KMT, Michaela J. Kuhlmanna, pismo miało wypełnić lukę, swego rodzaju niszę, jaka powstała w USA między wybitnie popularnymi publikacjami a tak uznanymi w świecie nauki rocznikami jak: *The Journal of the American Research Center in Egypt* czy też *The Journal of Egyptian Archaeology*. Wynikająca z owych założeń linia programowa kwartalnika jest wyraźnie widoczna we wszystkich wydanych do tej pory 41 zeszytach pisma. Stanowi on klasyczny pomost między dwoma światami egiptologii, uniwersyteckiej i amatorskiej. Nie oznacza to, iż dosłownie każdy znajdzie w nim coś dla siebie. Już od końca 1990 roku nad merytorycznym poziomem pisma dźwierz pieczę Advisory Board w skład której wchodzi profesjonalistów. Wśród ich nazwisk, umieszczanych każdorazowo i nie bez kozery w stopce pisma, pojawia się od wielu lat choćby Zahi Hawass, największa bodaj sława współczesnej egiptologii. Wielu spośród naukowych doradców regularnie publikuje swoje artykuły na łamach KMT. Dbałość o merytoryczną poprawność i wiarygodność zapewniają towarzyszące tekstom przypisy oraz podsta-

¹ Szerzej o tym oryginalnym znalezisku patrz: I. Kutyłowska, Materiały archeologiczne w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim, *St. Mat. Lub.*, t. 6, 1972, s. 151. Tomaszowska statuetka nie jest co prawda jedynym podobnym znaleziskiem z terenu Lubelszczyzny, ale informacje o pochodzeniu dwu innych także nie dają pewności, czy są to importy rzymskie wyobrażeń popularnych na terenie całego imperium kultów egipskich, czy też mają one trudne do precyzyjnego określenia nowożytnie pochodzenie. Por. A. Kokowski, *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim*, *Lub. Mat. Arch.*, t. 4, 1991, s. 146-150. Patrz też: E. Konik, Uszczebi w muzeum krasnostawskim, *ZOW* t. 4, R. 25, 1959, z. 4, s. 304-305.

works came to being in Krzeszów, the Brzeźnica forest, near Tomaszów (Hucisko Tomaszowskie, Ulów, Szarowole, Ciotuska, Hucisko Zielone), and near Rybnica (Hucisko Rybnickie, Susiec).

The bell beakers were found in the area of Zamość both on sacral and laic sites, in the quarters of the city which were

inhabited by Poles, Jews, Russians as well as Ormians. They were found on the sites of households as well as streets and locations of former rubbish pits. The beakers came from a mass scale production and therefore they were hardly original, though cheap and easy to acquire. They were undoubtedly the first glass vessels to be used at table.

Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie

ŹRÓDŁA

- [M. Stworzyński], *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr ordynacji zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 roku*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ 1815, k. 40, 93 v.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), BOZ 681.
- Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. IV, 1585-1588, wyd. K. Lep-szy, Kraków 1948, s. 29, nr 1099; s. 414, nr 16.

LITERATURA

- Bockenheimer K.
1998 *Przy polskim stole*, Wrocław.
- Ciepiela S.
1966 Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI w. do końca XVII wieku, „Szkło i Ceramika”, R. 17, nr 9, s. 248-252.
1987 Wyroby szklane od połowy XIII do połowy XVII wieku [w:] *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 70-79.
- Kutyłowska I.
1971 *Zamość. Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych prowadzonych w 1971 roku*, mps ROSiOŚK O/Lublin.
1981 Materiały do badań nad kulturą materialną Lubelszczyzny w XVI i XVII wieku. Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa i Lublina, St. Mat. Lub., T. 8, s. 91-95.
- Nawrołski T.
1987 Próba oceny metody badań bastionu VII w Zamościu [w:] *Problematyka konserwatorska fortyfikacji nowożytnych*, Zamość-Warszawa, s. 43-68.
- Prusicka E.
1991 Stan badań archeologicznych nad zespołem Starego Miasta w Zamościu, Pr. i Mat. Zam., t. 2, s. 180-286.
- Tarnawski A.
1935 *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego*, Lwów.
- Witkowski A.
1988 *Zamość-Stare Miasto. Bastion VII. Wyniki badań i nadzorów Archeologicznych*, t. I-III, mps ROSiOŚK O/Lublin.
- Wyrobisz A.
1966 Liczba i rozmieszczenie hut szkła w Polsce od XIV do XVII wieku, „Szkło i Ceramika”, R. 17, nr 9, s. 240-244.
1968 *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
1987 Wytwórczość szklarska od połowy XIII do połowy XVII wieku [w:] *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

EWA PRUSICKA-KOŁCON

GLASS BELL BEAKERS FROM ZAMOŚĆ BETWEEN THE END OF THE 16TH AND THE END OF THE 17TH CENTURIES

The richness of the glass items found during the archaeological excavations carried out in 1977-1991 in the area of the Old Town in Zamość by the Office for the Conservation of Monuments in Zamość, Lublin and Warszawa, as well as the Archaeological Museum in Kraków inspired a discussion of one group of the vessels, which, due to their shape, were called bell beakers. They are 8-10 cm high vessels with a bell-shaped belly, a slightly everted rim and a strongly narrowed bottom, thus creating a broad stem turning into a round foot with a slight indentation underneath and traces of releasing the fastening.

In Zamość, only one bell beaker has been known, which was fully reconstructed from 10 elements. It was found in the area of the fortification – Bastion VII. Additionally, there were two almost fully preserved beakers which were discovered in the trenches set up in 1970 in Staszic street. There were also 110 recorded characteristic fragments of beakers, that is, feet and fragments of feet, one fully preserved body without a foot,

and two rims. The non-characteristic fragments, which were difficult to distinguish, as they mainly comprised the middle parts of bodies, lessen the value of such findings.

The items from Zamość were made mainly from light green, and less often from dark green glass. In quite a number of fragments there were numerous air bubbles and traces of unmelted silica, and sometimes entire clusters of silica grains, which suggests the lack of precision in the production of these vessels.

Undoubtedly the beakers come from the nearby glass works belonging to the Ordynacja Zamoyska (Zamość Estate). Zamość, witnessing new settlement after a recent localisation, was an excellent trading outlet. Towards the end of the 16th century, the territory of the Ordynacja Zamoyska had functioning glass works in Turobin, Niedzieliska, Topólca and Szczepieszyn. Additionally there were two glass works belonging to Jan Zamoyski: the works in Panków, Bełżec district, and in Wisienka, Gródek district. In the 17th century, new estate glass

te wyraźnie wpłynęły na duże zagęszczenie ośrodków produkcji szkła w Polsce południowej przy niemal ich całkowitym braku, z wyjątkiem okolic Gdańska, na terenach północnej Polski (A. Wyrobisz 1987, s. 50-51, mapa 4).

Na terenie ordynacji zamojskiej pod koniec XVI w. funkcjonowało kilka hut szkła. Źródła informują o hutach: w Turobinie, Niedzieliskach, Topólczy i Szczebrzeszynie (A. Tarnawski 1935, s. 245). Huty w trzech pierwszych miejscowościach wymienił ordynacki archiwista M. Stworzyński², zaś ośrodek szczebrzeszyński wspominał B. Morando w liście z 1594 r. do kanclerza Jana Zamoyskiego z racji wyrabiania w hucie szyb do oszklenia kolegiaty zamojskiej³. Według A. Wyrobisza, najprawdopodobniej huta w Topólczy i huta w Niedzieliskach oraz huta szczebrzeszyńska, to jeden i ten sam zakład produkcyjny zmieniający tylko lokalizację w stosunku do okolicznych osad. Wniosek ten ma wynikać z faktu, że Topólcza i Niedzieliska położone są w odległości od siebie zaledwie 10 km, obie zaś leżą w pobliżu Szczebrzeszyna (A. Wyrobisz 1968, s. 41). Interpretacja ta wydaje się jednak nieco mglista, zaś prześledzenie doskonałych warunków naturalnych tych miejscowości i duży rynek zbytu jaki oferował nowo powstały Zamość z ówczesnym niezmiernie intensywnym osadnictwem, skłania do stwierdzenia, że produkcja mogła jednocześnie odbywać się w trzech ośrodkach hutniczych położonych w bardzo bliskim sąsiedztwie. Na pewno jednak samodzielnym ośrodkiem produkcyjnym była huta pod Turobinem. Oprócz wymienionych ośrodków na terenie ordynacji zamojskiej, w omawianym okresie w dobrach Jana Zamoyskiego czynna była huta w starostwie bełskim w Pankowie, położonym nad górnym Wieprzem, niedaleko Zamościa. Ponadto funkcjonowała huta w Wisience w starostwie grodeckim należącym do Jana Zamoyskiego od 1585 r., wzmiankowana w latach 1565-1566 i 1570 r., zapewne czynna również później (A. Wyrobisz 1968, s. 41). Pomimo istnienia kilku ośrodków produkcji szkła w pobliżu Zamościa, Zamoyski sprowadził w 1585 r. szkło francuskie do szklenia okien pałacu w Zamościu⁴. Być może był to zwykły kaprys Zamoyskiego, ale najprawdopodobniej miejscowe huty nie były w stanie dostarczyć w dużej ilości i dobrej jakości tego typu szkła. Ich produkcja ukierunkowana była głównie na potrzeby lokalne mało wymagającego klienta. Huty nie były ponadto nastawione wyłącznie na produkcję szyb, dużą część stanowiło zapewne szkło użytkowe, w tym rozpowszechniające się coraz bardziej pucharki

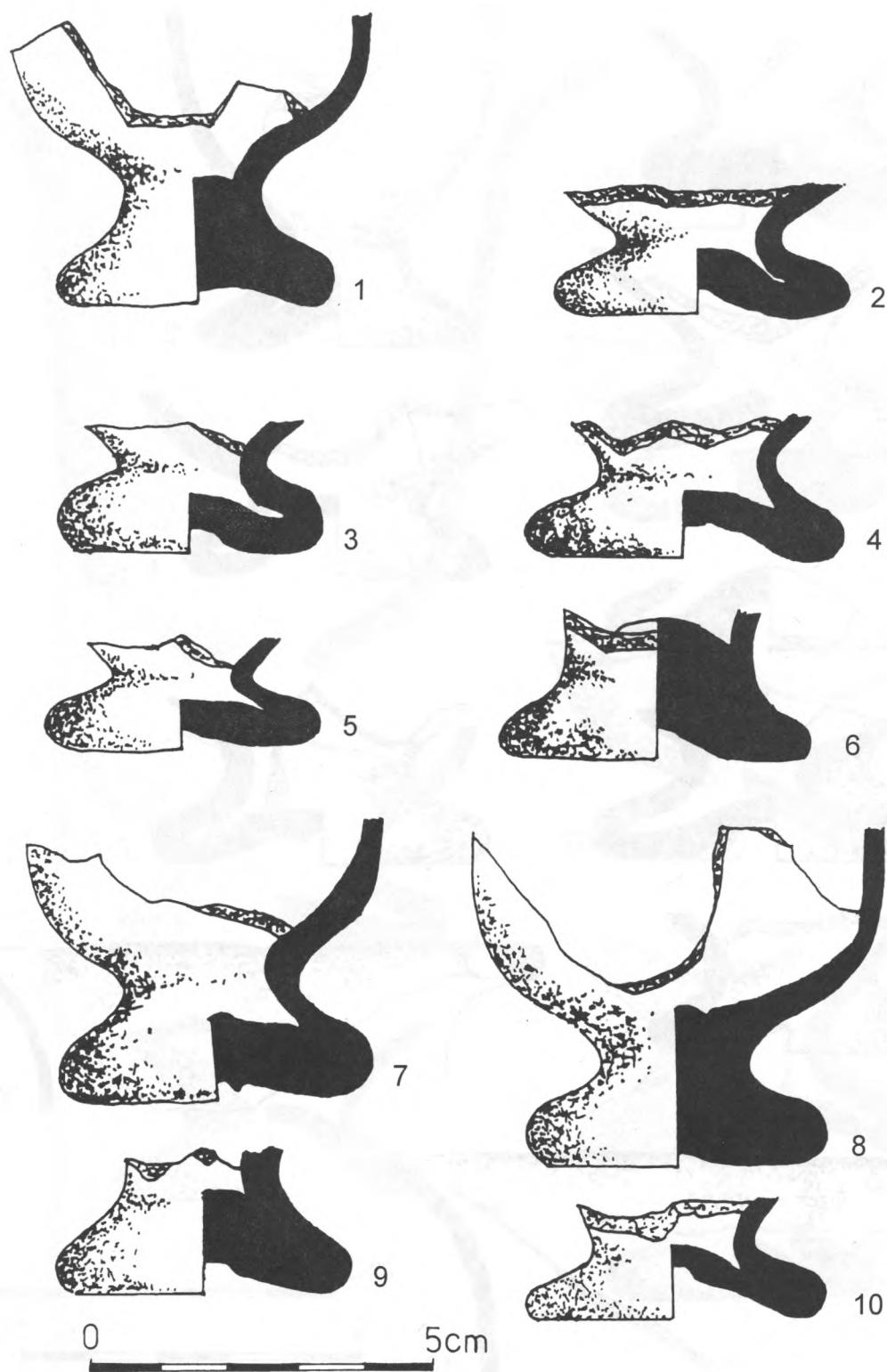
dzwonowate. Jakość produkowanych wyrobów szklanych staje się jednak coraz lepsza, bowiem już w 1594 r. huta szczebrzeszyńska produkowała szyby dla kolegiaty zamojskiej. W XVII w. na terenie ordynacji zamojskiej powstały kolejne huty szkła: pod Krzeszowem w lesie Brzeźnica (wzmiankowana w 1638 i 1656 r.), pod Tomaszowem: Hucisko Tomaszowskie, huta na Ulowie, huta Szarowolska, huta Ciotuska, Hucisko Zielone, wzmiankowane w latach 1660-1666 i pod Rybnicą: Hucisko Rybnickie, huta Susiecka, wzmiankowane w latach 1643-1694 (A. Wyrobisz 1968, s. 42). Wszystkie wymienione powyżej ośrodki miały decydujące znaczenie pod koniec XVI i w XVII wieku w zaspakajaniu potrzeb mieszkańców Zamościa na wyroby ze szkła. Spora ilość hut na terenach położonych w okolicach Zamościa, przy ich całkowitym braku m.in. na Lubelszczyźnie, była związana na pewno z lepszymi warunkami naturalnymi umożliwiającymi produkcję, ale przede wszystkim miało to związek z wielką własnością ziemską. Ordynacja zamojska zapewniała bowiem stałą pańszczyźnianą siłę roboczą (A. Wyrobisz 1966, s. 244).

Znaleziska pucharków dzwonowatych skłaniają do udzielenia także odpowiedzi na pytanie o funkcję tych przedmiotów. Na podstawie przeprowadzonych dotąd badań archeologicznych należy stwierdzić, że omawiane pucharki były niewątpliwie pierwszymi, najbardziej popularnymi i powszechnie używanymi szklanymi naczyniami stołowymi na ziemiach polskich. Były one tak popularne, pochodzące z masowej produkcji, a zarazem mało oryginalne, że brak ich w źródłach ikonograficznych. Występowały masowo, a przez to były tanie i powszechnie dostępne. W Zamościu znajdowane są na terenie całego miasta, zarówno w dzielnicy zamieszkałej niegdyś przez Polaków, jak również w częściach gdzie osiedlili się Rusini, Żydzi i Ormianie. Wystąpiły w sporych ilościach zarówno na terenie obiektów świeckich (Akademia) jak i klasztornych (klasztor OO Bazylianów). W Warszawie powszechnie były znajdowane w dzielnicy zamieszkałej niegdyś przez ludność najuboższą (S. Ciepela 1966, s. 251). Pucharkami pito najpopularniejsze wówczas napoje: piwo i rozpowszechniające się w tym okresie u bogatszych wino wypierające coraz bardziej ze stołów miód (K. Bockenheim 1998, s. 49). Na pewno niesłuszna jest interpretacja funkcji pucharków wyłącznie jako naczyń o jakimś szczególnym przeznaczeniu, np. do czynności liturgicznych. Świadczy o tym m.in. fakt, że w czasie remontu kaplicy Świętej Trójcy na Zamku w Lublinie w 1956 r. zauważono, że znalezione liczne ułamki tych naczyń nie traktowali siedemnastowieczni użytkownicy w sposób szczególny, ale znajdowały się one wśród innych odpadków i zniszczonych przedmiotów w warstwie użytkowej z tego okresu (I. Kutylowska 1981, s. 92-93). Powszechnie pucharki znajdowane są w siedemnastowiecznych poziomach użytkowych ulic i rynków Zamościa.

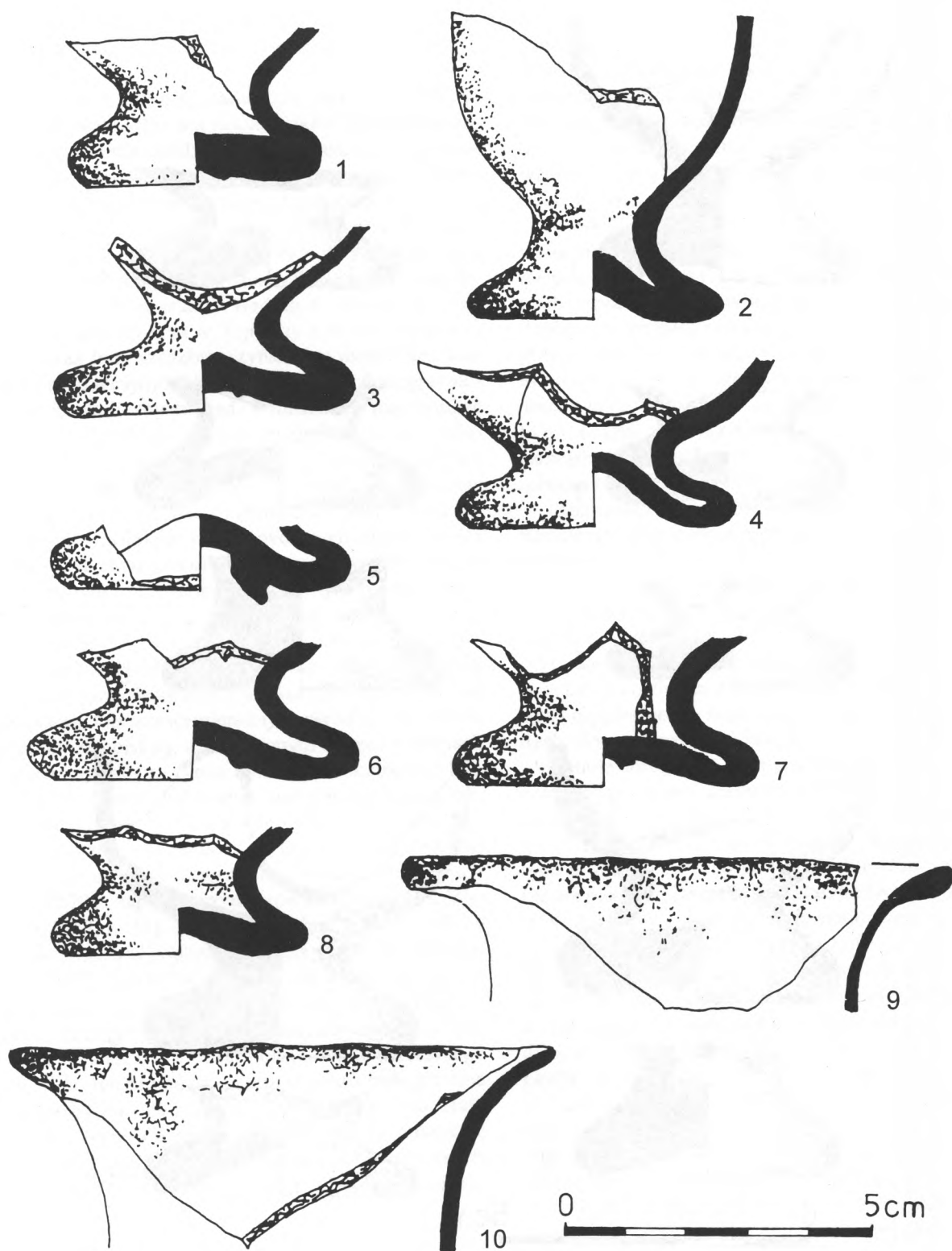
² M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr ordynacji zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 roku*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ 1815, k. 40, 93 v.

³ AGAD, BOZ 681.

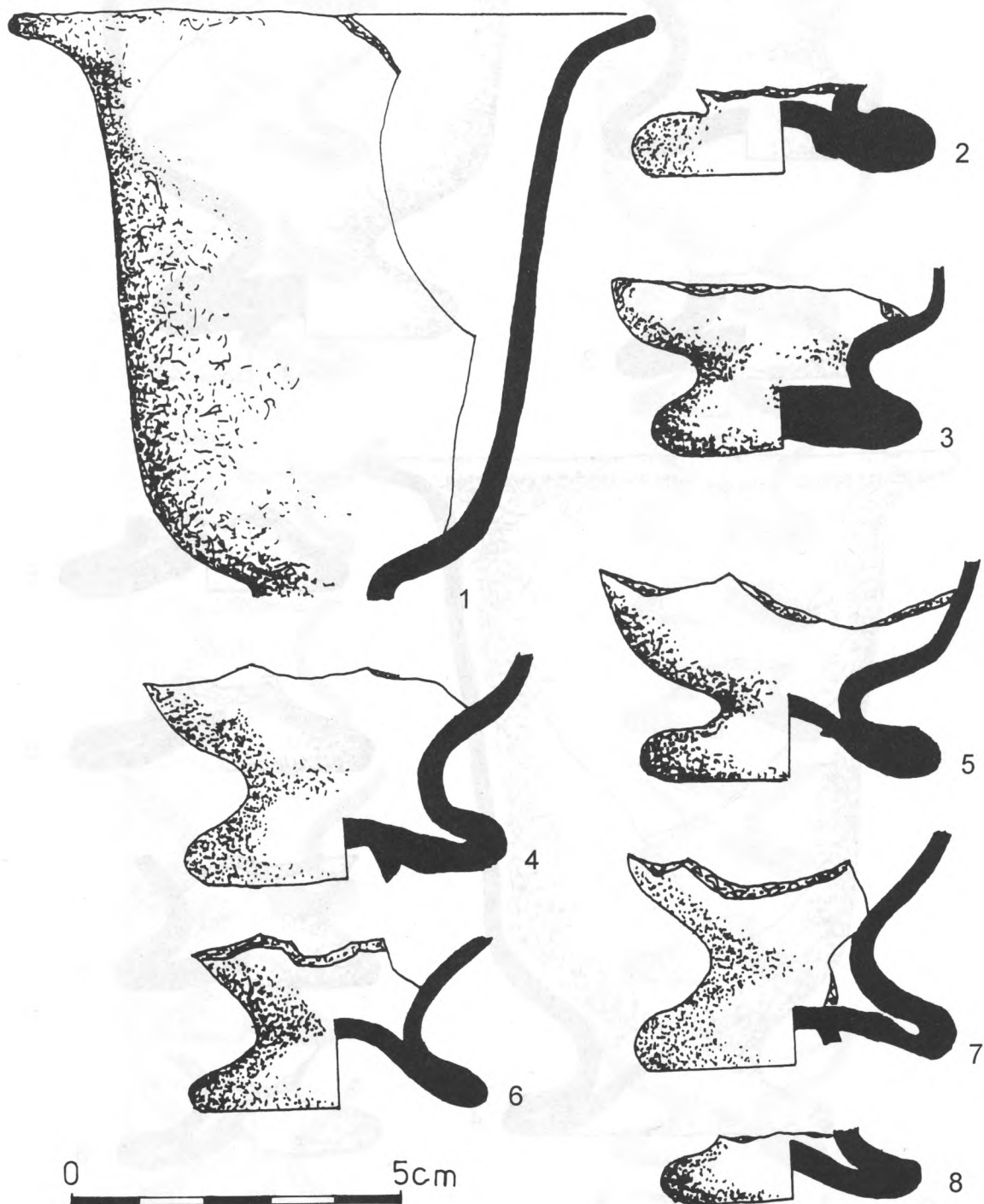
⁴ *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. IV, 1585-1588, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948, s. 29, nr 1099; s. 414, nr 16.

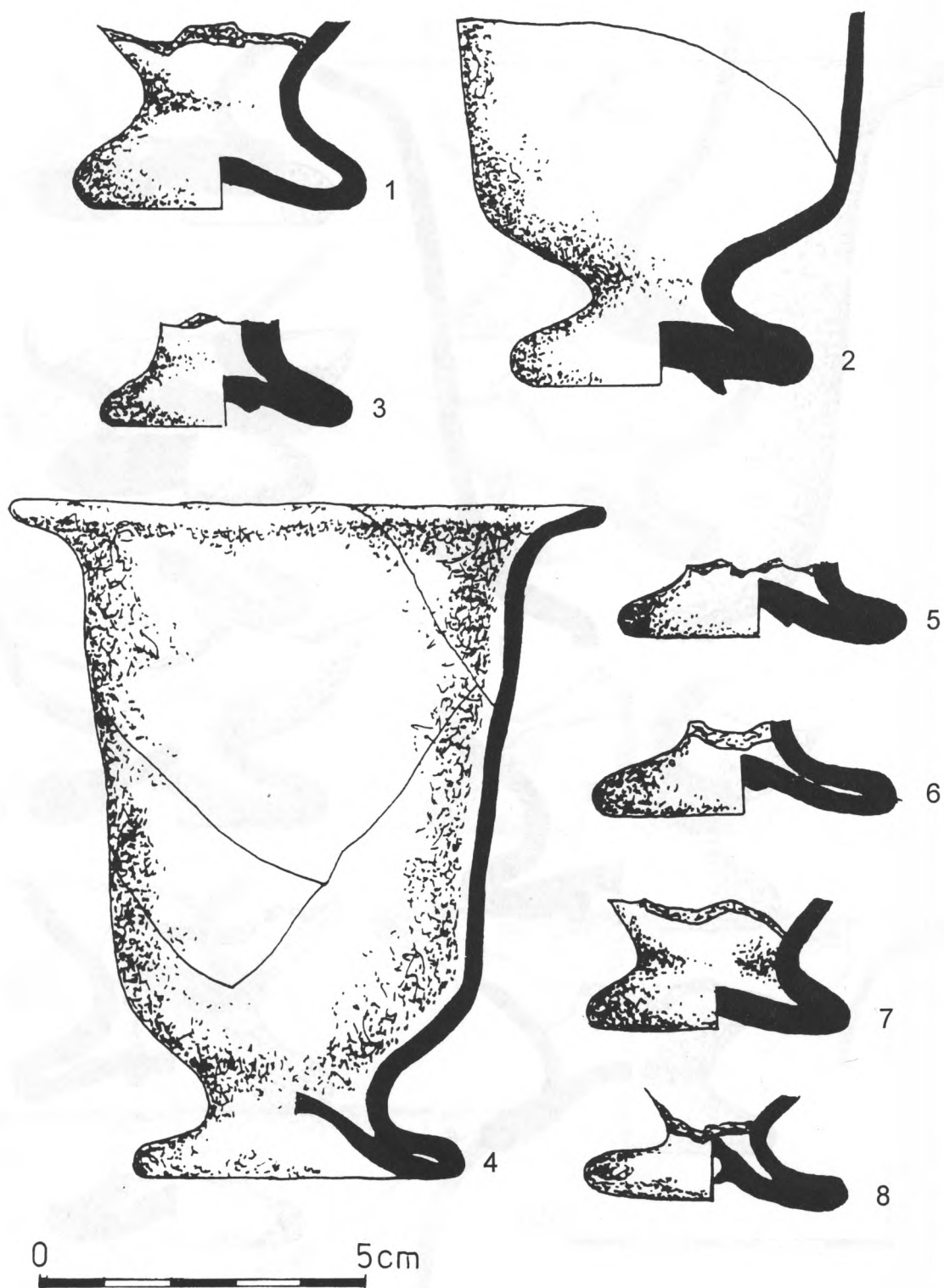
Ryc. 5. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: a-b – zabytki z terenu Akademii; c-i – zabytki z Rynku Wielkiego; i – zabytek z Bloku XXVI.

Ryc. 4. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: a-j – zabytki z terenu dawnego Klasztoru OO Bazylianów.

Ryc. 3. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: a-c – zabytki z terenu dawnego Klasztoru OO Bazylianów; d-h – zabytki z Rynku Wielkiego.

Ryc. 2. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: d – pucharek znaleziony na terenie bastionu VII; a-c i e-h – znaleziska z terenu dawnego Klasztoru OO Bazylianów.

Ryc. 1. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate – przekroje stopek.

„B” o zlepionych stopkach, posiadają podobną średnicę stopek wahającą się od 4,4 cm do 5,8 cm. Różnica polega jedynie na proporcji nóżki względem całego naczynia. Przy mocniejszym ściśnięciu nóżki podczas produkcji, w pucharkach typu „B” jest ona wyższa i naczynie wydaje się smuklejsze, zaś rozszerzona nieco i niższa nóżka w typie „A” nadaje wyrobom formę bardziej przysadzistą. Oba rodzaje pucharków reprezentowane są w materiale zabytkowym z Zamościa niemal w identycznych proporcjach i nie wydaje się aby jedna forma była właściwa i zamierzona, zaś druga jakąś niedoróbką. Niewątpliwie o formie ukształtowania nóżek, podobnie jak o formie i stopniu wygięcia na zewnątrz brzegów czasz, decydował wyłącznie przypadek. Pucharki z Zamościa, jak wynika z analizy, nie odbiegają ani formą, rozmiarami, ani też sposobem wykonania od innych tego typu zabytków z terenów Polski.

Pokaźna ilość znalezisk pucharków dzwonowatych jest niewątpliwie wynikiem dużego zasięgu wszelkiego rodzaju badań archeologicznych jakimi objęto zamojskie Stare Miasto, szczególnie w czasie prac rewaloryzacyj-

nych renesansowych kamieniczek na przełomie lat 70-tych i 80-tych. Chociaż wśród badań dominowały nadzory archeologiczne, najwięcej materiałów i najlepiej zachowanych, pochodzi z systematycznych badań wykopaliskowych na terenie Akademii i dawnego klasztoru OO Bazylianów (tab. 1).

Spory udział pucharków dzwonowatych w materiale archeologicznym świadczy niewątpliwie o ich masowej produkcji. Ma to na pewno związek z bardzo intensywnym w tym okresie rozwojem leśnych hut szkła jak również mało skomplikowaną produkcją tych naczyń. Huty szkła lokowane były w zależności od określonych warunków naturalnych i społeczno-ekonomicznych. Najczęściej budowano je na terenach podgórskich lub pagórkowatych, w bliskim sąsiedztwie potoków lub niedużych rzek o bystrym prądzie, w pobliżu lasów, które dostarczały surowca na opał oraz popiołu i potażu niezbędnych przy wytopie szkła. Atrakcyjne miejsca pod budowę hut to także te ze złożami piasków i dobrej gliny. Istotne były również dogodne warunki transportu oraz bliskość ośrodka miejskiego jako rynku zbytu. Czynniki

Tab. 1. Znaleziska zabytków szklanych z badań Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ O/ Zamość w latach 1977-1991 na terenie Starego Miasta w Zamościu.

Obiekt	Wykop	Rodzaj badań	Fragmenty naczyń szklanych	Fragmenty pucharków dzwonowatych
Rynek Wielki	–	n. a.	2653	23
Rynek Wielki	XII	n. a.; w.	1514	2
Rynek Wielki	XIII	n. a., w.	1063	2
Rynek Wielki	XVIII A	n. a.	760	4
Rynek Wielki	XVIII B	n. a.	860	3
Rynek Wielki	XIX	n. a.; w.	94	1
Rynek Wielki	XX	n. a.; w.	68	–
Rynek Wielki	XXI	n. a.; w.	315	–
Rynek Wielki	XXII	n. a.; w.	193	–
Rynek Wielki	XXIII	n. a.; w.	1605	–
Rynek Wielki	XXIV	n. a.; w.	56	–
Brama Lubelska Stara		n. a.	161	–
Brama Lubelska Nowa		n. a.	263	–
Brama Szczebrzeska		n. a.	44	–
Poterna kurtyny 6-7		n. a.	–	–
Wykop przy kojcu, przekop przez fosę		n. a.	7	–
Furta Wodna		n. a.	57	–
Kolektor „Ulgi”		w.	165	5
Bastion VII		n. a.; w.	1589	7
Blok III	–	n. a.	800	–
Blok XXVI	–	n. a.	1005	1
Blok XXVII	–	n. a.	117	–
Akademia		s., w.	796	14
Klasztor Bazylianów		w.	487	48
Razem			14 672 110	

n. a. – nadzór archeologiczny
w. – badania wykopaliskowe
s. – badania sondażowe

EWA PRUSICKA-KOŁCON

SZKLANE PUCHARKI DZWONOWATE Z ZAMOŚCIA OD KOŃCA XVI WIEKU DO KOŃCA XVII WIEKU

Bogata ilość wyrobów szklanych pozyskanych w czasie badań i nadzorów archeologicznych na terenie Starego Miasta w Zamościu skłania do omówienia przynajmniej jednej grupy naczyń, stosunkowo licznie występującej w materiale archeologicznym¹. Ze względu na swój kształt nazwano je pucharkami dzwonowatymi. Ich interpretacja opiera się głównie na jedynej jak dotąd próbie ujęcia tego tematu dla terenów całej Polski (S. Ciepiela 1966, s. 248-252) oraz jedynej krótkiej publikacji dotyczącej Zamościa i terenów Lubelszczyzny (I. Kutylowska 1981, s. 91-95). Zabytki dotąd opisane i publikowane dają obraz naczyń o wysokości około 8-10 cm, które posiadały dzwonowaty brzusek, lekko wychyloną na zewnątrz krawędź wylewu, dno silnie zwężone pozorując szeroką nóżkę przechodzącą następnie w okrągłą stopkę z lekkim wysklepieniem od spodu i śladem po odrywaniu przyczepca (S. Ciepiela 1987, s. 74).

Zabytki szklane przedstawione w niniejszym opracowaniu pochodzą z badań archeologicznych przeprowadzonych (z przerwami) w latach 1970-76 przez pracowników Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PP PKZ Oddziałów w Lublinie i Warszawie oraz Muzeum Archeologicznego w Krakowie, przede wszystkim jednak z badań wykopaliskowych, sondażowych i nadzorów archeologicznych prowadzonych w latach 1977-1991 przez PAK Zamojskiego Oddziału PKZ. Zasięg prac badawczych, którymi było objęte Stare Miasto w latach 1970-1991 został ujęty w odrębnej publikacji (E. Prusicka 1991, s. 180-286).

Z Zamościa znany jest jeden pucharek dzwonowaty zrekonstruowany w całości z 10 elementów (ryc. 2: 4). Znalezione zostały na terenie Bastionu VII w wykopie XII, założonym w 1979 r. (T. Nawroński 1987, s. 64; A. Witkowski 1988, s. 23). Ponadto prawie w całości zachowały się dwa egzemplarze pucharków wydobyte z wykopów 1970 r. na ul. Staszica (I. Kutylowska 1971, fot. 18). Natomiast jest spora ilość tego typu zabytków o dobrze zachowanym denku z czaszą do połowy jej wysokości (ryc. 2: 2, 3; ryc. 4: 2; ryc. 5: 1). Największą ilość pucharków spotyka się jednak jako części denek w postaci okrągłej, dość grubej stopki z odchodzącą od

niej krótką szyjką. Znacznie rzadziej występują fragmenty czasz, które często ze względu na bardzo małe rozmiary trudno nawet identyfikować z pucharkami dzwonowatymi. Sporadycznie spotykane są prawie w całości zachowane czasze z wywiniętym na zewnątrz brzegiem (ryc. 3: 1).

Zrekonstruowany w całości pucharek dzwonowaty z bastionu VII znaleziony został w wykopie XII założonym przy południowo-wschodnim narożniku nadszańca, na terenie tzw. fosy wewnętrznej bastionu. Naczynie wykonane było z przezroczystego szkła o odcieniu jasno-zielonkawym z widocznymi pęcherzykami powietrza. Wysokość naczynia wynosi 10,6 cm, zaś średnica wylewu czaszy 9,5 cm. Stopka pucharka o średnicy 5,2 cm nosi na dnie ślady po odrywaniu przyczepca w końcowej fazie wyrobu naczynia. Według S. Ciepieli, typ pucharka można określić jako „B” gdzie dno jest wyraźnie zlepione ze ścianką na skutek silnego wgniecenia podczas formowania szyjki naczynia (S. Ciepiela 1966, s. 249). Średnica szyjki wynosi 2,3 cm. Czasza w górnej części rozszerza się lekko i zakończona jest dość silnie wygiętym na zewnątrz brzegiem. Opisany pucharek (ryc. 2: 4) jest analogiczny do tego typu dwu naczyń znalezionych w 1970 r., jest jednak od nich nieco niższy i bardziej przysadzisty.

Na terenie Starego Miasta podczas badań archeologicznych tylko PAK PKZ w Zamościu pozyskano 15 tysięcy fragmentów zabytków szklanych, w tym 110 charakterystycznych fragmentów pucharków dzwonowatych, tj. stopek i fragmentów stopek, jedną zachowaną czaszę bez stopki i dwa wylewy czasz. Trudne do wydzielenia niecharakterystyczne fragmenty naczyń, głównie środkowe części czasz, umniejszają niewątpliwie ilość tego typu znalezisk. Zabytki wykonane zostały przeważnie ze szkła jasnozielonego, sporadycznie ciemnozielonego. W wielu fragmentach zauważono liczne pęcherzyki powietrza i ślady nie stopionej krzemionki, a czasami całe skupiska ziaren krzemionki świadczące o dużej niedokładności produkcyjnej naczyń.

Formy i sposób produkcji pucharków z Zamościa nie odbiegają od znalezisk z innych części Polski. Przy typologicznym określaniu zabytków (ryc. 1) należy się zatem posłużyć podziałem opracowanym jeszcze w 1966 r. przez S. Ciepielę wyróżniającą dwa typy naczyń przede wszystkim w oparciu o sposób uformowania stopki (S. Ciepiela 1966, s. 249). Zarówno typ „A” o szerokiej, nie zlepionej ściance stopki ze ścianką nóżki jak i typ

¹ Niniejsze opracowanie powstało w ramach programu Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie realizowanego od kilku lat przez autorkę. Program dotyczył nowożytnego szkła z badań archeologicznych na terenie Starego Miasta w Zamościu.

WALDEMAR URBANIAK

A COLLECTION OF MODERN VESSEL POTTERY FROM A BACK-YARD AT 5 JEZUICKA STREET IN LUBLIN

The collection of 16th century pottery, analysed in terms of material and technology, is characterised by a high presence (95%) of items made of white clay, fired in oxidising conditions. A slight leaning of the clay was observed, which was achieved by addition of fine-grain sand. About 90% of all the items were wheel-made. The vessels were ornamented predominantly by a technique of engraving, plastic shaping, and gla-

zing, and more rarely by painting or burnishing. About 25% of all fragments had traces of glazing, most often with green and brown glaze. The collection varies in terms of morphology. The majority of the items were kitchen vessels - pots, trivet vessels, and shallow bowls, however, a big and typologically uniform collection is constituted by table vessels such as plates, or beakers, which are rare at other modern sites.

Katedra Archeologii UMCS w Lublinie

NACZYNIĘ FLASZOWATE

Zachowana w całości flaszka (ryc. 6: 6 – por. M. Matyaszewski 1999, s. 182) należy do grupy BU. Posiada znacznie zwężoną szyjkę i wyodrębniony, pionowo ścięty brzeg. Cała powierzchnia wewnętrzna pokryta została jasnobrązową polewą. Powierzchnię zewnętrzną w miejscu przejścia szyjki w brzusec zdobi jeden płytki dookoły rowek. Naczynia flaszowate stanowią bardzo rzadko spotykaną formę. Flaszki znane z Krakowa datuje się najwcześniej na XV wiek (A. Wałowy 1979, s. 94).

SKARBONKA

Zachowana w całości skarbonka (ryc. 6: 7 – por. M. Matyaszewski 1999, s. 182) należy do grupy BU. Skarbonka o wyodrębnionej, niskiej części przydennej, zwęża się ku górze tworząc zakończenie w formie uchwytu. Całe naczynie pokrywa ornament w postaci poziomych, dookólnych, dość gęsto rozmieszczonych żłobków. Włot na monety wykonano w górnej partii brzuśca. Zabytki te stanowią dość popularną i zróżnicowaną formami grupę dotychczas nie opracowaną typologicznie. Uniemożliwia to precyzyjne datowanie omawianego egzemplarza.

FRAGMENTY PRZYDENNE

Dużą liczbę stanowią partie przydenne i dna naczyń (tab. 1). Najprawdopodobniej w większości pochodzą one od najliczniej reprezentowanych w zbiorze garnków, ewentualnie od dzbanów lub mis. Omawiane dna należą do grup BU, BR i ŻR. Większość naczyń została wykonana techniką toczenia. Przeważają partie przydenne o ściankach łagodnie rozchylających się od samego dna (ryc. 6: 3; 8: 2) lub tuż powyżej niego (ryc. 7: 5). Drugi typ stanowią dna o mocno rozchylonych ściankach bocznych (ryc. 7: 3; 8: 3). W obu tych typach, oprócz den płasko przylegających do podłoża, występują także dna

z uniesioną ku górze częścią centralną (ryc. 6: 3, 5; 7: 4). W kilku przypadkach zaobserwowano niestarannie i nierównomiernie nałożone szkliwo, przeważnie w kolorze zielonym. Polewa pokrywała zazwyczaj niewielką część powierzchni zewnętrznych ścianek przy samym dnie, niekiedy zachodząc na jego spodnią stronę. W jednym przypadku polewa pokrywała całą powierzchnię wewnętrzną dna naczynia, co może wskazywać na pochodzenie tego fragmentu z dzbaną (ryc. 6: 4). Przeważają dna o małych średnicach w granicach 8-11 cm (ryc. 6: 5; 7: 3). Znacznie mniej den osiągało średnice 12-14 cm (ryc. 6: 3-4; 7: 4), a tylko kilka miało średnicę powyżej 15 cm (ryc. 7: 5; 8: 2).

Na podstawie przeprowadzonej powyżej analizy można stwierdzić, że wszystkie zabytki z omawianego zbioru dostały się do dołu chłonnego w przeciągu XVI wieku. Przedstawione naczynia kuchenne i stołowe pod względem technologii wykonania i cech morfologicznych nie odbiegają od ogólnych tendencji panujących w garncarstwie tego okresu. Dla większości z nich można znaleźć analogie z innych stanowisk. Z końcem XVI wieku lub początkiem następnego dół chłonny przestał funkcjonować. Najprawdopodobniej podczas wielkiego pożaru Lublina w 1575 roku kamienica Jezuicka 5 uległa doszczętnemu wypaleniu (H. Gawarecki, S. Paulowa, M. Stankowa 1973, s. 218). Nie istnieje jednak żadne opracowanie historyczne kamienicy, w którym można by znaleźć tego potwierdzenie.

* * *

Wykaz skrótów użytych w tablicach dla oznaczenia barwy polewy:

b. – brązowa, b.-z. – brązowo-zielona, b.-ż. – brązowo-żółta, br. – brunatna, z. – zielona, z.-ż. – zielono-żółta, ż. – żółta, ż.-z. – żółto-zielona.

LITERATURA

- Czopek S., Lubelczyk A.
1993 *Ceramika rzeszowska XIV-XVII wiek*, Rzeszów.
- Dąbrowska M., Gajewska M., Kruppe J.
1993 Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia gliniane oraz kafle. Komentarz do analizy, [w:] *Sandomierz: Badania 1969-1973*, t. 1, s. 240-261.
1996 Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia ze stanowiska Collegium Gostomianum w Sandomierzu, [w:] *Sandomierz: Badania 1969-1973*, tom 2, s. 314-319.
- Gawarecki H., Paulowa S., Stankowa M.
1973 Klęski pożarów w Lublinie, R. Lub., t. 16, s. 211-225.
- Hunicz A.
1984 *Studia z archeologii średniowiecznego Lublina*, Warszawa.
- Matyaszewski M.
1999 Wyniki nadzorów archeologicznych przeprowadzonych w obrębie podwórza Jezuicka 1-7 na Starym Mieście w Lublinie, APŚ, t. 4, s. 181-184.
- Supryn M.
1974 Półmajolikowa ceramika z Jarosławia, WA, t. 40, s. 239-264.
- Wałowy A.
1979 Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych, Mat. Arch., t. 19, s. 5-151.

o rozmiarach małych (średnice 21 i 22 cm) – (ryc. 4: 4-5), średnich (średnice 27 cm) – (ryc. 4: 6; 5: 4) i dużych (średnice 30 i 35 cm) – (ryc. 5: 1; 6: 1). Ich kołnierze mają zbliżoną szerokość w granicach 4-5 cm. Wszystkie egzemplarze należą do grupy BU. Powierzchnie wewnętrzne czterech talerzy zostały pokryte szkliwem w kolorze zielonym. Jeden ma polewę w kolorze żółto-brązowym, tzw. miodowym. Wnętrze największego pokryte zostało polewą w kolorze brązowym, natomiast sam kołnierz naczynia polany został szkliwem o barwie zielonej (ryc. 5: 1). Wszystkie mają kołnierz zdobiony ornamentem zwielokrotnionych, bardzo płytkich rytych łuków lub linii falistych. W jednym przypadku ten motyw zdobniczy uzupełnia kilka rytych dookołnych rowków umiejscowionych między załamaniem lustra talerza w kołnierz a motywem linii falistych (ryc. 5: 1). Pod względem uformowania brzegu, wszystkie naczynia stanowią jeden typ: talerzy z brzegiem podniesionym do góry, różnią się krawędzią brzegu, mniej lub bardziej ostrą bądź zaokrągloną. Różny jest też stopień zawinięcia krawędzi do środka. Dna talerzy są proste (ryc. 4: 4; 5: 1) lub lekko wypukłe (ryc. 4: 5; 6: 1 – por. M. Matyaszewski 1999, s. 182). Talerze o podobnej ornamentyce znane są z warstw datowanych na XVI wiek ze stanowisk w Rzeszowie (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 42). Także i morfologia naczyń – m. in. krawędzie w typie I, wydzielonym dla ceramiki sandomierskiej ze stanowiska Collegium Gostomianum, charakterystyczna jest dla pełnego wieku XVI (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s.248, ryc.8).

Jeden ze wspomnianych talerzy półmajolikowych wykonany został z gliny żelazistej (ryc. 8: 4). Ceglastej barwy czerep naczynia pokryto brunatną, zieloną, żółtą i żółto-zieloną angobą. Naczynie posiada proste, płaskie dno, ścianki boczne silnie rozchylone ze słabo wyodrębnionym, 5-centymetrowej szerokości kołnierzem o pogrubionym brzegu. Kołnierz talerza ozdobiony został ornamentem w postaci winnej latorośli. W centralnej części dna naczynia znajduje się zgeometryzowany element roślinny. Naczynie pokrywa przezroczysta polewa. Średnica 30 cm i duża głębokość talerza przemawia za tym, że mógł on służyć do podawania potraw. Podobnie uformowane naczynia z ornamentem geometryczno-roślinnym wykonanym na ciemnym tle znane są z Jarosława, gdzie zaliczono je do typu Ia. W oparciu analizę stratygraficzną nawarstwień datowane są na pierwszą połowę XVII wieku (M. Supryn 1975, s. 257-258), co nie wyklucza starszej metryki lubelskiego egzemplarza.

Drugi egzemplarz (ryc. 7: 1) został omówiony w sprawozdaniu z nadzorów (zob. M. Matyaszewski 1999, s. 181).

PUCHARKI

Stwierdzono fragmenty pochodzące z dziewięciu pucharków (tab. 1), w tym jedną część przydenną (ryc. 5: 3), dwie partie środkowe oraz sześć partii górnych

naczyń, do których zaliczono cztery wyroby zrekonstruowane na całej swojej wysokości (ryc. 5: 2; 6: 2; 7: 2; 8: 1). Wszystkie należą do grupy BU. Siedem pucharków ma dwustronnie szklwione powierzchnie. Od zewnątrz pokryte są polewą w kolorze zielonym o odcieniach od trawiaście zielonej do ciemnej. Powierzchnie wewnętrzne mają najczęściej barwę brązową oraz zielono-żółtą i żółto-zieloną. Jeden z pucharków został pokryty polewą jedynie po stronie zewnętrznej (ryc. 6: 2). Trzy spośród wyklejonych na całej wysokości naczyń miało po dwa, nie zawsze zachowane, rozmieszczone przeciwległe ucha taśmowate. Czwarty posiadał ich wyjątkowo trzy (ryc. 5: 2). W pozostałych przypadkach nie można określić ich ilości ze względu na fragmentaryczność materiału. Można wyróżnić dwie formy pucharków: bardziej smukłe o największej wydętości brzuśca przypadającej w połowie wysokości naczynia (ryc. 5: 2; 7: 2) oraz dosyć krępe w formie, zwężające się ku dołowi od około 2/3 wysokości (ryc. 6: 2; 8: 1). Brzegi pucharków są stosunkowo wysokie, rozchylone (ryc. 5: 2; 7: 2; 8: 1) lub pionowe (ryc. 4: 7; 6: 2). Wylewy w większości ozdobione są ornamentem w postaci rytych, zwielokrotnionych żłobków lub wyjątkowo karbów (ryc. 7: 2). Znacznie uboższa jest ornamentyka partii środkowych tych naczyń. Stanowią ją czasem tylko dwa dookołne rowki (ryc. 7: 2; 8: 1). Wyjątkowa dekoracja widoczna jest na zachowanym fragmencie przydennym jednego z pucharków. Prawdopodobnie rowkami ozdobiona była znaczna część naczynia (ryc. 5: 3). W grupie pucharków znalazło się jedno naczynie odbiegające od pozostałych zarówno formą jak i surowością wykonania. Posiada niski pionowy, nie zdobiony brzeg. Pozbawione jest jakichkolwiek śladów szklwienia (ryc. 4: 7). Pucharki są rzadko spotykaną formą naczyń. Brak ich w publikacjach z innych stanowisk nowożytnych. Najbardziej zbliżone formą do omawianych są pucharki typu I z Krakowa datowane na XIV i początek XV wieku (A. Wałowy 1979, s. 91, tabl. IV). Technologia wykonania, a zwłaszcza szklwienie powierzchni lubelskich pucharków, charakterystyczna jest jednak już dla garncarstwa nowożytnego.

DZBANY

Zachowany fragment górnej partii (ryc. 4: 8) należy do grupy BU. Powierzchnia wewnętrzna i brzeg po stronie zewnętrznej naczynia pokryte są brązową polewą. Górna partia brzuśca ozdobiona została serią rytych dookołnych rowków. Dwoma rytmami żłobkami ozdobiony jest także brzeg naczynia. Fragmentaryczny stan zachowania uniemożliwia zrekonstruowanie pełnej formy wyrobu. Ukształtowaniem górnej partii naczynie zbliżone jest do dzbanów typu VI z Sandomierza, datowanych na XVI wiek (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 245) oraz Krakowa, gdzie dzbanek z analogicznie uformowanym, lejowato rozszerzonym wylewem znaleziony został w warstwie datowanej na XIV-XV wiek (A. Wałowy 1979, s. 88, tabl. III).

towanej partii brzegowej znane są z Sandomierza, gdzie zaliczono je do typu III i VI (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 246, ryc. 1-2), Rzeszowa (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 19) i Krakowa (A. Wałowy 1979, s. 76, tabl. V, VI). Datowane są tam na okres XV-XVI wieku.

Typ IIIa – grupa naczyń z brzegiem zakończonym plastycznym ornamentem w postaci falistej taśmy. W analizowanym zbiorze znalazło się sześć naczyń z tak ukształtowaną krawędzią. Rysunkową rekonstrukcję wykonano dla najlepiej zachowanego egzemplarza (ryc. 3: 1). Wszystkie egzemplarze należą do grupy BU. Powierzchnie ozdobione są ornamentem w postaci rytych dookólnych żłobków.

Podstawą do określenia rozmiarów garnków były średnice ich wylewów. Najwięcej stwierdzono naczyń średniej objętości (średnice 13-16 cm) (ryc. 2: 6, 10; 3: 1), dużo mniej małej (9-11 cm) (ryc. 2: 2, 9), najmniej dużej (17 cm i więcej) (ryc. 2: 3; 3: 3). Największy z garnków miał średnicę 21,5 cm. W przypadku partii przydennych trudnym do rozstrzygnięcia okazało się określenie, które z nich należą do garnków, a które do innych form np. dzbanów. Z tego względu omówione one zostaną zbiorczo w dalszej kolejności.

POKRYWKI

Fragmenty trzech pokrywek (tab. 1) zaliczono do grupy BU. Tylko w jednym przypadku możliwa była rekonstrukcja pierwotnego wyglądu całej pokrywki (ryc. 3: 6). W pozostałych zachowały się część górna wraz z uchwytem (ryc. 3: 5) oraz niewielki fragment partii przykrawędnej (ryc. 3: 7). Uchwyty omawianych egzemplarzy mają kształt guzikowaty o krawędzi pionowej z zagłębieniem pośrodku, przy czym jeden z uchwytów niestarannie wykonanej pokrywki jest asymetryczny (ryc. 3: 5). Zachowane krawędzie dwóch egzemplarzy mają uformowany od strony wewnętrznej wrąb, różnią się natomiast brzegiem, który w jednym przypadku jest zaokrąglony (ryc. 3: 6), a w drugim prosty, lekko podgięty do góry (ryc. 3: 7). Wymiary pokrywek (średnica 17,5 cm i 16 cm) wskazują, że wykonano je do naczyń więcej niż średniej wielkości. Ze względu na szerokie rozpowszechnienie guzikowatej formy uchwytu pokrywek w różnych okresach, niemożliwe jest precyzyjne datowanie pokrywek oparte na tym ich elemencie. Egzemplarze pokrywek z analogicznie uformowanymi brzegami znane są z Sandomierza (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1996, s. 323, tabl. 1/31, 1/32) oraz Rzeszowa (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 59, tabl. XXII/2, XXII/5). Datowane są na tych stanowiskach na okres XVI-XVII wieku.

Misy

Wyróżniono fragmenty tylko dwóch naczyń określonych jako misy (tab. 1). Jeden z egzemplarzy zrekonstruowany na całej swojej wysokości (ryc. 3: 8) należy do grupy BU. Jest to masywne naczynie o dużych wy-

miarach. Średnica wylewu wynosi 31 cm, dna 24 cm, a wysokość osiąga 13,5 cm. Masywny, wałeczkowaty brzeg misy wywinięty jest na zewnątrz. Od wewnątrz posiada wyodrębnione żeberko ułatwiające ucieranie w nim potraw. Górna część brzuśca misy zdobiona jest żłobkami, ponadto na całej wysokości powierzchnię zewnętrzną wyrobu pokrywają nieregularne, szerokie pasy zielonego szkliwa. Naczynie to można zaliczyć do grupy mis-makutr, służących najpewniej do ucierania potraw. Podobne duże misy z analogicznie uformowanym brzegiem znane są ze stanowisk w Sandomierzu, gdzie zaliczono je do typu VI (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 245, ryc. 4), Rzeszowa (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 24, tabl. XX/3) i Krakowa, gdzie zalicza się je do typu II (A. Wałowy 1979, s. 84). Wszystkie datowane są na XVI wiek.

Z drugiej misy zachowała się tylko część przydenna (ryc. 8: 5). Naczynie należy do grupy BR i charakteryzuje się dużą ilością gruboziarnistego piasku z niewielkim dodatkiem bardzo małych kamyczków. Średnica dna wynosi 26 cm, a największa wysokość zachowanego fragmentu osiąga 12,5 cm. Brak partii brzegowej nie pozwala na precyzyjne datowanie wyrobu.

TRÓJNÓŻKI

Wyróżniono znaczne fragmenty trzech patelni, co pozwoliło zrekonstruować w przybliżeniu ich formę oraz pojedynczą nóżkę. Wszystkie egzemplarze są stosunkowo płytkie. Dwa z nich mają średnice 15 cm (ryc. 4: 1) i 16 cm (ryc. 4: 2). Trzeci jest zdecydowanie większy; średnica 21 cm (ryc. 4: 3). Wszystkie trójnóżki należą do grupy BU. Ich powierzchnie wewnętrzne pokryte są starannie szkliwem w kolorze zielonym. Długotrwałe użytkowanie w otwartym ogniu pozostawiło ślady w postaci drobnych spękań i odprysków polewy oraz przepalonych powierzchni zewnętrznych. Dwie patelnie miały zachowany tulejkowaty uchwyt, przyklejony do ścianki naczynia poniżej jego brzegu (ryc. 4: 1,3). Wszystkie zachowane nóżki patelni wykonane były z wałeczków gliny; ich kształt był mniej lub bardziej stożkowaty o owalnym przekroju. Partie brzegowe naczyń charakteryzują się występowaniem lekko zaznaczonego lub dobrze wyodrębnionego wrębu na pokrywkę. W dwóch przypadkach brzeg rozchylony jest na zewnątrz, przy czym jego krawędź jest ukośnie ścięta (ryc. 4: 2) bądź lekko zaokrąglona (ryc. 4: 1). Trzecia patelnia ma gruby wałeczkowaty brzeg, wywinięty na zewnątrz (ryc. 4: 3). Podobne ukształtowanie brzegów mają egzemplarze patelni znane z Rzeszowa, gdzie datowane są na XVI wiek (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 24, tabl. XXIII/9) i Sandomierza, gdzie z kolei datuje się je na XVII wiek (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1996, s. 319).

TALERZE

Dość liczną stosunkowo grupę stanowi osiem talerzy, w tym dwa półmajolikowe. Są one na ogół głębokie,

cie dawało różne odcienie tej samej barwy na jednym wyrobie. Niedokładne wymieszanie szkliwa przed jego nałożeniem widoczne było w postaci ciemniejszych plamek i kropek pigmentu na jaśniejszym tle. Zanieczyszczenia polewy drobnymi ziarenkami piasku powodowały powstawanie małych pęcherzyków na powierzchni wyrobu. Najlepsza jakość polewy charakteryzowała naczynia przeznaczone na zastawę stołową.

ZAGADNIENIE JAKOŚCI WYPAŁU

Prawidłowo przeprowadzony wypał ma duże znaczenie dla jakości wyrobów, bowiem nadaje im wymaganą twardość, znaczną wytrzymałość mechaniczną oraz odporność na działanie czynników termicznych i chemicznych. Miernikiem dobrej jakości wypału są naczynia, których ścianki mają przełomy jednobarwne. Cecha wielobarwności przełomów (w środku szare, a na krawędziach kolor powierzchni wyrobu) jest interpretowana jako przejaw niedopalenia ceramiki i wiąże się zapewne z celowym skracaniem czasu wypału celem przyspieszenia produkcji lub niedostatecznymi umiejętnościami garncarzy (A. Wałowy 1979, s. 63). Cecha wielobarwności przełomów wskazująca na gorszą jakość wypału wystąpiła na około 5 % wszystkich poddanych analizie fragmentów wyrobów (13 ułamków). Około 10 % ułamków (4 fragmenty) naczyń kuchennych nosiło ślady wtórnego przepalenia w wyniku długotrwałego użytkowania w ogniu, co wiązało się z silnym przebarwieniem przełomów przy powierzchniach wyrobu. Zdecydowaną większość stanowią naczynia dobrze i bardzo dobrze wypalone, zwłaszcza te wchodzące w skład zastawy stołowej.

MORFOLOGIA I CHRONOLOGIA NACZYŃ

Analizie poddano takie cechy wyrobów jak profil, ukształtowanie wylewów i krawędzi, średnice wylewów i den naczyń. Pod uwagę wzięto również kwestię szkliwienia ceramiki, w tym umiejscowienie i zasięg polewy oraz zagadnienie wyglądu i rozmieszczenia ornamentu. Analizę ogranicza stan zachowania materiału. Przeważenie są to większe i mniejsze fragmenty z różnych partii naczyń. Na całej wysokości udało się zrekonstruować tylko siedemnaście wyrobów (ryc. 2: 8; 3: 6, 8; 4: 1-5; 5: 1-2; 6: 1-2, 6; 7: 1-2; 8: 1, 4), stąd próba określenia zróżnicowania morfologicznego oparta jest głównie na podstawie górnych partii naczyń. Garnki, ze względu na ich dużą ilość i znaczne zróżnicowanie morfologiczne partii przybrzegowych, uporządkowano w ciągu typologiczne, w oparciu o analogie z innych, małopolskich ośrodków staromiejskich Sandomierza, Rzeszowa oraz Krakowa.

GARNKI

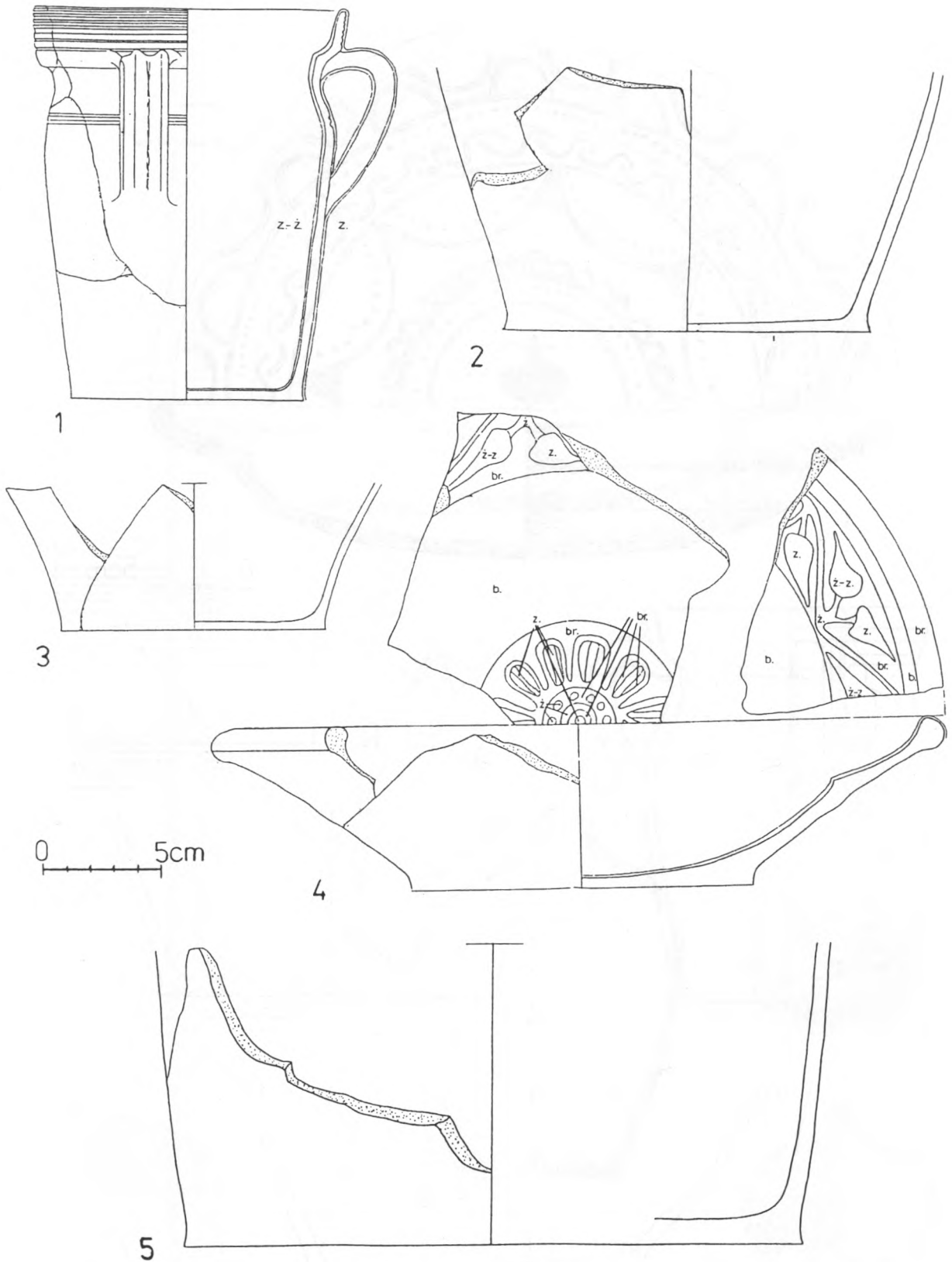
Podstawą klasyfikacji naczyń do formy garnków był stosunek średnicy wylewu do średnicy brzuśca i domniemanej wysokości naczynia. Na podstawie wyrobów za-

chowanych w całości lub prawie w całości, wyróżniono dwie formy garnków. Pierwszą grupę stanowią naczynia, w których największa wydętość brzuśca wypada powyżej połowy ich wysokości, najczęściej w 2/3 od dna wyrobu (ryc. 2: 8; 3: 1). Ta forma jest szczególnie charakterystyczna dla garnków produkowanych już we wczesnym średniowieczu, jak też w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku w warsztatach regionu południowo-wschodniej Polski (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 245). Drugą formę reprezentują naczynia określane jako baniaste, z maksymalną wydętością brzuśca znajdującą się w połowie wysokości naczynia (ryc. 2: 9). W obydwu tych grupach stwierdzono występowanie naczyń zaopatrzonych w ucha, tzw. taśmowate, z pogrubionymi brzegami i przewężeniem pośrodku (ryc. 2: 8-10; 3: 1, 3-4). Kryterium wyróżnienia typów garnków (ryc. 1) była forma wylewu i ukształtowanie brzegu:

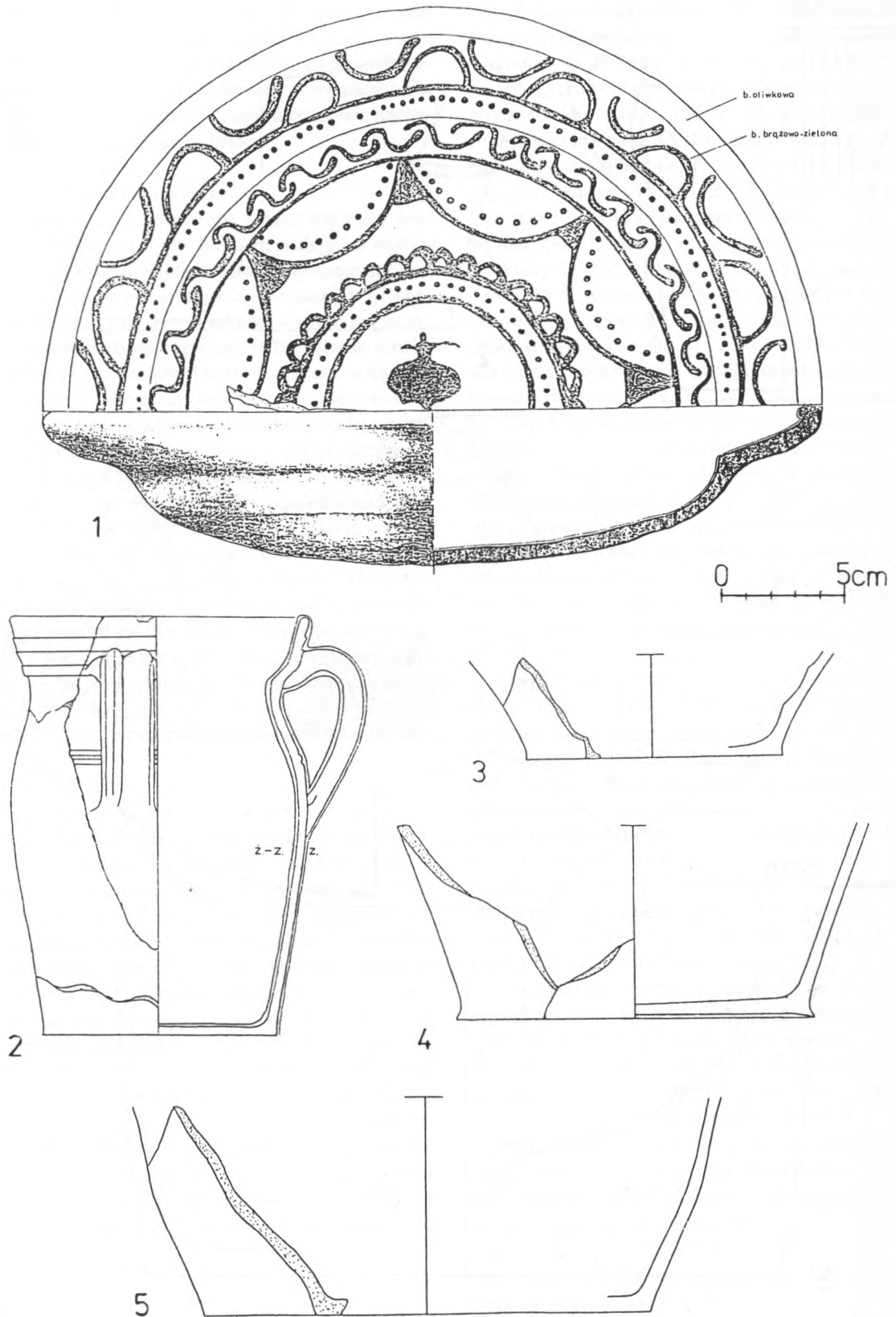
Typ I reprezentowany jest przez dwa naczynia. Są to garnki o silnie łukowato rozchylonym brzegu ze ściętą lub zaokrągloną krawędzią (ryc. 2: 1-2). Obydwa egzemplarze należą do grupy BU. Naczynia te wydają się być najstarszymi w omawianym zbiorze. Garnki o takim ukształtowaniu krawędzi znane są z Sandomierza, gdzie zaliczone zostały do typu IV ceramiki późnośredniowiecznej, datowanej na XV wiek, aż po jego schyłek (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1996, s. 319, ryc. 1).

Typ II reprezentowany jest przez fragmenty dwóch naczyń. Jedno o pionowym brzegu, lekko ściętym do środka i słabo zaznaczonym wrębie na pokrywkę należy do grupy ŻR (ryc. 2: 4). Drugi garnek należący do grupy BU, również z pionowym brzegiem ma wyraźnie wyodrębniony wręb. Jego powierzchnia zewnętrzna została przy krawędzi pokryta polewą o barwie brązowo-zielonej (ryc. 2: 3). Ukształtowaniem partii brzegowej naczynia te nawiązują do ceramiki produkowanej w XV i początkach XVI wieku znanej z Sandomierza (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 241, tabl. VIII 7, 9), czy Krakowa (A. Wałowy 1979, s. 78, tabl. VI typ 7d i e).

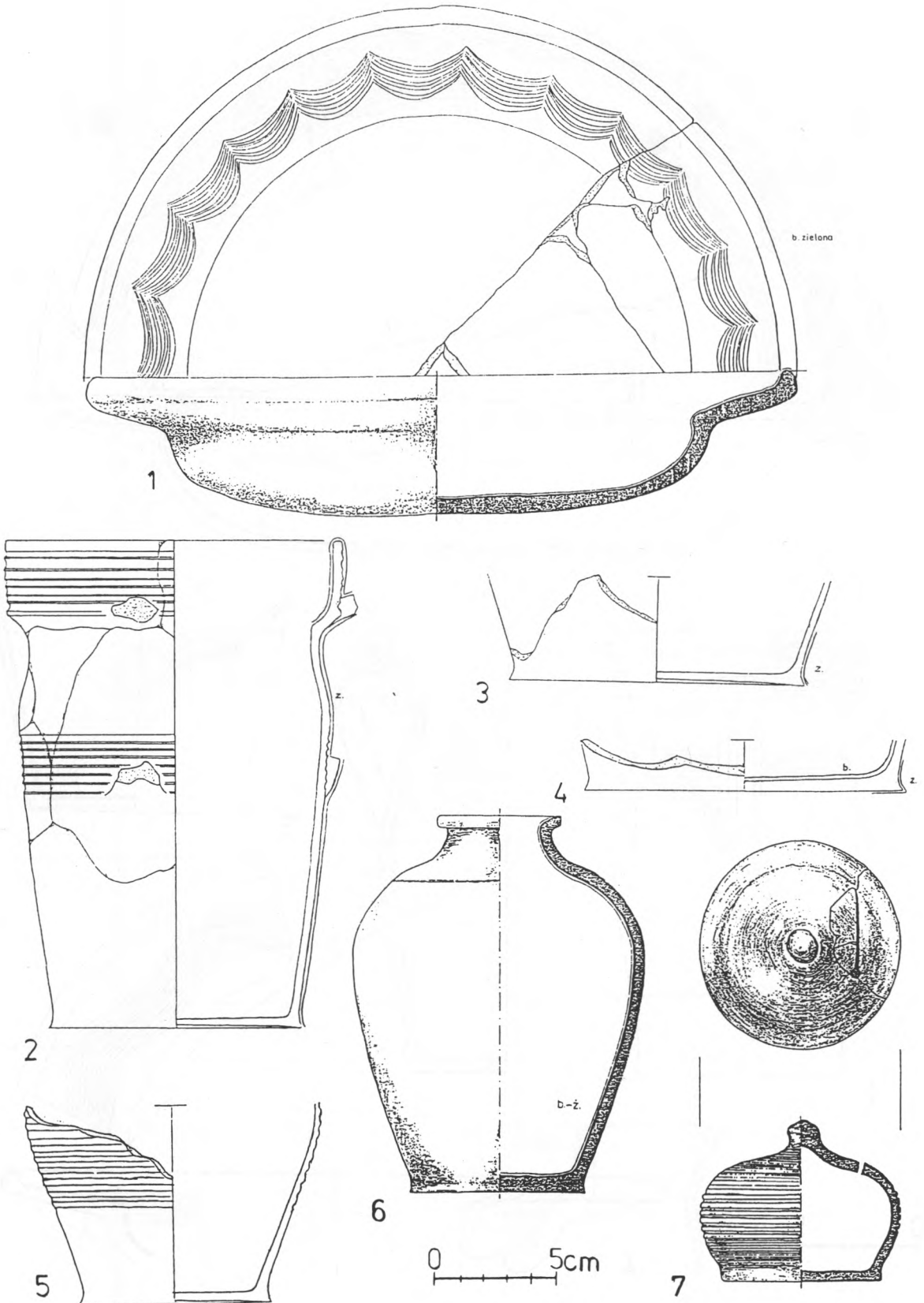
Typ III, najliczniejszy, reprezentują naczynia z rozchylonym na zewnątrz brzegiem, o krawędziach mniej lub bardziej zaokrąglonych i o silnie lub słabo wyodrębnionym wrębie na pokrywkę. Ich wspólną cechą jest występowanie na zewnętrznej partii brzegu plastycznego zgrubienia w postaci ostrego żeberka w starszych egzemplarzach (Typ III/1-7), bądź tzw. okapiku (Typ III/8-9), charakterystycznego dla młodszych wyrobów. Opisywany powyżej sposób ukształtowania brzegu pojawił się w XIV wieku i był kontynuowany z różnymi niewielkimi zmianami jeszcze w XVI wieku. Łącznie do tego typu zaliczono 22 fragmenty brzegowych partii naczyń. Reprezentują grupy BU, BR i ŻR. Część z nich ma częściowo pokryte szkliwem powierzchnie zewnętrzne. Prawie wszystkie naczynia tego typu zdobione były ornamentem w postaci rytych żłobków. Wyroby o tak ukształ-

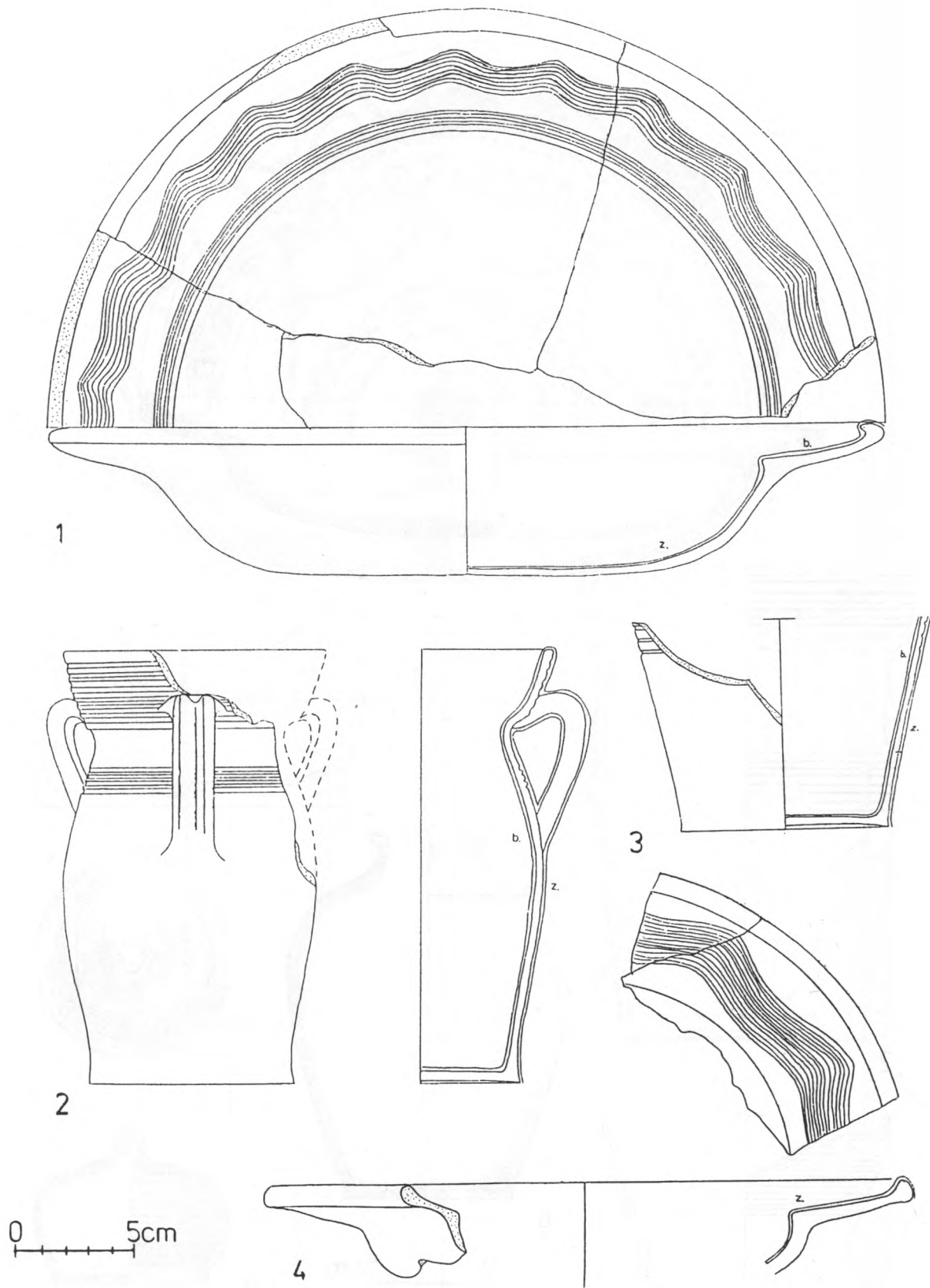
Ryc. 8. Lublin, Jezuicka 5; ceramika.

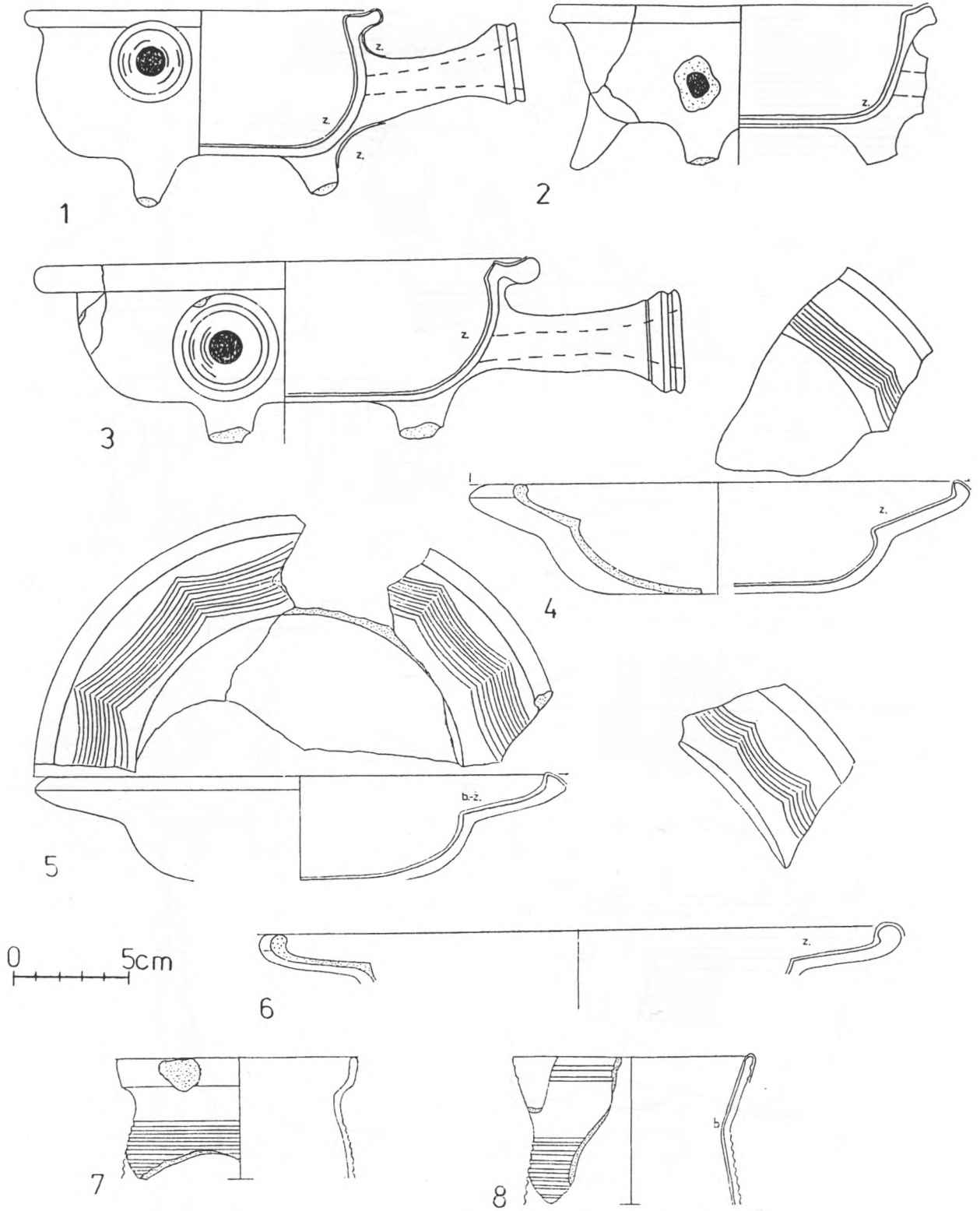
Ryc. 7. Lublin, Jezuicka 5; ceramika (1 rys. J. Józwiak).

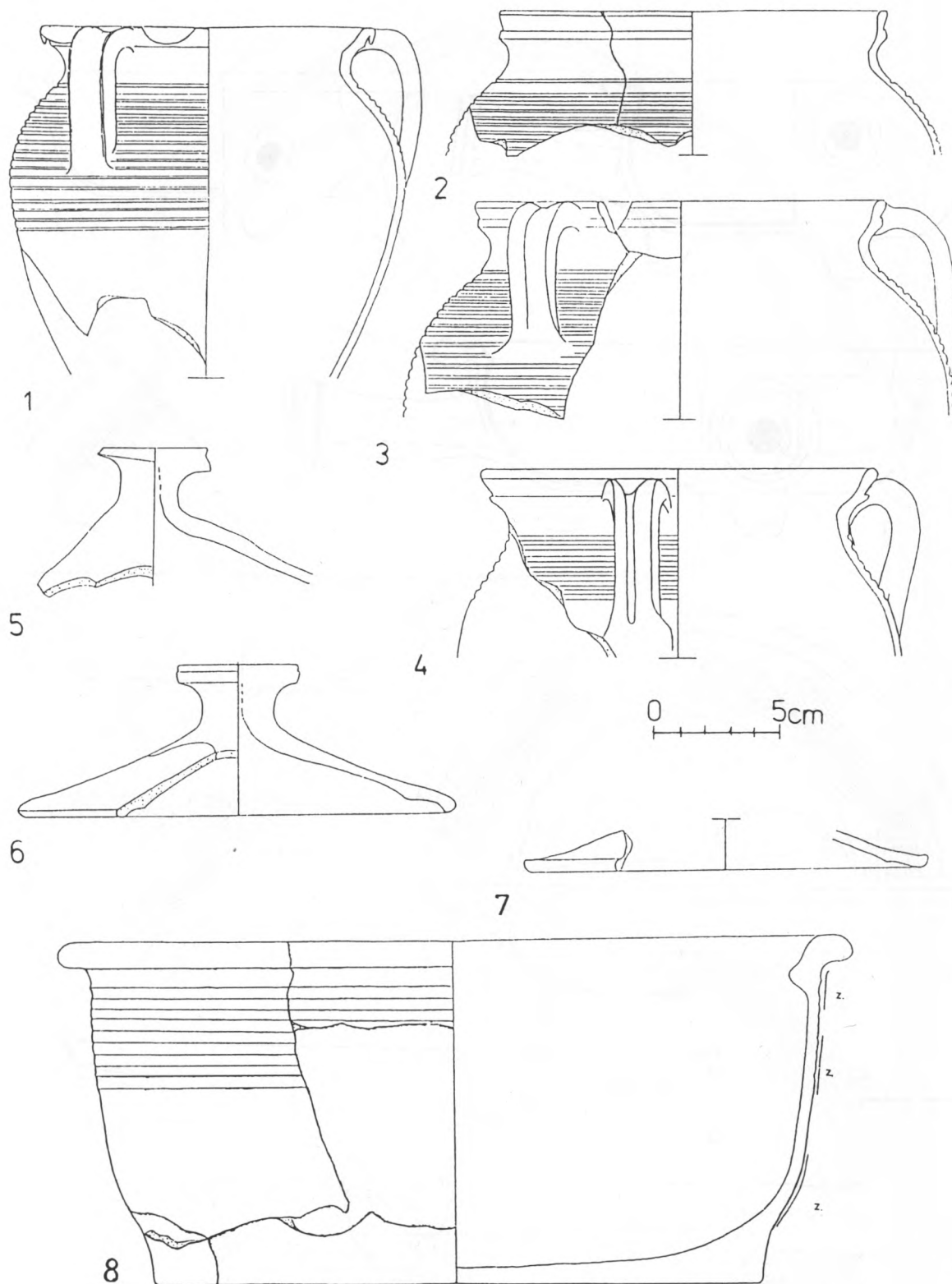
Ryc. 6. Lublin, Jezuicka 5; ceramika (1, 6-7 rys. J. Józwiak).

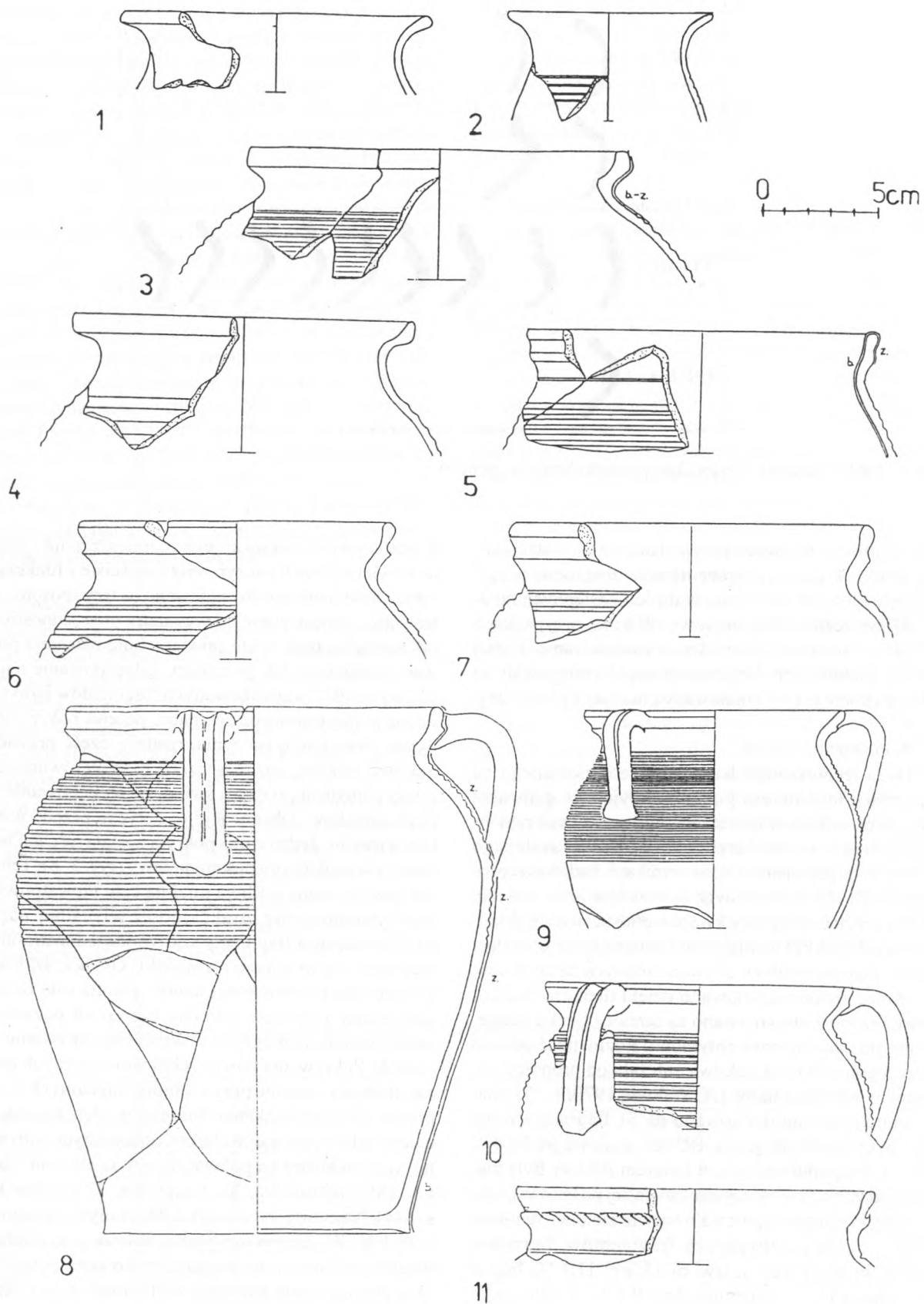
Ryc. 5. Lublin, Jezuicka 5; ceramika.

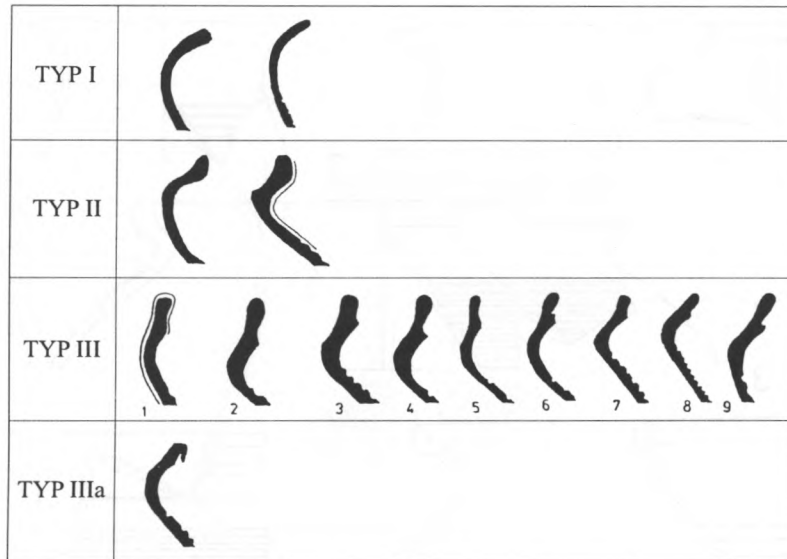
Ryc. 4. Lublin, Jezuicka 5; ceramika.

Ryc. 3. Lublin, Jezuicka 5; ceramika.

Ryc. 2. Lublin, Jezuicka 5; ceramika.

Ryc. 1. Lublin, Jezuicka 5; typy ukształtowania brzegów garnków.

tych wyrobów. W dwóch przypadkach miał postać ukośnej kratki, w jednym naprzemiennie ułożone w poziomie, pionowe i ukośne linie, w dwóch następnych rzadko rozmieszczone linie pionowe. W kilku przypadkach na jednym naczyniu stwierdzono zastosowanie dwóch technik zdobniczych. Najczęściej występowały ze sobą ornamenty: ryty i malowany oraz ryty i plastyczny.

SZKLIWIENIE NACZYŃ

Duża jednorodność barw szkliva stosowanego na naczyniach tego okresu pozwala przyjąć, że garncarze różnych ośrodków, w tym także Lublina, używali podobnych receptur w celu uzyskania szkliva określonego koloru. W pracy oparto się na wynikach badań przeprowadzonych dla nowożytnych materiałów krakowskich. Można przyjąć, że oprócz kwarcu, podstawowym składnikiem szkliva był pełniący rolę topnika ołów w postaci tlenku. Jako barwników używano różnych tlenków metali. Kolor zielony uzyskiwano dzięki tlenkowi miedzi, barwę brązową otrzymywano za pomocą tlenku żelaza, a żółtą stosując siarczek antymonu. Rozmaitość odcieni poszczególnych barw szkliva zależała od proporcji zastosowanych składników (A. Wałowy 1979, s. 57). Ślady szklwienia zaobserwowano na 51 fragmentach naczyń należących do grupy BU, co stanowi jej 24,4 % (tab. 1). Najpopularniejszym kolorem polewy była zieleń, w odcieniach od soczyście trawiastej po bardzo ciemną. Ułamki naczyń z polewą o barwie zielonej stanowią 42,6 % ogółu szklwionych fragmentów, brązowej 18,5 %, brązowo-żółtej, tzw. miodowej 11,1 %, brązowo-zielonej 11,1 %, zielono-żółtej 9,3 %, a żółto-zielonej 7,4 %. W trzech przypadkach na jednej powierzchni naczynia stwierdzono jednoczesne występowanie polewy o barwie zielonej i brązowej (ryc. 2: 8; 5: 1; 6: 4).

Kwestia jakości szkliva, jego rozmieszczenia i zasięgu na powierzchniach naczyń wiąże się ściśle z funkcją wyrobu. Omawiane wyroby polewano na trzy sposoby: obustronnie, jednostronnie od wewnątrz oraz jednostronnie od zewnątrz, przy czym powierzchnię naczynia pokrywano częściowo lub w całości. Zdecydowanie najczęściej, bo aż 60,7 % analizowanych fragmentów było szklwione jednostronnie od zewnątrz, polewa pokrywała jedynie górną partię naczynia, rzadziej część przydenną. Szklivo niekiedy rozmieszczone było nierównomiernie i wręcz niedbale, o czym świadczy występowanie licznych zacieków. Obserwacje te dotyczą przede wszystkim garnków. Jedna z mis pokryta została na całej wysokości nieregularnymi pasami polewy (ryc. 3: 8). Ten sposób zastosowania szkliva miał na celu niewątpliwie jedynie podniesienie atrakcyjności wizualnej naczyń. 23,2 % stanowią fragmenty szklwione jednostronnie od wewnątrz, są to talerze i trójnóżki. Gładka, szklwiona powierzchnia wewnętrzna talerzy pełniła rolę izolatora oddzielając porowaty gliniany czerep od pożywienia, umożliwiając jednocześnie skuteczne zmywanie jego resztek. Pokrywanie powierzchni wewnętrznych patelni zapobiegało z kolei przywieraniu smażonych w nich potraw oraz przesiąkaniu tłuszczu w głąb ścianek. Nie należy także pomijać walorów estetycznych, gdyż jedno- lub wielobarwna polewa stanowiła element zdobniczy (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1996, s. 244). Najmniej jest naczyń szklwionych dwustronnie – 16,1 %. W jednym przypadku polewa pokrywała całe wnętrze dzbana, a od zewnątrz tylko sam wylew. Całe obie powierzchnie naczynia szklwione mają tylko pu-charki. Jakość polewy można tylko w niewielu przypadkach uznać za dobrą. Często polewa była nierównomiernie rozprowadzona na powierzchni naczynia, co w efek-

oraz funkcją naczyń, a ilością i granulacją zastosowanej domieszki. Prawie wszystkie fragmenty ceramiki kuchennej należącej do grupy ŻR zawierały domieszkę, w większej ilości i o grubszych ziarnach, niż fragmenty ceramiki z białej gliny. Podobnie wśród wyrobów z grup BU i BR większą ilość i grubsze frakcje domieszki zaobserwowano w naczyniach kuchennych: patelniach, tzw. trójnóżkach i misach. Fragmenty mis oprócz gruboziarnistego piasku zawierały domieszkę w postaci niewielkiej ilości bardzo drobnych kamyków. W przypadku patelni miało to zapewne związek z próbą zapewnienia tym wyrobom jak największej odporności na długotrwałe działanie ognia. Duże misy, tzw. makutry służyły do ucierania potraw, w czym prawdopodobnie pomóc miała duża chropowatość powierzchni. Brak domieszki lub niewielką jej ilość zaobserwowano w przypadku naczyń przeznaczonych na zastawę stołową. Naczynia te z racji pełnionych funkcji nie musiały odznaczać się zwiększoną odpornością na zmiany termiczne. Z kolei brak domieszki pozwalał na staranne opracowanie powierzchni, co ułatwiało pokrycie jej błyszczącą polewą, a w przypadku wyrobów półmajolikowych umożliwiało nakładanie wielobarwnego malowanego ornamentu.

TECHNIKA BUDOWY NACZYŃ

Obserwacja materiału pozwoliła na wyróżnienie dwóch technik formowania naczyń: lepienia wyrobów na kole garncarskim sposobem ślizgowo-taśmowym połączonego z silnym nadtaczeniem oraz toczenia. Liczba fragmentów ceramiki wskazujących na stosowanie pierwszej z nich nie przekracza 10 %. W kilku przypadkach stwierdzono na powierzchni zewnętrznej den ślady podsypanki widoczne w postaci zagłębień po wykruszonych ziarenkach piasku, co uznaje się za dowód lepienia techniką ślizgowo-taśmową (A. Wałowy 1979, s. 42). Pozostałe 90 % to wyroby toczone. Przy tej technice dno naczyń przyklepane było całą powierzchnią do tarczy koła, a w końcowej fazie toczenia odcinane od niej przy pomocy sznurka lub drutu. Ślady odcinania zachowały się

na 12 fragmentach partii przydennych naczyń. Dwa fragmenty nosiły ślady odcinania nożykiem. Przeważającą część fragmentów brzuścowych i przywylewowych ma starannie opracowaną powierzchnię, co uwidacznia się w jednolitej, wyrównanej grubości ścianek, jednolitych przełomach oraz równomiernie rozłożonych ciągach garncarskich.

TECHNIKI ORNAMENTACYJNE

W materiale stwierdzono łącznie 144 zdobione fragmenty. Najczęściej obserwowany był ornament ryty. Występował on na 126 ułamkach ceramiki. Wykonywano go przy pomocy ryłców kościanych, drewnianych patyczków, szablonów oraz kilkuzębego grzebyka. Ornament w postaci zwielokrotnionych, bardzo rzadko pojedynczych rowków pokrywał najczęściej partie przybrzegowe wyrobów, jak w przypadku pucharków oraz bark naczyń, niekiedy schodząc poniżej połowy wysokości wyrobu. Charakterystyczny dla talerzy jest motyw zwielokrotnionej linii falistej lub łuków umiejscowiony na kołnierzu tych naczyń. Żłobki są wąskie i szerokie, płytsze lub głębsze; w przekroju prostokątne lub zaokrąglone. 14 fragmentów zdobionych było techniką malowania. Ornament występował najczęściej w górnej partii brzuśca w postaci poziomej dookólnej linii namalowanej czerwoną, rdzawą bądź brązową farbą naniesioną na powierzchnię naczyń za pomocą pędzelka. Technika malowania zdobiono wyłącznie wyroby zaliczone do grupy BU. Ornament plastyczny występował najczęściej w postaci stożkowatego zgrubienia na przykrawędnej partii wyrobu (ryc. 2: 6-10; 3: 2-4). W jednym przypadku „żeberko” zostało przez garncarza przyszczypane palcami, w równych dwucentymetrowych odstępach (ryc. 2: 11). Innym rodzajem ornamentu plastycznego była falista taśma, którą zwieńczona była sama krawędź naczyń (ryc. 3: 1). Ornament wyświecany charakterystyczny dla wyrobów z grupy BR, wystąpił zaledwie na pięciu niewielkich ułamkach brzuścowych partii naczyń, nie nadających się do rysunkowej rekonstrukcji formy

Tab. 1. Lublin, Jezuicka 5; grupy surowcowo-technologiczne i zróżnicowanie form ceramiki.

Forma naczyń	BU		BR		ŻU		ŻR		P		Razem	
	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%
garnki	32	12,6	4	1,6	–	–	2	0,8	–	–	38	15,0
pokrywki	3	1,2	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1,2
misy	1	0,4	1	0,4	–	–	–	–	–	–	2	0,8
trójnóżki	4	1,6	–	–	–	–	–	–	–	–	4	1,6
talerze	6	2,4	–	–	–	–	–	–	2	0,8	8	3,2
pucharki	9	3,6	–	–	–	–	–	–	–	–	9	3,6
inne	3	1,2	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1,2
dna	29	11,5	5	2,0	–	–	1	0,4	–	–	35	13,9
partie środkowe	123	48,5	20	7,8	–	–	8	3,2	–	–	151	59,5
Razem	210	83,0	30	11,8	–	–	11	4,4	2	0,8	253	100,0

WALDEMAR URBANIAK

ZBIÓR NOWOŻYTNEJ CERAMIKI NACZYNIOWEJ Z PODWÓRZA PRZY UL. JEZUICKIEJ 5 W LUBLINIE*

Podczas nadzorów archeologicznych prowadzonych przez Pracownię Badań i Nadzorów Archeologicznych w latach 1997-1998 w obrębie podwórza Jezuicka 1-7 na Starym Mieście w Lublinie odkryto obiekt zinterpretowany jako relikwiarz dołu kloacznego w postaci studni chłonnej. Z wnętrza obiektu pozyskano kilkaset fragmentów wyrobów ceramicznych datowanych na wiek XVI (M. Matyaszewski 1999, s. 181-184). Wobec małej ilości publikacji na temat garncarstwa nowożytnego z Lublina i jego okolic, celowym wydaje się przedstawienie odrębnego i szczegółowego opracowania tego bogatego i zwartego zespołu zabytków.

ANALIZA TECHNOLOGII WYROBU CERAMIKI NACZYNIOWEJ Z JEZUICKIEJ 5

Analizie poddano wszystkie fragmenty naczyń. W miarę możliwości zredukowano ich liczbę do minimum poprzez wyklejanie większych partii wyrobów. W efekcie ograniczono zbiór ponad 500 fragmentów do 253.

GRUPY SUROWCOWO-TECHNOLOGICZNE

Na podstawie obserwacji makroskopowej materiału wyróżniono cztery grupy naczyń, przyjmując za główne kryteria gatunek zastosowanej do wyrobu naczyń gliny i rodzaj wypału jakiemu naczynie zostało poddane. Pozostałe cechy, takie jak rodzaj i ilość domieszki schudzającej surowiec, wykończenie powierzchni naczyń oraz jakość ich wypału, potraktowane zostały jako wtórne i omówione zostaną w nawiązaniu do wyróżnionych już grup (tab. 1):

BU – grupa naczyń wykonanych z glin białych i wypalonych w atmosferze utleniającej; barwa powierzchni i przełomów naczyń jest biała, biało-szara, kremowa lub kremowo-biała; zaliczono do niej 210 fragmentów naczyń (83 % całości zbioru).

BR – grupa obejmująca fragmenty naczyń wykonanych z glin białych, ale wypalonych w atmosferze redukcyjnej; barwa powierzchni naczyń jest najczęściej stalowoszara lub siwa, przełomy mają barwę szarą, szaro-białą lub szaro-kremową; 30 fragmentów – 11,8 % ogółu zabytków.

ŻR – grupa, do której zalicza się fragmenty naczyń wykonanych z glin żelazistych i wypalonych w atmosferze redukcyjnej; powierzchnie ścianek są zazwyczaj ciemnosiwie lub siwoszare, a przełomy siwe o rudym lub brązowym odcieniu; 11 fragmentów, czyli tylko 4,4 % zbioru.

P – jest to grupa, do której zaliczone zostały wyroby półmajolikowe, wykonane z gliny żelazistej i białej, wypalone w atmosferze utleniającej. Różnią się zdecydowanie od reszty naczyń jakością wykonania, wielobarwnym malowaniem i szklieniem powierzchni. Półmajolika stanowi zaledwie 0,8 % zbioru naczyń z Jezuickiej 5.

Z gliny białej wykonanych było około 95 % wyrobów. Powszechne wykorzystywanie białej gliny do produkcji naczyń widoczne jest w lubelskich materiałach z przełomu XIV i XV oraz XV wieku; wykonane z niej było 64-68 % wyrobów (A. Hunicz 1984, s. 25). Wyroby z białej gliny dominowały również na stanowiskach Collegium Gostomianum i Zamek I i II w Sandomierzu, gdzie stanowiły 80-88 % materiałów XVI-wiecznych (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 243; 1996 s. 345). Około 16 % zbioru stanowią wyroby wypalone w atmosferze redukcyjnej, wykonane zarówno z glin białych, jak i z ilastych glin żelazistych. Ograniczenie produkcji naczyń siwionych zaobserwowano na lubelskich materiałach datowanych na przełom XV i XVI wieku pozyskanych na stanowisku przy klasztorze o.o. Dominikanów (A. Hunicz 1984, s. 26). Tłumaczyć to można tym, że wypał w atmosferze redukcyjnej bardzo niekorzystnie wpływa na jakość i wygląd, coraz powszechniej stosowanego w tym okresie, szkliwa. Naczynia wykonane z gliny żelazistej wypalone redukcyjnie są najbliższe garncarstwu późnośredniowiecznemu. Bardzo mała liczba naczyń zaliczonych do grupy ŻR dowodzi, że w XVI wieku obserwuje się zanikanie najstarszych tradycji garncarskich. Do ostatniej grupy zaliczono wyroby określane jako pseudo- lub półmajolikowe. Proces ich wykonania był daleko bardziej skomplikowany niż produkcja tradycyjnych naczyń. Wymagał udoskonalonego warsztatu garncarskiego, szlamowania gliny i wielobarwnego kilkufazowego procesu zdobienia.

ZAGADNIENIE DOMIESZKI SCHUDZAJĄCEJ

W większości fragmentów naczyń zaobserwowano dodawanie domieszki schudzającej glinę. Najczęściej była to niewielka ilość drobnoziarnistego piasku, rzadziej średnia ilość, a jeszcze rzadziej duża. Podobne spostrzeżenia dotyczą granulacji ziaren. Obserwacje te odnoszą się głównie do naczyń kuchennych. Daje się zauważyć charakterystyczny związek między rodzajem surowca

* Jest to część pracy magisterskiej pisanej pod kierunkiem prof. dr h. Ireny Kutylowskiej: *Zbiór nowożytnej ceramiki z Jezuickiej 5 w Lublinie (z nadzorów archeologicznych – 1997 r.)*, UMCS Lublin 1999.

LITERATURA

- Głosek M.
1985 Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa, [w:] *Plemięta, średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, Warszawa-Poznań-Toruń.
1990 Broń drzewcowa i obuchowa, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350-1450*, Łódź.
1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź.
- Górak J.
1990 *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość.
- Jawor G.
1997 Oblicze etniczne i rozwój osadnictwa okolic Goraja w późnym średniowieczu, *Reg. Lub.*, t. 6 (8), 1994-1996.
- Kosyl C.
1976 Osadnictwo na obszarze dawnego województwa lubelskiego w świetle badań nad nazwami miejscowymi, *R. Lub.*, R. 19, s. 9-19.
- Nadolski A.
1952 Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku, „*Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis*”, nr 3.
- Pękalski M.
1952 W poszukiwaniu śladów grodziska w Goraju, pow. Biłgoraj, *ZOW*, R. 21, s. 16-19.
- Stankowa M.
1975 *Dawny powiat szczebrzeski w XIV-XVI wieku*, Warszawa.
- Żygulski Z. jun.
1985 *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa.

ZBIGNIEW WICHROWSKI

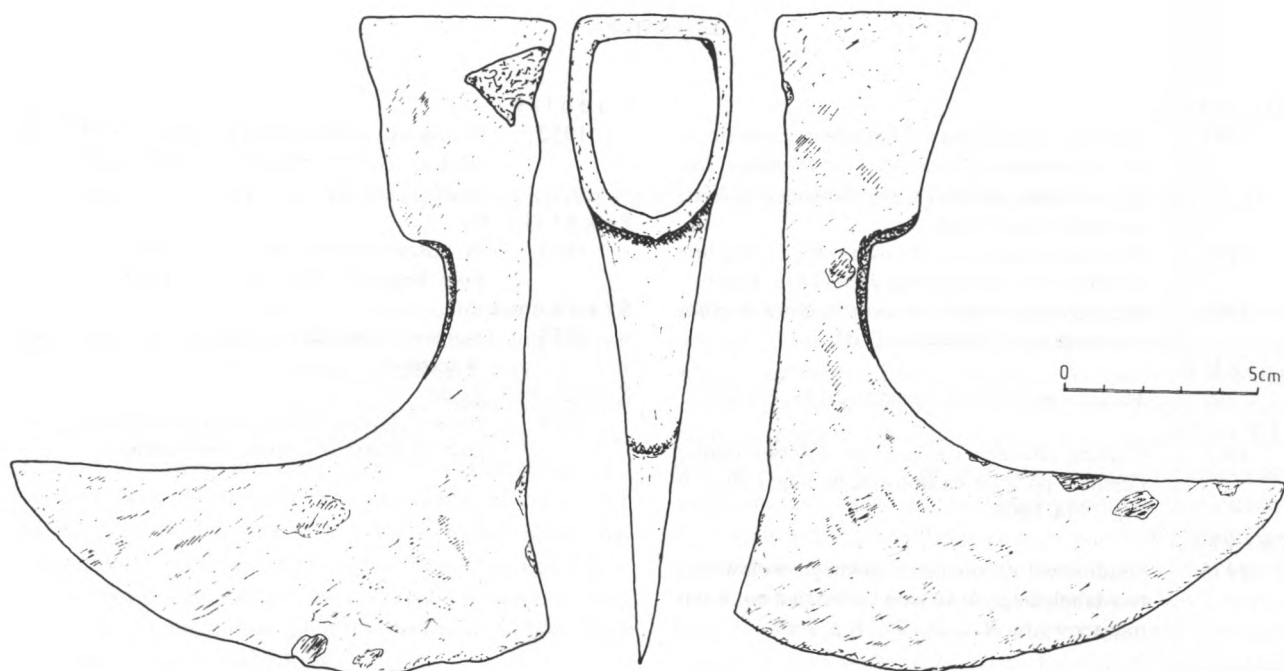
A MEDIAEVAL BATTLE AXE FROM GORAJ, BIŁGORAJ DISTRICT, LUBLIN VOIVODSHIP

In April 1999, the Museum in Kraśnik was given a mediaeval iron battle axe, which was found during construction works in Goraj, not far from the parish church. The axe has very close analogies among the items ascribed by A. Nadolski and M. Głosek to type Vd, which are typically dated to the 13th - 15th centuries. The formal and technical features of this item point to its military character. Axes like this one, with a rectangular

setting and a long chin are often represented in iconography of the 14th/15th centuries.

In the 14th century Goraj there was a royal stronghold which has not been located as yet. The character and the context of the finding may suggest that the battle axe was found in a former moat and the original stronghold could have been located on the spot of the present parish church and its vicinity which was later levelled out and utilised by the mediaeval city.

Muzeum Regionalne w Kraśniku

Ryc. 1. Goraj – średniowieczny topór.

odnośnie dworu nowożytnego zbudowanego w 1615 r. Niewykluczone też, że w tym samym miejscu stał wcześniej dwór w XVI czy XV w. Wydaje się natomiast, że we wczesnym średniowieczu i w XIV w., przy niespokojnym pograniczu polsko-ruskim, nękanym ciągłymi najazdami tatarskimi i ruskimi, grodu należałoby się spodziewać raczej na zachodnim brzegu rzeki chronionym rozległą zabagnioną doliną.

Na mapie topograficznej w skali 1: 10.000 na płn. od wsi Łada przy drodze przez rzekę, zlokalizowana jest nazwa „Stróża”. Nazwa ta funkcjonuje jeszcze w źródłach średniowiecznych przy podziale dóbr między Janem i Mikołajem Gorajskimi jako nazwa lasu (G. Jawor 1998, s. 57). Ponieważ nazwy służebne tego typu są wytworem okresu wczesnośredniowiecznego do XIII wieku, należy się liczyć z funkcjonowaniem na tym odcinku Łady strażnicy lub grodu wcześniejszego niż XIV w. Czy funkcjonował on na terenie wsi Chrzanów (G. Jawor 1998, s. 57) czy też na terenie dzisiejszej osady Goraj, trudno jest stwierdzić bez badań archeologicznych. Warto jednak zwrócić uwagę na miejsce znalezienia topora. Jest to skraj wyraźnego, choć niezbyt wysokiego cypla lessowego, na którym znajduje się również kościół, ulokowany na płn.-wsch. skraju tegoż cypla wy-

suniętego w stronę rzeki. Topór znaleziony został na znacznej głębokości w ciemnej (spalanej ?) ziemi, ciągnącej się pod budynkiem w stronę rynku. Być może jest to zasypane dziś zagłębienie – fosa. U podstawy stołu od strony rzeki widać jeszcze dzisiaj wyraźne zagłębienie ciągnące się na odcinku kilku metrów. Fosa mogła być później zniwelowana w związku z funkcjonowaniem średniowiecznego i nowożytnego miasta. Tak więc najstarszy gród być może został przeznaczony na lokalizację kościoła, gdy militarna funkcja tego miejsca straciła na znaczeniu, w związku ze zmianami granic oraz z unormowaniem się stosunków polsko-ruskich i polsko-litewskich za Kazimierza Wielkiego, Andegawenów i Jagiellonów.

Topór znaleziony w dawnej fosie (?) może świadczyć nie tyle o zagubieniu, co raczej odzwierciedlać burzliwe dzieje ziem nad Ładą w średniowieczu. Drobne wcięcia i spłaszczenia na ostrzu mogły powstać od uderzenia w inną broń.

Być może naświetliłyby tę kwestię badania powierzchniowe w ramach AZP, natomiast jej rozwiązania można się spodziewać tylko badaniami wykopaliskowymi lub przynajmniej odwiertami geotechnicznymi.

ZBIGNIEW WICHROWSKI

ŚREDNIOWIECZNY TOPÓR Z GORAJA, POW. BIŁGORAJ, WOJ. LUBELSKIE

W kwietniu 1999 r. mieszkaniec Goraja przekazał w trakcie inspekcji archeologicznej prowadzonej przez pracowników Muzeum Regionalnego w Kraśniku, topór żelazny wydobyty przypadkowo podczas prac budowlanych na swojej posesji niedaleko kościoła parafialnego. Według relacji odkrywcy topór miał się znajdować na głębokości 2 metrów w czarnej, spalonej ziemi. Znalazca nie pamiętał, czy obok topora znajdowały się jeszcze inne przedmioty.

Topór ma generalnie prostokątną osadę o płaskim obuchu, zwężającą się lekko w kierunku ostrza, ściankach bocznych nieznacznie zaokrąglonych, bardziej w miejscu przejścia w szyjkę. Ścianki osady nierównej grubości zwężają się ku górze, światło osady w górnej części o wym. 48x37 mm, w dolnej 45x34 mm. Szyjka długa, wąska przechodzi w szerokie żeleźce o długiej opuszczonej brodzie i zaokrąglonym ostrzu. Na ostrzu widoczne jest jedno większe i jedno minimalne zagłębienie, które mogły powstać od uderzenia w twarde, wąski przedmiot. Długość całkowita okazu wynosi 170 mm, szer. ostrza 144 mm, najmniejsza szerokość szyjki 22 mm, szer. osady 52 mm (nomenklatura i miejsca pomiarów wg M. Głosek 1996). Okaz jest nieznacznie asymetryczny, ostrze lekko odchylone od osi. Na całym egzemplarzu widać ślady niestarannego skucia, zwłaszcza na osadzie. Intencjonalne zapewne rozszerzenie osady miało zapewnić lepsze osadzenie toporzyska. Nie zaobserwowano żadnych znaków na powierzchni, a niewielki zakres procesów korozyjnych nie powinien ich zniszczyć, gdyby egzemplarz był sygnowany. Topór jest bardzo dobrze zachowany. W trakcie wstępnej konserwacji przeprowadzonej w Muzeum Regionalnym w Kraśniku, niewielki ubytek nastąpił tylko w mocno skorodowanej części obucha.

Topór z Goraja odpowiada typowi Vd wyróżnionemu przez A. Nadolskiego (1954, s. 146) dla broni obuchowej z X-XII wieku, o znacznie jednak szerszej chronologii. M. Głosek w opracowaniu broni późnośredniowiecznej z terenu Polski znajduje 10 zróżnicowanych egzemplarzy zaliczanych do typu Vd (M. Głosek 1996, s. 35 i n.). Wśród nich niemal analogiczne formy różniące się minimalnie wymiarami i proporcjami pochodzą z Krakowa i Przeworska (j. w., nr kat. 35 i 78, tabl. XI: B, E).

Większość egzemplarzy typu Vd ma dość szeroką chronologię w granicach XIII-XV w. Egzemplarz z Krakowa-Rakowic pochodzi z połowy XIV wieku. Znalezione zostały w kontekście innych przedmiotów świad-

czących niezbitcie o jego militarnym przeznaczeniu (M. Głosek 1990, s. 138, 502, ryc. 21, 22). Podobne okazy ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie i Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie datowane na XIV wiek przedstawia Z. Żygulski Jun. (1982, ryc. 37, 38).

Wydaje się, że topór z Goraja datować można od końca XIII do początków XV wieku jako okaz bojowy, łączący cechy broni obuchowej wczesnośredniowiecznej z klasycznymi XV-wiecznymi toporami o przedłużonej osadzie. Brak oznakowania, uważany nieraz za cechę wcześniejszą występującą do XIII wieku (M. Głosek 1996, s. 36) i pewna niestaranność wykończenia, nie muszą wcale świadczyć o wcześniejszej pozycji chronologicznej, lecz o warsztacie masowej produkcji dla potrzeb uzbrojenia. Zbliżone okazy znajdujące się na terenie grodzisk i zamków (Bolesławiec) często zniszczonych w trakcie najazdów (Plemięta, Siedlątków: M. Głosek, s. 138 nn.). Może to świadczyć o ich militarnym charakterze. Dla określenia chronologii i funkcji tego typu egzemplarzy, istotne są też przedstawienia ikonograficzne, jak chociażby postać rycerza z analogicznym toporem ze sceny bitwy pod Legnicą z iluminowanej legendy o św. Jadwidze z 1451 r., czy topór przedstawiony na tryptyku z Trzebuni koło Myślenic z około 1420 roku (M. Głosek 1996, s. 36-37, ryc. 4, 5).

Przytaczane relacje źródłowe zdają się wskazywać, że była to powszechnie używana broń średniowieczna, zwłaszcza przez piechotę, ale również przez rycerstwo, np. w bitwie pod Grunwaldem (M. Głosek 1990, s. 138-139; 1996, s. 78).

Nie bez znaczenia dla określenia chronologii i funkcji znaleziska z Goraja jest jego lokalizacja.

W 1377 r. gród Goraj, inaczej zwany Łada, z dużym kompleksem dóbr przechodzi na własność Dymitra i Iwana. Prawdopodobnie jest to potwierdzenie wcześniejszego nadania, bowiem Dymitr pisze się „de Łada i de Goraj” już w 1362 r. (M. Stankowa 1975, s. 2) oraz w 1373 r. (A. Sochacka 1987, s. 27). Już w 1379 r. erygowana została parafia. Do tej pory nie został zlokalizowany najstarszy zamek, czy gród wzmiankowany w 1377 roku, nie ustalono też jego początków. Na ogół sugeruje się metrykę XIV-wieczną z czasów Kazimierza Wielkiego (G. Jawor 1998, s. 57; C. Kosyl 1976, s. 15; M. Pękalski 1952, s. 181). Wszystkie sugestie dotyczą lokalizacji na wschodnim brzegu rzeki Łady, na wyraźnie ukształtowanym cyplu lessowym (M. Pękalski 1952, s. 181; J. Górak 1990, s. 35). Niewątpliwie jest to lokalizacja słuszna

analogie wykazuje zabytek odmiany B znaleziony w Lubiczu (tamże, tabl. III, ryc. 3) – posiada trójkątny przekrój ramion oraz bodziec z szyjką i zdobieniem w postaci rowków. Do ostrogi trzeciej w znacznym stopniu podobna jest ostroga znaleziona w trakcie badań kurhanu w Husynnem, stan. 1 zaliczana do odmiany B (K. Żurowski, G. Mikołajczyk 1955, ryc. 7: d). Różni się jednak brakiem bazy dla bodźca. Posiada dolną granicę wysokości wewnętrznej kabłąka, klasyfikującą do odmiany B wg J. Żaka i L. Maćkowiak-Kotkowskiej, a okaz z Gródka z kolei ma górną granicę wysokości wewnętrznej w obrębie odmiany A. Możemy pokusić się o stwierdzenie, iż mogły być wykonane w jednym warsztacie kowalskim. W obrębie odmiany A możemy próbować porównywać ją z ostrogą z Mokrego (L. Gajewski 1984, ryc. 2).

Przyjmując klasyfikację J. Żaka i L. Maćkowiak-Kotkowskiej wszystkie opisywane ostrogi z Gródka należą do odmiany A i technotypu III: 2. Ze względu na fakt znalezienia ostróg na powierzchni pól, przybliżone ich datowanie może być przeprowadzone jedynie w oparciu o ogólną chronologię przypisywaną dla okazów tej od-

miany. J. Żak i L. Maćkowiak-Kotkowska występowanie ostróg odmiany A umiejscawiają w V/VI-VIII w., przy czym sugerują, iż na terenach dorzecza Bugu ostrogi haczykowane tej odmiany funkcjonują w VII i początkach VIII w. K. Wachowski (1991) podszedł do zagadnienia ostróg haczykowatych od strony wpływów zachodnioeuropejskich na rozwój i produkcję tych przedmiotów na terenach zachodniosłowiańskich. Przyjął ogólnie chronologię sporządzoną przez J. Żaka (1959), jednakże wprowadził jej uzależnienia od występowania zdobienia. Oddziaływania zachodnie wg K. Wachowskiego szczególnie przejawiały się w zdobnictwie ostróg. Sugeruje on, że ostrogi odmiany A z reguły posiadały zdobienie charakterystyczne dla czasów merowińskich, tj. dla 1 połowy i początków 2 połowy VIII w. – takie zdobienie ma ostroga trzecia. Natomiast dwie pierwsze posiadają ornament mało charakterystyczny, który – wg K. Wachowskiego – datowany jest na okres od VII w. do 1 połowy IX w. Porównując chronologię J. Żaka i K. Wachowskiego możemy przyjąć dla ostrogi trzeciej datowanie na VIII w., natomiast dwie pierwsze należałoby chronologicznie umieścić w okresie VII i VIII wieku.

LITERATURA

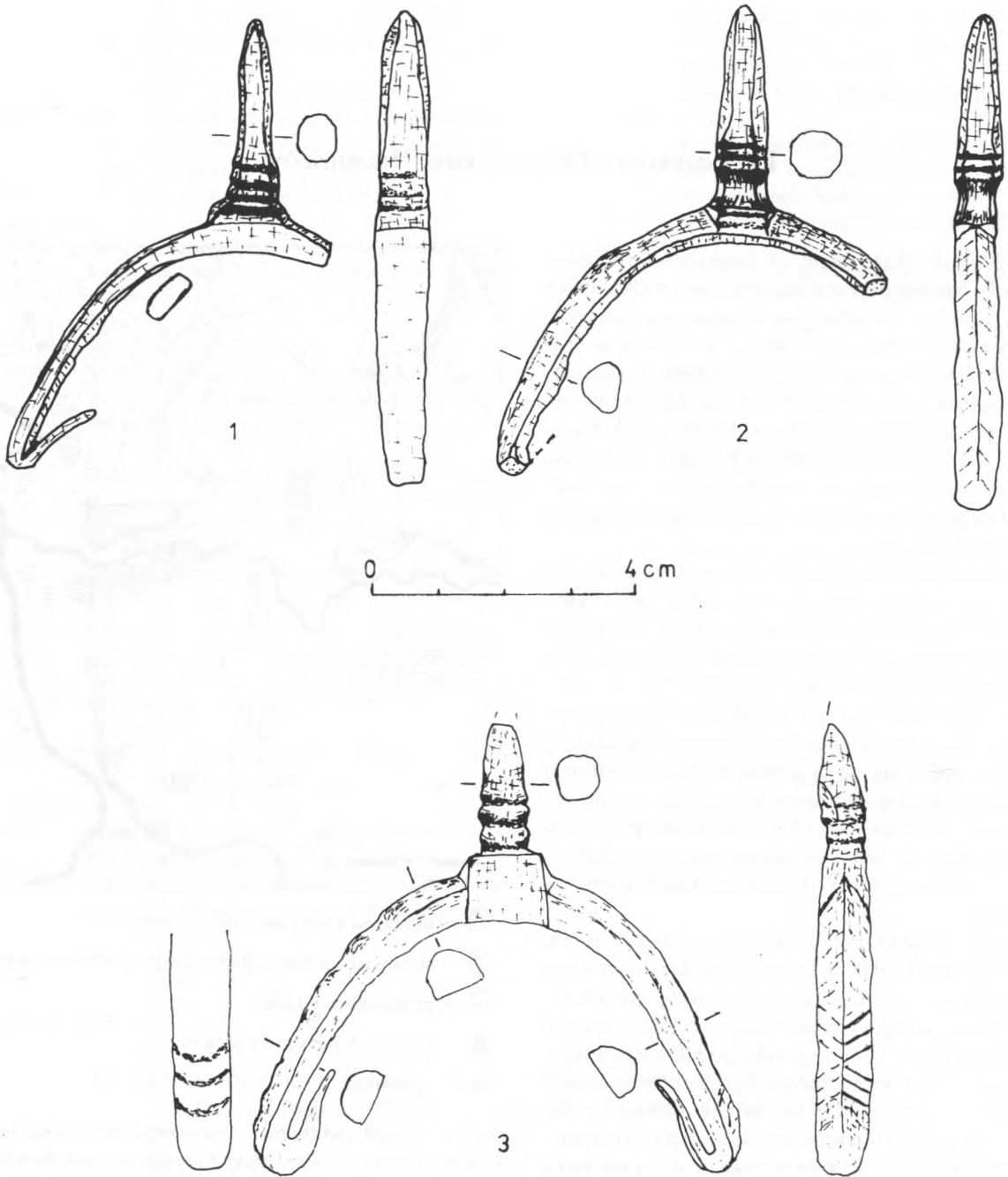
Gajewski L.
1984	Wczesnośredniowieczna ostroga o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza z miejscowości Mokre, woj. Zamość, Sl. Ant., t. 29 (1983), s. 297-299.	Żak J., Maćkowiak-Kotkowska L.
1988	<i>Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza</i> , Poznań.
Wachowski K.
1991	Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian, PArch., t. 38, s. 85-107.	Żurowski K., Mikołajczyk G.
1955	Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne, w pow. Hrubieszowskim w 1954 r., Spr. Arch., t. 1, s. 125-268.
Żak J.
1959	<i>Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie (wczesnosłowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza)</i> , Warszawa-Wrocław.		

WAĆLAW PANASIEWICZ

THREE SPURS FROM GRÓDEK, HRUBIESZÓW DISTRICT

In 1999, three iron spurs with hook-like fastenings bent to the inside were found in Gródek. Assuming the classification of J. Żak and L. Maćkowiak-Kotkowska, the spurs in question belong to the variety A and technotype III: 2. The

dating of the spurs can be carried out only on the basis of a general chronology used for items of this type. This allows us to place these artefacts in the period between the 7th and 8th centuries.

Ryc. 2. Gródek nad Bugiem. Ostrogi żelazne z zaczepami haczykowato zagiętymi do środka.

żone w potrójną jodełkę, powtórzoną i odwróconą wierzchołkami. Na lewym ramieniu występuje co najmniej trzy półkoliste rowki.

Wszystkie ostrogi zostały wykonane w technotypie III: 2 (J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 22-26). Nie znajdziemy dla nich bezpośredniej analogii. Jak do tej pory nie odkryto dwóch takich samych. Na tym etapie badań wskazuje to, iż ówczesne ostrogi były noszone na jednej nodze, a dodatkowo potwierdza znajdy-

wanie w pochówkach grobowych tylko i wyłącznie pojedynczych egzemplarzy. Występują jedynie ostrogi o zbliżonych cechach. I tak dla ostrogi pierwszej, w obrębie tej samej odmiany, podobieństwa możemy się dopatrywać w egzemplarzu z Plisneska, raj. Olesko, obw. Lwów (tamże, tabl. IV, ryc. 8). Duże podobieństwo wykazuje także ostroga odmiany D z Mikulčic (tamże, tabl. XV, ryc. 3) oraz ze Skoczowa-Międzywiescia odmiany B (tamże, tabl. IX, ryc. 1). W przypadku ostrogi drugiej

WACŁAW PANASIEWICZ

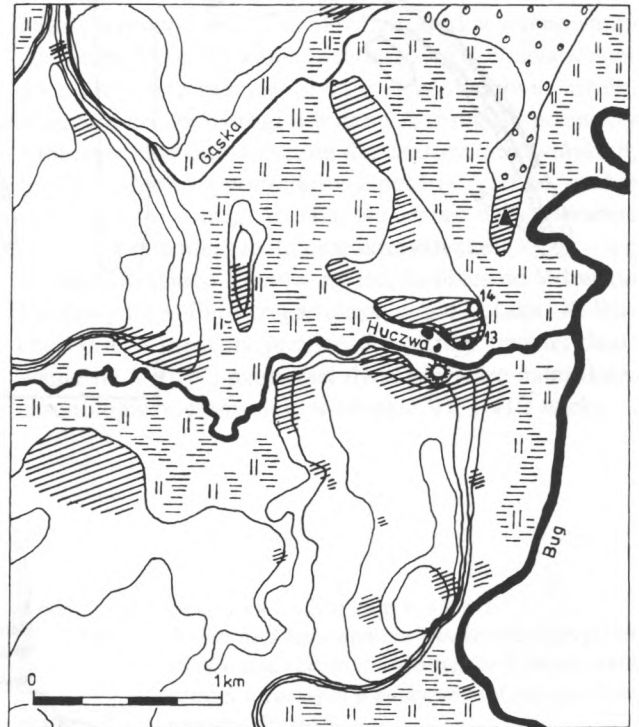
TRZY OSTROGI Z GRÓDKA, POW. HRUBIESZÓW

W 1999 r. do Muzeum im. St. Staszica w Hrubieszowie dotarły wiadomości o znalezieniu w Gródku trzech żelaznych ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do środka, a zaraz potem i same okazy, zachowane w dość dobrym stanie. Do opracowania udostępnił je znalazca Henryk Jasiński – mieszkaniec Gródka. Znalezione zostały na powierzchni północnej – lewej części doliny Huczwy, na przeciw grodziska w Gródku, na którym stwierdzono ślady osady wczesnośredniowiecznej o kilkuhektarowej powierzchni z masowo występującym materiałem zabytkowym.

Wcześniej, w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach AZP na tym terenie, nie stwierdzono występowania materiału zabytkowego. Jedynie we wschodniej części tego wyniesienia zarejestrowano dwa małe obszarowo stanowiska nr 13 i 14 w obrębie miejscowości Teptiuków (dla obszaru 86-95 oznaczone numerami 61 i 62). W obecnej chwili materiał zabytkowy występuje niemal na całej powierzchni południowej i wschodniej części wyniesienia. Jego zaś szczególnie nagromadzenie występuje po obu stronach drogi, prowadzącej z Gródka do Teptiukowa, nad tzw. „jeziorkami”. Teren ten znajduje się w administracyjnych granicach wsi Gródek.

Ostroga pierwsza (ryc. 2: 1) powierzchniowo skorodowana, posiada kabłąk w formie półkola o wysokości wewnętrznej ok. 3,3 cm i rozpiętości wewnętrznej ok. 6,7 cm. Ramię kabłąka o przekroju prostokąta z jednym bokiem wypukłym. Istnieje prawdopodobieństwo tego, iż brakujące prawe ramię mogło być dłuższe, jednakże nie miałyby to wpływu na klasyfikację. Bodziec o długości 3,1 cm i przekroju prostokąta ze ściętymi narożnikami posiada prostokątną bazę oraz grubszą od bolca „szyjkę” o długości 0,7 cm, zdobioną trzema rowkami. Bolec o długości 2,1 cm.

Druga ostroga (ryc. 2: 2), jak poprzednia, jest powierzchniowo skorodowana. Kabłąk o przekroju trójkąta posiada formę półkola o wysokości wewnętrznej ok. 3,2 cm i rozpiętości wewnętrznej ok. 6,7 cm. Podobnie jak w ostrodze pierwszej, brakuje większej części prawego ramienia, a ponadto zaczepu przy lewym ramieniu. Bodziec o długości 3,1 cm posiada przekrój prostokąta ze ściętymi narożnikami. Bodziec od zdobionej rowkami bazy oddziela szyjka o długości 0,5 cm. Nad nią znajduje się część z fragmentarycznie zachowanym zdobieniem w postaci trzech karbów i dwóch rowków.

- – osada, na której znaleziono ostrogi
- – grodzisko w Gródku
- – kurhan „Księżycowa mogiła”
- – „jeziorka”

Ryc. 1. Gródek nad Bugiem. Lokalizacja stanowiska, na którym znaleziono zostały ostrogi z zaczepami haczykowato zagiętymi do środka.

Ostroga trzecia (ryc. 2: 3) zachowała się niemal w całości, jedynie bodziec jest częściowo uszkodzony. Została wykonana z masywnej sztabki o przekroju daszkowatym. Kabłąk w formie zbliżonej do półkola o wysokości wewnętrznej 3,9 cm oraz wewnętrznej rozpiętości ramion, wynoszącej 6,7 cm. Bodziec, kształtu walcowatego ze zdobieniem w postaci trzech rowków i dwóch karbów, w zachowanej swojej postaci posiada długość 2,3 cm. Osadzony jest w masywnej podstawie. Na ramionach występowało zdobienie w postaci rowków. Na prawym ramieniu ornament stanowią rowki uło-

- z uwzględnieniem zmienności oraz objawów patologii na kościach. Część III., *PAnt.*, t. 44, s. 221-240.
- Dąbrowski P., Krzyżanowska M.
1997 Goci z Gródka n. Bugiem (II-IV w.) w świetle badań paleopatologicznych, [w:] *20 lat archeologii w Masłomęczu*, t. 1, Lublin, s. 85-94.
- Dąbrowski P., Krzyżanowska M., Szczurowski J.
1999 Analiza antropologiczna szczątków kostnych z cmentarzyska gockiego w Masłomęczu (stan. Masłomęcz 15) – sezon 1998, *APŚ*, t. 4, s. 135-138.
- Dąbrowski P., Szczurowski J.
1995 Wstępne informacje o szczątkach kostnych z cmentarzysk grupy masłomęckiej wyeksplorowanych w sezonach 1993 i 1994, *Spr. UMCS*, s. 19-21.
- 1996 Sprawozdanie z analizy antropologicznej szczątków kostnych ze stanowiska Masłomęcz 15 z badań w latach 1994 i 1995, *APŚ*, t. 1, s. 91-92.
- Dzierżykraj-Rogalski T.
1978 Znaczenie badań paleopatologicznych dla antropologii, *PAnt.*, t. 44, s. 389-392.
- Gładkowska-Rzeczycka J.
1978 Częstość występowania niektórych zmian chorobowych widocznych w obrębie układu kostnego na przestrzeni tysiącleci, *PAnt.*, t. 44, z. 2, s. 409-415.
- 1989 *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach polskich*, Gdańsk.
- Kokowski A.
1997 Cmentarzyska ludności grupy masłomęckiej, „*Studia Antropologiczne*”, t. 5, s. 65-91.
- 1998 20 lat archeologii w Masłomęczu, [w:] *20 lat archeologii w Masłomęczu*, t. 1, Lublin, s. 11-26.
- 1999 Dziewiętnasty sezon wykopaliskowy na cmentarzysku ludności grupy masłomęckiej na stanowisku nr 15 w Masłomęczu w pow. Hrubieszów, woj. lubelskie, *APŚ*, t. 4, s. 130-134.
- Malinowski A.
1974 Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych, [w:] *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, Seria Antropologia nr 2, s. 7-15.
- Malinowski T.
1989 Uwagi o obrządku pogrzebowym na cmentarzysku w Masłomęczu, *Kul. wielb.*, t. 2, Lublin, s. 5-10.
- Pionek J.
1996 *Biologia populacji pradziejowych*, Poznań.
- Strzałko J., Piontek J., Malinowski A.
1972 Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych, *PAnt.*, t. 38, z. 2.
- Szczurowski J.
1997 Wstępna ocena przyżyciowej wysokości ciała osobników płci męskiej i żeńskiej ludności gockiej grupy masłomęckiej, stan. Masłomęcz 15, *APŚ*, t. 2, s. 121-123.
- 1998 Ocena antropologiczna szczątków kostnych ze stanowiska Masłomęcz 15 (okres rzymski) wyeksplorowanych w 1996 i 1997 roku, *APŚ*, t. 3, s. 130-133.
- Trotter M., Gleser G. C.
1952 Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes, „*American Journal of Physical Anthropology*”, nr 10, s. 463-514.
- Ubelaker D. H.
1978 *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*, Chicago.

JACEK SZCZUROWSKI

AN ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF BONE REMAINS FROM SITE 15 IN MASŁOMĘCZ (ROMAN PERIOD – 2ND-4TH CENTURIES A.D.) EXCAVATED IN 1998

In the season of 1999, bone remain from 21 graves were studied. 15 graves contained only inhumation burials, 5 graves (Nos. 473-476, 481) contained remains of skeletons and charred bones, while grave 480 contained a cremation burial of a child. The gender, state of bone preservation and age of the remains was determined and presented in Table 1. It was also possible to carry out a preliminary analysis of the visible pathological changes.

On the basis of the measurements of both femoral bones and the left tibia it was possible to reconstruct the intravital body height of the male individual from grave 483 (176 cm). Additionally, it was possible to reconstruct the approximate height of 3 other individuals whose skeletons were not so well preserved (Tab. 2).

Pathological changes were observed with respect to 4 skeletons. An individual from grave 450 had degeneration chan-

ges of the thoracic vertebrae (Schmorl's nodules). An individual from grave 483 had visible bone infiltration on the right-hand side surface of the sacral bone. An individual from grave 486 had pathological changes within the left hip joint as well as in the thoracic section (Schmorl's nodules) and lumbar section (flattening of vertebral bodies, and osteophyte) of the spine. An individual at the age of *juvenis* from grave 487 sustained an almost complete obliteration of the alveolar ridge of the mandible.

Six of the analysed graves contained partial burials. In two graves (Nos. 473 and 476) there were remains of children and subsequently added bones of adult individuals. Graves 474, 477, 478, and 485 contained incomplete fragments of adult individuals.

In graves 450, 453, and 480 the presence of individual animal bones was recorded, while in grave 485 there was a complete skeleton of a bird.

Tab. 1. Płeć i wiek szczątków kostnych ze stanowiska Masłomęcz 15 wyeksplorowanych w 1999 roku.

Płeć	Wiek							Łącznie
	<i>infans I</i>	<i>infans II</i>	<i>juvenis</i>	<i>juvenis-adultus</i>	<i>adultus</i>	<i>maturus</i>	nieokreśl. dorośli	
męska	–	–	1	–	–	2	1	4
żeńską	–	–	–	1	1	1	–	3
nieokreśl.	4	2	2	1	–	–	5	14
Łącznie	4	2	3	2	1	3	6	21

Tab. 2. Przybliżona wysokość ciała odtworzona na podstawie średnicy górno-dolnej kości udowej – stan. Masłomęcz 15; sezon 1998.

Nr grobu	Płeć	Średnica górno-dolna głowy k. udowej [mm]	Kategoria wysokości ciała
450	męska	48 (P); 47 (L)	średni (166-170 cm)
486	męska	50 (P); 57 (L)	wysoki (171-175 cm)
490	żeńską	43 (P)	średni (155-159 cm)

(P) - kość prawa; (L) - kość lewa

cenia tego typu są zdaniem wielu badaczy jednym z najczęstszych objawów patologii występujących na historycznych materiałach szkieletowych (M. Ćwirko-Godycki, I. Swedborg 1978; T. Dzierżykraj-Rogalski 1978; J. Gładkowska-Rzeczycka 1978, 1989). U osobnika w wieku *juvenis* z grobu 487 niemal całkowitej obliteracji uległ wyrostek zębodołowy żuchwy. Widoczne są jedynie zarysy zębodołów prawego kła i pierwszego zęba przedtrzonowego. Przedwczesną obliterację wyrostka wywołała najprawdopodobniej przyżyciowa utrata zębów dolnych powstała w wyniku urazu.

Specyficzne i nietypowe traktowanie zwłok jest cechą wyróżniającą gockie cmentarzysko w Masłomęczu. Zdaniem A. Malinowskiego (1989) praktyki rozkałkowania zwłok (dekapitacje, usunięcie pojedynczych kończyn lub całej połowy ciała) bądź umieszczania w obrębie jednego grobu pochówków cząstkowych większej liczby osobników, są powszechnym i obowiązującym rytuałem pogrzebowym ludności grupy masłomęckiej. W badanym materiale stwierdzono, że 6 grobów zawierało pochówki cząstkowe. Grób nr 473 zawierał pozbawiony czaszki szkielet dziecka w wieku *infans II*. W miejscu głowy ustawione było niewielkie naczynie. Ponadto w jamie grobowej znajdowały się

umieszczone wtórnie prawy obojczyk, trzon kości ramiennej, fragment prawej kości szczękowej oraz niewielka ilość przepalonych kości osobnika dorosłego. Grób nr 476 zawierał szkielet dziecka w wieku *infans I* i umieszczone wtórnie w jamie grobowej przepalone szczątki osobnika dorosłego (ułamki kości mózgowcowej i fragmenty trzonów kości długich). W grobie nr 474 znaleziono wyłącznie prawą kość udową i 2 ułamki przepalonych kości osobnika dorosłego. W jamie grobowej nr 477 znajdowała się lewa kość udowa i ułamki czaszki kobiety w wieku *juvenis/adultus*. W grobie nr 478 znaleziono wyłącznie uszkodzoną czaszkę kobiety w wieku *maturus*. W grobie nr 485 znajdowały się tylko, ułożone w porządku anatomicznym, kości prawego i lewego podudzia oraz obu stóp osobnika dorosłego.

W badanym materiale stwierdzono występowanie szczątków zwierząt w 4 jamach grobowych. W grobach nr 450, 453 i 480 znajdowały się pojedyncze kości zwierzęce, zaś w północnej części grobu nr 485 złożony był kompletny szkielet ptaka.

Ocena antropologiczna szczątków wyeksplorowanych w sezonie 1998 stanowi przyczynek do pełnej analizy planowanej po zakończeniu prac wykopaliskowych na stanowisku Masłomęcz 15.

LITERATURA

Acsádi G., Nemeskéri J.
1970 *History of Human Life Span and Mortality*,
Budapest.

Ćwirko-Godycki M., Swedborg I.
1978 Ludność pochowana na cmentarzysku Ostrowa
Lednickiego pod względem metrycznym

JACEK SZCZUROWSKI

OCENA ANTROPOLOGICZNA SZCZĄTKÓW KOSTNYCH ZE STANOWISKA MASŁOMĘCZ 15 (OKRES RZYMSKI – II-IV W.N.E.) WYEKSPLOWANYCH W 1998 ROKU

W roku 1999 zbadano szczątki kostne pochodzące z 21 grobów wyeksplorowanych pod koniec prac wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Masłomęcz 15 w poprzednim sezonie (A. Kokowski 1999). W 15 grobach (nr nr 433, 450, 453, 477-479, 482-488, 490, 492) znajdowały się pochówki wyłącznie szkieletowe. Pięć grobów zawierało szczątki szkieletowe jak i przepalone kości. W tym w grobach nr nr 473 i 476 znajdowały się szczątki szkieletowe dzieci oraz niewielka ilość przepalonych kości osobników dorosłych; w grobach nr 474, 475 i 481 znaleziono szczątki birtualnie pochowanych osobników dorosłych; grób nr 480 zawierał wyłącznie ciało palny pochówek osobnika dziecięcego. Większość szczątków ciała palnych przepalona była słabo – (10/20 w 5 stopniowej skali – A. Malinowski 1974).

Po szczegółowej inwentaryzacji szczątków określono płeć, stan zachowania i wiek szkieletów. Wykonano pomiary metryczne oraz dokonano wstępnej analizy zmian patologicznych widocznych na kościach. Płeć określono na podstawie powszechnie przyjętych cech diagnostycznych czaszek i szkieletów postkranialnych zaproponowanych przez G. Acsádi, J. Nemeskéri (1970), D. H. Ubelakera (1978) i J. Piontkę (1996). Wiek szczątków określono analizując obliterację szwów czaszkowych, stopień starcia koron zębowych i zaawansowanie procesów ossyfikacyjnych w kościach długich (J. Piontek 1996) (tab. 1).

Na zły stan zachowania materiału kostnego pochodzącego z cmentarzyska w Masłomęczu zwracano już uwagę (P. Dąbrowski i in. 1999; P. Dąbrowski, J. Szczurowski 1995, 1996; J. Szczurowski 1997, 1998). Specyficzne warunki glebowe i ukształtowanie terenu, na którym znajduje się cmentarzysko, powodują uszkodzenia szkieletów, często bardzo znaczne, głównie nasad kości długich i blaszek kości płaskich.

W badanym materiale niemożliwe było określenie płci 5 osobników dorosłych (24%), podobnie w 6 grobach (29%) uszkodzenia szkieletów uniemożliwiły dokładną ocenę wieku w chwili śmierci. W 14 grobach (67%) znaleziono czaszki w tym: 2 zachowane dobrze (*cranium*) i 12 zachowanych w nielicznych ułamkach (tab. 1).

Zły stan zachowania szczątków spowodował, że tylko u mężczyzny z grobu nr 483 możliwe było zmierzenie największej długości (pomiar M1) obu kości udowych (kość prawa – 482 mm, kość lewa – 480 mm) oraz

całkowitej długości (pomiar M1) lewej kości piszczelowej (387 mm). Uzyskane pomiary pozwoliły zrekonstruować przyżyciową wysokość ciała osobnika na podstawie tablic M. Trotter i G. C. Gleser (1952). Okazało się, że mężczyzna miał ok. 176 cm wzrostu. Korzystając z metody rekonstrukcji wysokości ciała na podstawie pomiarów fragmentów kości długich (J. Strzałko i in. 1972) odtworzono przyżyciową wysokość ciała 3 gorzej zachowanych szkieletów: 2 męskich (groby nr 450 i 486) i żeńskiego (grób nr 490) (tab. 2). Wysokość ciała, obok kilku innych cech, jest bardzo dobrym wyznacznikiem szeroko rozumianej kondycji biologicznej populacji. Wczesniejsze badania wykazały, że w populacji masłomęckiej obie płcie cechuje średnio- i wysokorosłość (J. Strzałko i in. 1972) przy małym odsetku osobników niskich (J. Szczurowski 1997).

Innym wyznacznikiem stanu biologicznego jest występowanie na szkieletach śladów zmian patologicznych. Poprzednie opracowania (P. Dąbrowski, J. Szczurowski 1995; 1996; P. Dąbrowski, M. Krzyżanowska 1997; P. Dąbrowski i in. 1999; J. Szczurowski 1998) wykazały, że w populacjach gockich z Kotliny Hrubieszowskiej najczęściej występują zmiany degeneracyjne oraz rozwojowe. W badanym materiale zmiany patologiczne wystąpiły na 4 szkieletach. Na szczątkach z grobu 450, na powierzchniach górnych trzonów kręgów piersiowych, zaobserwowano zmiany degeneracyjne w postaci guzków Schmorla, które są wynikiem zbyt dużego obciążenia kręgosłupa (J. Gładkowska-Rzeczycka 1978, 1989). Na szczątkach z grobu 483 widoczne były nacieki kostne na prawej powierzchni uchowatej kości krzyżowej. Najbardziej wyrażone zmiany patologiczne widoczne były na szkielecie mężczyzny z grobu 486. Szczególną uwagę zwraca asymetria nasad bliższych kości udowych. Średnica górno-dolna głowy lewej kości udowej jest o 7 mm większa niż w kości prawej (Tab. 2). W miejscu dołka głowy lewej kości udowej widoczne są grudkowate nacieki kostne. Podobne zmiany znajdują się na krawędzi powierzchni stawowej głowy tejże kości. Znacznie poszerzone jest wcięcie lewej panewki stawu biodrowego. Zmiany te, pochodzenia prawdopodobnie zapalnego, zapewne ograniczały ruchy kończyny dolnej w lewym stawie biodrowym. Ponadto u osobnika z grobu 486 zaobserwowano zmiany degeneracyjno-zniekształcające w odcinku piersiowym (guzki Schmorla) i lędźwiowym (spłaszczenie trzonów i osteofity) kręgosłupa. Zniekształ-

LITERATURA

- Balcer B.
1975 *Krzemień świciechowski w kulturze pucharów lejgowatych. Eksploatacja, obróbka i rozprze-strzenie*, Wrocław.
- Bolewski A., Manecki A.
1990 *Rozpoznawanie minerałów*, Warszawa.
- Bronicki A.
1991 Późnoneolityczne i wczesnobrązowe toporki kamienne z obszaru województwa chełmskiego, *Lub. Mat. Arch.*, t. 6, s. 297-340.
- Bronicki A., Kadrow S.
1998 Schyłkowoneolityczne topory kamienne z terenu województwa chełmskiego. *Metrologia. Zagadnienie utylizacji egzemplarzy uszkodzonych i destruktywów*, APŚ, t. 3, s. 260-275.
- Czerniak L.
1980 *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, Poznań.
- Gumiński W.
1989 *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejgowatych*, Wrocław.
- Machnik J.
1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław.
- Sulgostowska Z.
1989 *Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu*, Warszawa.
- Zakościelna A., Libera J.
1991 Wykorzystanie surowców krzemienych z okolic Świciechowa w schyłkowym neolicie i we wczesnej epoce brązu w Polsce południowo-wschodniej, *Lub. Mat. Arch.*, t. 6, s. 135-180.

JOLANTA M. MICHALAK-ŚCIBIOR

A COLLECTION OF STONE SHAFT-HOLE AXES AND FLINT AXES AT THE REGIONAL MUSEUM IN ŁĘCZNA

The Regional Museum in Łęczna has a small collection of flint axes and stone shaft-hole axes coming from a number of local sites in the Lublin region (Fig. 1). All tools were found loose and do not have a stratigraphic or cultural context. The collection comprises 10 stone and 11 flint tools, among which there is one shaft-hole axe and 3 axes from the Funnel Beaker culture, a chisel and 3 flint axes from the Corded Ware culture, 2 shaft-hole axes from the Corded Ware

culture or the early Bronze Age, and a stone celt of uncertain cultural origin (the Neolithic / early Bronze Age). The stone tools were made of a medium-crystalline plutonic rock of the granitoid group and fine-crystalline rock of the gabbroitic and sandstone group, while the axes were made of the Świciechów, banded, and erratic flint and of the grey Cretaceous flint coming from unidentified deposits in the area of the river Bug or Volhynia.

Muzeum Lubelskie w Lublinie

ski 1989, ryc. 77). Topór znaleziony w Wólce Lubelskiej (ryc. 2: 1), z wachlarzowato rozszerzonym ostrzem i występami na bocznych ściankach poniżej trzonu obucha, zachowuje przekrój i proporcje form typowych dla starszych faz rozwoju małopolskiej grupy KPL (W. Gumiński 1989, s. 144).

Z przeglądu form typologicznych toporów kultury ceramiki sznurowej, ustalonych przez J. Machnika (1966, s. 42-45) dla okazów z zespołów grobowych z terenu Małopolski oraz przyjętych przez A. Bronickiego (1991, tab. 1) dla znalezisk luźnych z terenu byłego województwa chełmskiego wynika, że zabytki ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Łęcznej w większości reprezentują późną fazę tej kultury. Niektóre z nich, szczególnie dotyczy to typów V i VI (ryc. 6: 2, 3), mogą w niezmienniej formie trwać we wczesnej epoce brązu, zwłaszcza jeśli były poddawane przeróbkom i naprawom (A. Bronicki, S. Kadrow 1998, s. 269). Zabieg taki zaobserwowano na toporze z Mełgwi (ryc. 6: 2). Tylko jeden okaz, niepewnie sklasyfikowany jako typ III na podstawie kształtu zachowanego fragmentu ostrza, może być datowany na starszą fazę rozwoju lokalnego ugrupowania kultury ceramiki sznurowej. Dobre analogie dla okazów z łęczyńskiego muzeum stanowią topory z Wojsławic, miejscowości nieznannej w pow. Krasnostaw, Białki, Czarnołożów, Sielca, Chojna Nowego, Rybia, Radzanowa, Raciborowic, Czuczyc i Woli Korybutowej w dawnych woj. chełmskim (A. Bronicki 1991, ryc. 40, 42, 48, 52, 81-86, 89, 91, 100).

W skład kolekcji wchodzi także narzędzie w kształcie ciosła z otworem wywierconym prostopadle do ostrza (ryc. 4: 1). Podobne formy pojawiają się około połowy IV tysiąclecia p.n.e. w strefie Niżu w zasięgu późnych faz kultur z ceramiką wstęgową i kultury Rössen (L. Czerniak 1980, s. 82), lecz ich pokrój ogólny jest nieco odmienny – są dłuższe, węższe i wyższe, a przekrój poprzeczny najczęściej bywa płasko-wypukły, nie zaś czworokątny. Ponieważ jednak tego typu narzędzia tnące były zapewne bardzo przydatne w różnego rodzaju pracach, ich forma przetrwała bardzo długo, najprawdopodobniej dłużej niż do wczesnej epoki brązu. Z tego powodu jednoznaczne datowanie znaleziska z Turowoli, pozbawionego kontekstu kulturowego, nie jest możliwe.

Wytwórczość krzemieniarska w neolicie północno-wschodniej Lubelszczyzny oparta była głównie o importowane gatunki krzemienia, z których wyrabiano narzędzia wiórowe i rdzeniowe. W mniejszym stopniu wykorzystywano miejscowy krzemień narzutowy z formacji polodowcowych. W przypadku kolekcji z Muzeum Regionalnego w Łęcznej posłużono się krzemieniami pasiastym, świeciechowskim oraz dwiema odmianami – jaśniejszą i ciemniejszą – szarego krzemienia kredowego

z nieokreślonych bliżej złóż kopalnych, może z okolic Mielnika nad Bugiem lub z terenu północnego Wołynia (Z. Sulgostowska 1989, s. 29 n). Należy przy tym odnotować rzadki fakt wykorzystania konkrekcji krzemienia narzutowego do wykonania jednej z siekier kultury ceramiki sznurowej (ryc. 3: 4)³.

Wszystkie okazy siekier kultury pucharów lejkowatych z kolekcji można zaliczyć do wydzielonego przez B. Balcera (1975, s. 116) typu B o ostrzu i obuchu węższym od trzonu. Jedna z nich (ryc. 3: 3) jest nieco asymetryczna, być może w wyniku niewielkiej przeróbki – naprawy uszkodzonej części przyobuchowej, co zaowocowało nieznacznym skróceniem i zwężeniem tego fragmentu siekiery, a także zmianą kształtu przekroju poprzecznego z czworokątnego na mniej regularny, wielokątny. Do wykonania dwóch z siekier kultury pucharów lejkowatych użyto krzemienia pasiastego, trzecia jest z krzemienia świeciechowskiego i wykazuje wprawdzie najniższy stopień wygładzenia powierzchni, ale też najstaranniejsze przygotowanie końcowe półwytworu, co jest zgodne z obserwacjami badaczy krzemieniarnstwa tej kultury w Małopolsce (B. Balcer 1975, s. 118; W. Gumiński 1989, s. 137).

Wśród narzędzi kultury amfor kulistych znalazło się niewielkie dłuto (ryc. 2: 3), gruba masywna siekiera o niemal równoległych ściankach i wąskim, silnie asymetrycznym ostrzu (ryc. 4: 4), trapezowata płaska siekiera (ryc. 2: 4) oraz również trapezowata, mniejsza siekierka o wypukłych bokach i soczewkowatym przekroju (ryc. 4: 2). Tę ostatnią oraz dłuto wykonano z krzemienia pasiastego, pozostałe – z szarego kredowego. Wszystkie formy są bardzo charakterystyczne dla kultury amfor kulistych i znajdowane licznie w grobach tej kultury na terenie całej Polski.

Siekierki kultury ceramiki sznurowej reprezentują typy II i III ze ścienionym obuchem i lekko wypukłymi ściankami (J. Machnik 1966, s. 46). Każdy z czterech okazów został wykonany z innego gatunku krzemienia – świeciechowskiego (A. Zakościelna, J. Libera 1991, s. 148, tab. 2, nr 47), pasiastego, narzutowego i szarego krzemienia kredowego (ryc. 3: 4-5; 4: 3; 5: 1). Wszystkie zaliczają się do form o niewielkich rozmiarach – ich długość wynosi od 62 do 87 mm. Są to zabytki bardzo pospolite na obszarze kultury ceramiki sznurowej i występują w grobach datowanych na młodsze fazy rozwojowe lokalnych ugrupowań z ceramiką sznurową w ramach późnego neolitu.

³ Stosunkowo dużych rozmiarów otoczaki krzemienne (o długości ponad 10 cm) znajdowane są w utworach polodowcowych na północ od Łęcznej w towarzystwie skał i skamieniałości sylurskich, dewońskich i mezozoicznych (okazy w zbiorach Muzeum Regionalnego w Łęcznej).